

Dordeel

vereniging

Oud-Utrecht

SYNODI NATIONALIS
Der Gereformeerde Kercken van de
Vereenichde Nederlanden:

... binnen

... C H T.

... 619.

... vele trefa

... meeta

... lo-

De be

daer v

Dura

uptghesf

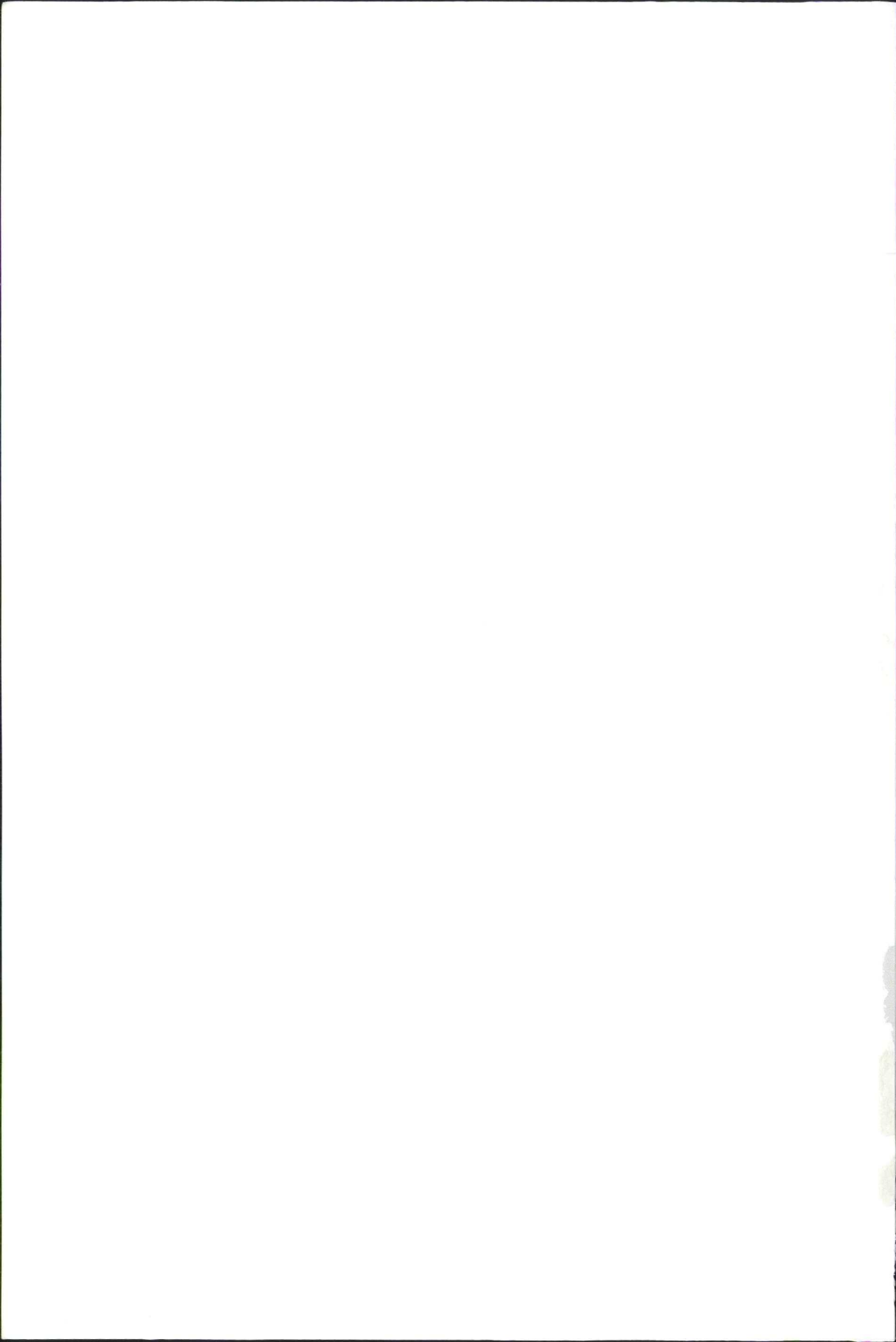
ant bet Latij

Jaarboek

Oud-Utrecht

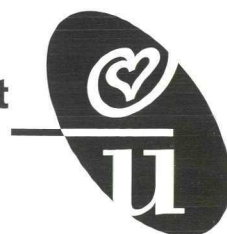
2008

vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek

Oud·Utrecht

2008

Het Jaarboek 2008 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht

Redactie

Ria van der Eerden, Piet 't Hart, Roman Koot, Huib Leeuwenberg, Hans Renes,
Joost van der Spek, en Mark Stafleu

Colofon

Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: RotoSmeets Grafiservices Utrecht

Fotowerk: Fotodienst van Het Utrechts Archief

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der
Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -... - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht

Verschijn jaarlijks

Jaarboek 2008 / [red. M.A. van der Eerden ... et al.]

ISBN 978-90-71108-27-3

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

Huib Leeuwenberg

- 5 'Een curieus paepgen'. Victor Scorel (ca. 1540 - 1617) kapittelvicaris, landmeter en missionaris

Arend Pietersma

- 49 'Dimittimini, exite'. Utrechtse remonstranten onder het kruis 1618-1630

Tessel Pollmann

- 101 Van ingenieur tot Leider. Veertien jaar uit het tumultueuze bestaan van Anton Adriaan Mussert 1920-1934

Martin W.J. de Bruijn

- 127 Buurschap en gerecht. De ontwikkeling van twee samenhangende instellingen in middeleeuws Utrecht

Llewellyn C.J.J. Bogaers

- 155 Repliek: Wie organiseerde de straatfeesten in laatmiddeleeuws Utrecht?

Martin W.J. de Bruijn

- 163 Dupliek: Van binnenuit en van onderop of van bovenaf?

Ingrid en Simon den Daas

- 169 Kroniek over het jaar 2007

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel ca. 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht.

Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt

- voor leden € 25
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 15
- voor huisgenootleden € 10
- voor bedrijven € 50

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl of Secretaris Vereniging Oud-Utrecht, p/a Museum Catharijneconvent, Postbus 8518, 3503 RM Utrecht. Telefoon: 030 - 2330960.
E-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is geschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar studie te verrichten uitmondend in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging of de website van de vereniging raadplegen (www.oud-utrecht.nl)

'Een curieus paepgen'

Computus

Receptorum et Expositorum de bonis cōmunitatis
Chorificiorum Ecclesie Traiectensis ad S. Petrum
Iuliano ipso festo S. Andree Apostoli Anno Dni
1605 vsq; ad annū reuolutum, Hic dicitur est
Scorelij Camerearij pro tempore Amicus Primus

Clauigeri D.D.

Cornelius de Soorn

Johannes Gaudanus

Camerearius pro tempore

Victor Scorel (ca. 1540 - 1617)

kapittelvicaris, landmeter en missionaris

Huib Leeuwenberg

De doorvoering van de Hervorming in de provincie Utrecht, gepaard met een verbod op de publieke uitoefening van de rooms katholieke eredienst, betekende voor veel mensen een maatschappelijke en culturele ommekeer. Sommigen, voorlopig een kleine minderheid, sloten zich aan bij de nieuwe leer, anderen bleven, ook onder druk, de kerk van Rome trouw. Een groot, niet exact aan te geven deel van de gelovigen hield zich voorlopig op de vlakte. Deze 'onbeslist' onderhielden

Huib Leeuwenberg studeerde geschiedenis in Nijmegen. Hij was tot aan zijn pensioenering als chartermeester verbonden aan Het Utrechts Archief, daarvóór het Rijksarchief in Utrecht. Zijn werkzaamheden waren voor een belangrijk deel gericht op de kerkelijke archieven, die in Het Utrechts Archief worden bewaard. Voor dat onderdeel was hij mede-auteur van *De Tachtigjarige Oorlog* (oorspronkelijk verschenen onder de titels *De kogel door de kerk* en *De bruid in de schuit*), waarvan onlangs een geactualiseerde heruitgave verscheen.

wel voeling met roomse en hervormingsgezinde kringen, maar stelden een definitieve keuze voor een der confessies uit. De geestelijke Victor Scorel (ca. 1540-1617), zoon van de in zijn tijd al beroemde schilder Jan van Scorel, is vanaf het begin loyaal gebleven aan de kerk van Rome, al is niet precies

uit te maken wat hem tot die beslissing bracht. Als vicaris verbonden aan het kapittel van S. Pieter was hij werkzaam als kaartmaker en vanaf 1595 als missionaris in de Hollandse Zending. Hij liet een uitgebreide boekerij na en een aantal schilderijen, waaronder in ieder geval één, mogelijk meer geschilderd door zijn vader.

Inleiding

In 1580 kwam op last van het stadsbestuur van Utrecht binnen de stadsvrijheid een einde aan de uitoefening van de katholieke eredienst. De kerkgebouwen zouden voortaan uitsluitend voor gereformeerde kerkdiensten beschikbaar zijn, waarbij onder gereformeerden werden verstaan zij die de calvinistische opvattingen waren toegegaan. Daarmee werd de calvinistische leer de enige, die vrijelijk in de openbare ruimte mocht worden verkondigd: de calvinistische kerkorganisatie werd 'publieke' kerk. De leer van de rooms-katholieken, maar ook die van de andere hervormingsgezinden, zoals doopsgezinden, lutheranen en later de remonstranten, werden als 'superstitieuzen' afwijkingen aangemerkt en uit de publieke ruimte geweerd. Niet de geloofsovertuiging als zodanig werd verboden, maar wel iedere openlijke geloofsuiting.

De gereformeerden begonnen direct met het zuiveren van de kerkgebouwen en de inrichting ervan voor haar eigen, radicaal veranderde eredienst. Alle beelden, altaren, triptieken, kerkelijke paramenten en zilverwerk (voor zover niet al eerder geroofd of door vooruitziende katholieken in veiligheid gebracht) en op termijn ook de orgels werden uit de kerkgebouwen verwijderd en vernietigd, omgesmolten of door de overheid verkocht. Toch was de calvinistische gemeente van Utrecht, zeker in de aanvangsjaren, geen uniforme groep van gelijkgezinden. In Utrecht waren ruwweg twee stromingen of 'modaliteiten' binnen de calvinistische gemeente te onderscheiden: zij die in navolging van Hubert Duifhuis, predikant van de Jacobiparochie, een minder dogmatisch en aan kerkelijke instellingen gebonden geloofsbeleving voorstonden, en zij die hechtten aan de confessie en het synodale kerktipe met een belangrijke rol voor de kerkenraad en de diakonie.

Een grote groep gelovigen – in alle gewesten – deelde de kritiek op de bestaande katholieke kerk, maar was niet onmiddellijk bereid zich bij een van de hervormingskerken aan te sluiten. Voor hen was de confessie minder belangrijk, zij zochten hun heil in een persoonlijke geloofsbeleving, in een directe omgang met God. Zij waren zoekende, hadden nog geen keuze gemaakt of stelden die bewust uit. Zij leefden in een niemandsland tussen de verschillende denominaties. Pas rond het midden van de 17^e eeuw blijken de meeste 'onbeslisten' of 'neutralen', zoals zij werden genoemd, zich te hebben aangesloten bij een der bestaande kerkgenootschappen.

Deze ontwikkelingsgang zien we duidelijk weerspiegeld in de persoon van Arnoud van Buchel (1565-1641), waarover enkele jaren geleden een fraaie biografie is verschenen. Het beeld dat de auteur schetst is dat van een religieus voelend persoon, die tijdens zijn persoonlijke zoektocht naar de juiste godsdienstkeuze onder invloed van de politieke en culturele ontwikkelingen van de samenleving een hoogst opmerkelijk tracé aflegde: van katholiek, via ongebonden en libertijns naar rechtzinnig calvinist¹. De keuze van de hier besproken Victor Scorel in deze tumultueuze tijd van verandering verliep heel anders, rechtlijniger mag men wel zeggen. Hij heeft zijn gehele leven vastgehouden aan de geloofsbeleving, waarin hij was opgegroeid, die van de rooms-katholieke kerk. Ook als we aannemen dat hij niet ongevoelig was voor de kritiek op de kerk en het kerkelijke leven

van zijn tijd, blijft de vraag waarom hij bewust koos voor de katholieke kerk, terwijl tijdgenoten een andere weg insloegen. Voor de humanist Van Buchel, die een enorme hoeveelheid geschriften en brieven heeft nagelaten, zou kunnen gelden dat zijn op humanistische studies gevestigde inzichten hem hebben geleid tot een meer individualistische godsdienstbeleving en de daarmee samenhangende ideeën over de zaligmaking. Maar dat verklaart niet waarom humanisten in andere landen, maar ook in de Republiek, er desondanks voor kozen binnen de moederkerk te blijven. Pollmann toont aan dat voor Van Buchel – en waarschijnlijk ook voor vele anderen – verandering van religie en toetreding tot een reformatorisch kerkverband niet uitsluitend een persoonlijke aangelegenheid was, maar evenzeer werd bepaald door externe, ‘publieke’ factoren, zoals familiebanden, sociale contacten of politieke wenselijkheid.

Het zou mooi zijn, als we konden achterhalen welke beweegredenen Victor Scorel er toe brachten nu juist voor Rome te kiezen. Dat is evenwel een onmogelijke opgave, doordat de katholieke Scorel weinig geschriften heeft nagelaten en in de enkele overgeleverde brieven of andere documenten zich hierover niet rechtstreeks uitlaat of zelfs maar een indirecte verwijzing laat horen. Wij weten zelfs niet of hij in de eerste jaren na de invoering van de hervorming ooit heeft gearzeld tussen Rome en Genève, maar erg waarschijnlijk lijkt dat niet. Wij zullen ons moeten beperken tot een beeld van de man, zoals die zich uit de bronnen laat beschrijven: een geestelijke, gevormd in de late Middeleeuwen, nog vóórdat de Contrareformatie een degelijk opgeleid slag priesters in het veld bracht, dat daarom ook beter was toegerust om de strijd met de hervormers aan te gaan; stammend uit een familie, die niet al te zwaar tilde aan de canonieke voorschriften inzake de huwelijksmoraal; zoon van een in zijn tijd al beroemde vader en zelf een niet onverdienstelijk cartograaf. Niet direct een karikatuur van de middeleeuwse plattelandsgeestelijke, eerder een ‘curieus paepgen’, zoals Van Buchel hem noemt, met een goede opleiding, opgegroeid in een artistiek en humanistisch georiënteerde omgeving en zich in zijn latere leven zonder moeite plooiend naar de idealen van de Contrareformatie. Een van de ongeveer 70 aan Rome trouw gebleven priesters, die de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer naar eigen zeggen bij zijn aantreden in Holland en Utrecht aantrof en kon inzetten om een missieorganisatie op te bouwen.

Religieuze omwenteling in de bisschopsstad Utrecht

Al vóór 1580 heerste in Utrecht een sfeer van rebellie en sociale onrust, waarbij het ongevoegen zich vooral ontladde tegen de katholieke kerk en de kloosters, met name die van de bedelorde. De daarmee gepaard gaande politieke spanningen hadden in het gewest Holland al geleid tot een verbod op de katholieke eredienst. Het op 18 juni door het Utrechtse stadsbestuur onder druk van de radicale calvinisten afkondigd verbod voor ‘eenen yegelyken van den geenen die men noemt priesters ofte geordende personen, die selve Roomsche Religie, met den aankleven van dien, binnen dese Stad ofte Stads

Vryheyt te exerceeren', kwam dan ook niet uit de lucht vallen. Aanleiding was de volte-face van de katholieke Rennenberg, stadhouder van de drie noordelijke gewesten. Deze had zich in maart van dat jaar uit onvrede over het drammerige optreden van de calvinisten afgewend van de door Willem van Oranje geleide opstand en was teruggekeerd onder het gezag van de Spaanse koning. De gevolgtrekking dat de katholieken niet te vertrouwen waren en dus als bestuurders moesten worden geweerd was gauw getrokken. In Utrecht vormden de gebeurtenissen aanleiding tot een tweede beeldenstorm en een definitieve machtsgreep door de calvinistische minderheid. Willem van Oranje trachtte nog de in juni 1579 afgekondigde godsdienstvrede (waarbij een zekere mate van vrijheid van godsdienstoefening was gegarandeerd) te redden, maar de calvinisten maakten gebruik van de verontwaardiging over het 'verraad' van Rennenberg om de religieuze bakens in de stad definitief te verzetten. In dezelfde stedelijke verordening werd het de geestelijken en de paters en nonnen van de Utrechtse kloosters verboden 'sich langhens der straeten te begeeven in cleederen ofte habijten, diemen noemt geestelijcke ofte geprofessede cleeder' onder straffe van verbeurte. De oversten van de kloosters werd aangezegd de aan hen onderhorige kloosterlingen 'die zulks begeeren zullen, te laten gebruyken ende genieten de vryheyt, hen bij de naadere Unie ende Religions vrede geacordeert ende toegelaten'. De paters en nonnen moesten zelf kunnen beslissen of ze in het klooster wilden blijven of hun habijt aan de wilgen hangen.² De Staten zouden een jaar later volgen met een soortgelijk plakkaat, dat het verbod uitbreidde tot het platteland.³

Dit algehele verbod moet voor de katholieken, die toen nog een grote meerderheid vormden, een flinke schok hebben teweeggebracht. Van de ene op de andere dag was voor hen de mogelijkheid om de vertrouwde routine van de kerkgang te volgen weggevalen. Wat eeuwenlang onderdeel had uitgemaakt van het dagelijkse leven, was nu in één klap als irrelevant uit hun leven verwijderd. Het kan niet anders dan dat deze plotselinge omslag velen in verwarring heeft gebracht. Weliswaar was in de jaren daarvoor zware kritiek geuit, ook door loyale katholieken, op de kerkelijke instituties waarmee zij waren opgegroeid. Tijdens de rumoerige periode van de beeldenstorm was bovendien wel duidelijk geworden dat de aanhangers van de nieuwe leer bereid waren om met revolutionaire middelen hun zin door te drijven en in de jaren daarvóór was met de Unie van Utrecht en de Religievrede van 1579 al danig getornd aan de roomse hegemonie. Maar toen de overheid het feitelijk onmogelijk maakte om nog langer de oude vertrouwde kerkelijke rituelen bij te wonen, zullen velen zich plotseling hebben gerealiseerd dat zij hun leven anders moesten inrichten en hun religieuze geloofsbeleving aan de nieuwe verhoudingen dienden aan te passen. Het was bovendien moeilijk te verteren dat de kerkgebouwen, waarin zij tot voor kort hun religieuze plichten hadden vervuld, nu werden gebruikt voor de eredienst van de door hen verfoeide calvinisten.

De oude bisschopsstad Utrecht werd als gevolg van deze verboden ontdaan van zijn katholieke uiterlijkheden: de dagelijkse missen, de processies, de uitstalling en publieke verering van het H. Sacrament, de devotieele praktijken in de vier parochiekerken ver-

Jan van Scorel (1495-1562) op 60-jarige leeftijd in de met bont afgezette kanunnikenmantel en baret. Paneel door Anthonis Mor, 1560. Londen, Society of Antiquaries.

dwenen uit het openbare leven. Het klerikale karakter werd door het kledingverbod ook visueel tenietgedaan. De katholieke geestelijkheid zag ten gevolge van de onder dwang doorgevoerde hervorming haar sociale status en invloed drastisch verminderen. Dat gold voor alles die geestelijken die weigerden met de hervorming mee te gaan. Een aantal priesters deed dat wel, maar vaak gebeurde dat maar halfslachtig. Hun overgang werd dan ook met wantrouwen door de calvinistische kerkelijke overheid bekeken.

Een bijzondere bejegening van de kant van de overheid ontvingen de vijf Utrechtse kapittels. Ook zij moesten op last van de overheid hun religieuze plichten staken, zoals het koorgebed, het lezen van missen en memoriediensten en deelname aan publieke processies. Aan de exemptie (vrijwaring) van de stedelijke jurisdictie kwam snel een einde en ook de vrijstelling van stedelijke belastingen, die de kapittels altijd hadden genoten, werd op aandringen van het stadsbestuur na verloop van tijd opgeheven. Maar de kanunniken, waarvan een groot aantal weigerde met de hervorming in zee te gaan, werden – op enkele die-hards na – niet uit hun ambt gezet. Zolang zij zich koest hielden en zich beperkten tot het beheer van hun prebenden werden ze met rust gelaten. Heel geleidelijk werden de katholieke kanunniken (na hun dood) vervangen door aanhangers van de nieuwe

Portret van Agatha van Schoonhoven, concubine van Jan van Scorel, door hem zelf geschilderd, 1529, dat zich mogelijk bevond in de nalatenschap van Victor Scorel. Rome, Galleria Doria Pamphilj.

leer⁴. Hoewel het geestelijk karakter van de kapittels geheel uit het zicht was verdwenen, toucheerden de kapittelheren wel de aan hun kanonikaat verbonden prebende, die oorspronkelijk was bedoeld voor het onderhoud van de kanunniken en vicarissen als beloning voor hun geestelijke taken. Het beheer over de kapittelgoederen bleef, anders dan bij die van de kloosters, berusten bij de kapittels zelf. Dat bleef min of meer in stand tot 1811, toen Napoleon met één pennestreek de hele sinecuremarkt opdoekte.

Hun voortbestaan in geseculariseerde vorm was de gereformeerden een doorn in het oog. Afgezien van enkele financiële herschikkingen van de inkomens van de vicarissen is aan het bestaan van de kapittels echter niet getornd. Een belangrijke rol zal hierbij hebben gespeeld dat de kapittels als het eerste lid van de Staten tot dan een grote invloed hadden uitgeoefend in de landspolitiek. De invoering van de Reformatie bracht daarin geen wijziging. De gewestelijke en stedelijke regenten vonden het wel zo'n prettig idee dat er een aantal welbetaalde sinecures beschikbaar bleef voor familieleden of vrienden, die bovendien ook nog – niet rechtstreeks, maar via het in 1582 ingestelde college van geëligeerden – politieke invloed met zich brachten.

De goederen van de in de stad gevestigde kloosters en abdijen daarentegen werden onder beheer gesteld van door de stedelijke overheid aangestelde rentmeesters (de vijf adellijke jufferstiften onder toezicht van de Staten). Maar ook daarbij gold dat de oude paters en nonnen, zo zij dat wensten, tot hun dood een pensioen kregen uitbetaald uit de gebeneficieerde kloostergoederen.⁵

Zoon van een beroemde vader

Victor Scorel – de toponymische herkomst van zijn familienaam werd door zijn tijdgenoten kennelijk niet meer als zodanig ervaren – was zoon van de schilder Jan van Scorel (1495-1562). Deze was al tijdens zijn leven een beroemdheid. Behalve een internationaal befaamd schilder was hij kanunnik van S. Marie. Hij had de priesterwijding ontvangen, maar dat verhinderde hem niet om tijdens zijn kanonikaat zes natuurlijke kinderen te verwekken bij Agatha van Schoonhoven, met wie hij openlijk samenleefde en die hij zijn hele leven trouw zou blijven⁶. Daarmee trad hij in de voetsporen van zijn vader, de dorps-pastoor van Schoorl, Andries Ouckeyn. Dat priesters, vooral zij die niet aan een vorm van kloostertucht waren onderworpen, samenleefden met een concubine, niet zelden tevens hun dienstmaagd, was beslist geen zeldzaamheid en evenmin opzienbarend te noemen. Post schat het aantal *concupinari* in het bisdom Utrecht vóór de Reformatie op rond 25%, tijdgenoten als de pessimistische katholiek Frans Dusseldorp (1567-1630) gingen uit van hogere aantallen.⁷ De middeleeuwse gelovigen zullen zich hierdoor echter niet geschandaliseerd hebben gevoeld. Zelfs de reformatoren maakten hiervan geen punt: zij schaften het celibaat direct af.

Victor was de jongste of een na jongste zoon en moet rond 1540 zijn geboren.⁸ Jan van Scorel bezat op dat moment een huis binnen de immuniteit van S. Marie (een juridische enclave van het kapittel, waar de kanunniken plachten te wonen). Maar later blijkt hij ook in het bezit van een groot huis en hofstede aan het eind van de westzijde van de Nieuwegracht onder de Linden, gelegen 'neffens [bedoeld is: tegenover] sunte servaes convent'.⁹ Scorel kocht dit pand, dat aan de achterzijde doorliep tot aan de Nieuwstraat, van Wolfert

Gezicht op de zuidkant van de Nieuwegracht, genaamd Onder de Linden, vanuit het noordoosten, met deel van het S. Annaklooster en daarnaast vagelijk te onderscheiden het huis, waar Victor Scorel mogelijk is geboren. Krijttekening door H. Saftleven, ca. midden 17^e eeuw. HUA, cat.no. 30335.

van Brederode, heer van Cloetinge, die veel in Utrecht woonde.¹⁰ Het is heel goed denkbaar dat Jan van Scorel dit huis heeft gekocht met het oog op zijn kroostrijke gezin. Binnen de immuniteit van S. Marie zal de aanwezigheid daarvan hebben gedetoneerd met de klerikale omgeving en misschien ook wel zijn beschouwd als ongepast. Vooral de verwijzing naar de S. Servaasabdij is veelbetekenend, omdat Victor Scorel in zijn latere leven nauwe banden met deze abdij onderhield. Het is dan ook verleidelijk aan te nemen dat Victor in dit huis is geboren of in ieder geval opgegroeid en al op zeer jeugdige leeftijd in contact is gekomen met de abdis en nonnen van het naburige klooster. Zekerheid hierover hebben we niet, aangezien het jaar van aankoop van dit huis door Jan van Scorel onbekend is.

Victor moet als volwassene klein van postuur zijn geweest, maar was voor de rest kenmerkend gezond. Het is onbekend welke school hij heeft bezocht. De kans is groot dat hij leerling is geweest aan de Hieronymusschool te Utrecht. Zijn vader was per slot van rekening een invloedrijk en belangrijk inwoner van de stad en voor iemand met zijn achtergrond die was voorbestemd voor het priesterschap lag een degelijke opleiding voor de hand. Helaas ontbreken leerlingenlijsten uit die tijd. Gezien zijn latere werkzaamheden als landmeter moet hij in ieder geval een opleiding hebben genoten, die zijn wiskundige en tekentalenten tot ontwikkeling heeft gebracht. Zijn vader, die in de jaren '50 nauw betrokken was bij plannen voor de drooglegging van de Zijpe, waarvoor hij ook de kaarten heeft getekend, zal hem daarin ongetwijfeld hebben bijgestaan.¹¹

Jan van Scorel, die als gevierd portretschilder connecties had in de hoogste kringen, zal ook behulpzaam zijn geweest bij het vinden van een maatschappelijke positie voor de jonge Victor, die hem bestaanszekerheid moest bieden. In 1557 wordt hij genoemd onder de cho-

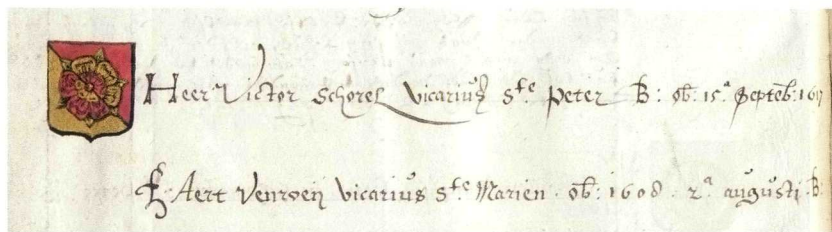

Gezicht vanaf het zuidoosten op de Nieuwegracht met het S. Annaklooster en rechts van de muur het huis dat Jan van Scorel in 1551 verkocht en waar mogelijk Victor Scorel is geboren. Tekening door L.P. Serrurier uit ca. 1730 naar een tekening van H. Saftleven uit ca. 1660. HUA, cat. no. 35067.

risocii van het kapittel van S. Pieter. Dat betekende dat hij, hoewel geen lid van het kapittel, wel deelnam aan de uitgebreide liturgische cyclus van het dagelijkse koorgebed.¹² Op 28 juni van dat jaar wordt hij benoemd tot vicaris van het altaar van SS. Christoforus en Jacobus in die kapittelkerk.¹³ In 1576 verruilt hij dit vicarisschap voor de meer prestigieuze functie van zielpriester, verbonden aan het H. Kruisaltaar.¹⁴ De taak van de twee zielprieesters van het kapittel was, zoals de omschrijving al aangeeft, het onderhouden van de memoriediensten voor de overleden kapittelleden. Deze functie werd ook beduidend ruimhartiger gehonoreerd. Hoewel de twee zielprieesters geen kanunnik waren, golden de inkomsten verbonden aan hun functie samen als de 30^e prebende.¹⁵ Scorel zou deze post en het daaraan verbonden inkomen behouden tot aan zijn dood.

Ondertussen was hij in 1568 ook nog benoemd tot vicaris aan het S. Nicolaasaltaar in de Geertekerk, een van de vier Utrechtse parochiekerken.¹⁶ In 1574 is hij tevens kapelaan van de nonnen van de S. Servaasabdij, een betaalde nevenfunctie, die een welkome aanvulling op zijn inkomen moet hebben opgeleverd.¹⁷

Victor Scorel blijkt lid te zijn geweest van twee exclusieve broederschappen, corporaties die met het lezen van missen zorg droegen voor het zieleheil van haar overleden leden. In 1595 – en mogelijk al eerder, de rekeningen zijn echter pas vanaf dat jaar overgeleverd¹⁸ – komt hij voor op de ledenlijst van de Grote Kalandebroederschap, waarvan het altaar zich bevond in de H. Kruis- of S. Victorskapel van de kerk van Oudmunster. Van dit prestigieuze gezelschap wordt al midden dertiende eeuw melding gemaakt. Zij recruteerde haar leden onder de kanunniken en vicarissen van de kapittels en leken uit vooraanstaande Utrechtse families. Oorspronkelijk woonden de leden vier maal per jaar een mis bij, die als memoriedienst voor de overleden medebroeders werd opgedragen. Hierna volgde een uitgebreide maaltijd voor de aanwezige leden. De activiteiten van de broeders zullen nadat de publieke misviering door de overheid was verboden beperkt zijn gebleven tot de maaltijden, die voorlopig doorgang bleven vinden.¹⁹ Het andere gezelschap was de Pries-terbroederschap van de vijf Utrechtse kapittels, die in 1326 was gesticht en onder haar leden vooral de vicarissen van de vijf kapittels telde, maar desgewenst ook voor kanunniken openstond, zolang dezen in Utrecht resideerden. Ook van deze broederschap was het doel vooral er voor te zorgen dat bij de begrafenis van een van haar leden en bij de op hun sterfdag te lezen memoriediensten voldoende mensen aanwezig waren.²⁰ Een derde

Wapen van Victor Scorel. Uit *Memoriebouck*, register met de namen en wapens van de leden van de S. Bartholomeusbroederschap, aangelegd 1609 door Albert Proeys, die later zou optreden als diens executeur-testamentair. HUA, Archief Broederschappen, Stad II, 1603.

aanzienlijk gezelschap waarvan Scorel als lid was uitverkoren, was de broederschap van het S. Bartholomeusgasthuis. Deze broederschap oefende het oppertoezicht uit op de ziekenverzorging en het financiële beheer van het gasthuis.²¹ De dagelijkse financiën werden gevoerd door twee huismeesters.²² In 1603 telde de broederschap 32 leden, traditioneel afkomstig uit de vijf kapittels en de stedelijke regentenfamilies. Scorel wordt pas genoemd in 1587, vermoedelijk het jaar van zijn benoeming. Op dat tijdstip was het gezelschap nog van gemengde samenstelling, katholiek en gereformeerd. Later zou het dit karakter verliezen en veranderen in een gesloten regentencollege van uitsluitend gereformeerden.

Een typische, wellicht bovengemiddelde loopbaan van een geestelijke, die niet werkzaam was in de zielzorg en ook geen lid was van een kloosterorde. Een handvol vicariaten en hier en daar een kapellanie boden voldoende financiële zekerheid voor een redelijk welvarend bestaan. Was er geen Reformatie geweest in Utrecht, dan had Victor Scorel ongetwijfeld in alle rust zijn klerikale loopbaan verder kunnen uitbouwen. Waarschijnlijk was hij nog kanunnik geworden van S. Marie of van een der andere kapittels en had hij in een der vele kerken of kloosterkapellen een misfundatie gesticht ter verzekering van zijn zielenheil. Maar een dergelijke carrière is hem niet gegund geworden. De Opstand en de in het kielzog daarvan doorgevoerde Reformatie hebben Victor Scorel op een geheel ander pad gevoerd dan hij zich aanvankelijk zal hebben voorgesteld.

Na 1580 was het Scorel en zijn medevicarissen in het kapittel niet meer toegestaan hun aan hun functie verbonden taken, in essentie het lezen van missen als memoriedienst, uit te oefenen. Die werden door de hervormers immers gezien als typische uitingen van roomse ceremoniën en gelijkgesteld met afgoderij. De door hem bekleedde vicariaten en de daaraan verbonden inkomsten (het *beneficium*)²³ bleven echter de jure intact. Een door de Staten vastgestelde *Orde op de geestelijckheyde ende haere goeden* van 28 juni 1580 liet daarover geen twijfel, evenzo het aangescherpte *Redressement opte geestelijcke goederen*. Deze laatste verordening was in 1586 onder invloed van de in Utrecht residierende landvoogd, de streng calvinistische Leicester, door de Staten aangenomen. Daarin werden de inkomsten uit vicariegoederen bestemd voor de opleiding van predikanten, maar de vijf Utrechtse kapittels bleven daarvan uitgezonderd.²⁴ Ook later, toen werd besloten dat de bezitters van de vicarieën een derde van de vicarie-inkomsten, de zgn. *tertie*, voor dat doel moesten afdragen, werd dat maar beperkt van toepassing verklaard op de kapittels.²⁵

Victor Scorel heeft tot het eind van zijn leven de inkomsten als zielpriester van S. Pieter uitbetaald gekregen, zoals uit de verschillende rekeningen blijkt. En dat zonder dat hij er iets voor hoefde te doen. De innerlijke tegenstrijdigheid en absurditeit van deze situatie, waarbij men een salaris opstrijkt voor iets wat men verboden was te doen, moet ook tot de betrokkenen zijn doorgedrongen. In 1612, ruim dertig jaar na het inwerkingtreden van het verbod, besloten deken en kapittel van S. Pieter het *beneficium* (de materiële beloning van de geestelijke) van de beide zielpriesters weer terug te brengen onder de kerkfabriek (waar-

20-1608

Inlefangen bij mij anders vriend d'vch handen des Reyland Cornelis
 de Pincier alle bijden die haren beley getonckneert ontfanger
 des Abdij ende Coninc S. Servaas Curasche die Gimmu
 vey Coninc guld ende beffigen sijners. My becalinge day
 vey ygevoel Naerim Coninc doct als die mi gerdinwert heb
 mij verstaend die vey heffe day f Inmij ende die anders heffe
 day f Deromlin d'vch Naerim d. day ende d'vch My hemiff
 mijn hand d'vch s'vch s'vch Naerim vey Maernd d'vch
 Soauff d. 1608 d

Victor Scorel

Kwitantie door Victor Scorel voor de rentmeester van de S. Servaasabdij wegens betaling van een losrent, 1608. HUA, S. Servaasabdij, Stad II, 305.

uit het oorspronkelijk was voortgekomen). Dit niet geheel onbegrijpelijke besluit zou echter pas effectief worden na de dood van de beide zielpriesters.²⁶ Met zijn vicarie in de Geertekerk zal het anders zijn gegaan. Er zijn geen meldingen van enige betaling na de invoering van de Reformatie²⁷. Andere inkomsten trok hij uit twee losrentes uitstaand bij de S. Servaasabdij, waarvan hij ook nog een lijfrente van 18 gulden ontving.²⁸ Hij moet daarnaast inkomsten hebben genoten uit de vicarie te Dwarsdijk. In zijn testament laat hij die (voor het lopende jaar?) na aan de S. Servaasabdij om daarvan een raam te laten maken boven het graf van Nicolaas van Nieuwland, laatste bisschop van Haarlem.²⁹

Scorel woonde tot aan zijn dood in het huis aan de Winsensteeg, zoals ook Arend van Buchel nog getuigt: 'Heer Victor Schoor was cappelaen van St. Servaes, een curieus paepgen, leeft noch anno 1616 wonende byde Pauwelsbrugge'.³⁰ Op 15 september 1617³¹ stierf Victor Scorel, nadat hij een week daarvoor zijn testament had opgemaakt. Hij werd begraven in de S. Pieterskerk 'op de plaats mij vroeger door deken en kapittel toegewezen en reeds lange tijd door mij daarvoor in gereedheid gebracht'. Hij verzocht daarheen te worden overgebracht met een eenvoudige processie en met het vertoon in overeenstemming met zijn nederige positie en de geest der tijd.³² In 1609 had hij van het kapittel toestemming gekregen om een graf te reserveren 'omtrent der kerken librije'. Volgens een 17^e-eeuwse lijst van grafsteden bevond zijn graf zich 'in de buyk van de kerk aen de zijdzijde'.³³ Arend van Buchel noemt het een tamelijk smaakvol graf met een grafschrift in gouden letters, dat hij ons helaas niet mededeelt.³⁴ In de 18de eeuw moet het zijn geruimd³⁵. Als zijn executeurs-testamentair traden op Wilger van Moerendaal, deken, Albert Crom, kannik van S. Pieter, en jkr Albert Proeys, huismeester van het Bartholomeusgasthuis.

De cartograaf

Dat een geestelijke behalve als kapittelvicaris ook werkzaam was als landmeter en cartograaf ligt niet direct voor de hand. In het geval van heer Victor echter is deze nevenactivi-

teit minder verrassend. De appel pleegt nu eenmaal niet ver van de boom te vallen. Vader Jan van Scorel was niet alleen een beroemd schilder, maar was ook nauw betrokken bij diverse waterstaatkundige projecten, zoals de aanleg van een nieuwe haven te Harderwijk, een voorstel voor de bouw van een soort baggermachine op een schuit en – wel het meest bekend – plannen voor de drooglegging van de Zijpe in Noord-Holland. Voor dit laatste plan verkreeg hij in 1551 octrooi van keizer Karel V.³⁶ Het is aannemelijk dat Victor zijn interesse voor het kaartmaken van zijn vader heeft overgenomen. Wij mogen er ook van uitgaan dat hij bij zijn vader in de leer is geweest om zijn tekentalent te ontwikkelen, en meer specifiek het kaarttekenen onder de knie te krijgen.

Als cartograaf heeft Scorel zijn sporen nagelaten in de kerkelijke archieven. Acht door hem gesigioneerde kaarten zijn bewaard gebleven, zeven in Het Utrechts Archief en een in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.³⁷ Het is zeer waarschijnlijk dat hij tijdens zijn leven meer kaarten heeft geproduceerd dan deze acht. Maar in de verwarring en de strijd over de bestemming van de geestelijke goederen, die gepaard ging met de secularisering van de Utrechtse kapittels, zullen ongetwijfeld kaarten zijn verloren gegaan, meegenomen of verduisterd. In latere eeuwen, toen men het met de zorg en het beheer van de kerkelijke archieven niet zo nauw nam, zullen er kaarten zijn zoekgeraakt of als niet meer ter zake dienend opgeruimd.

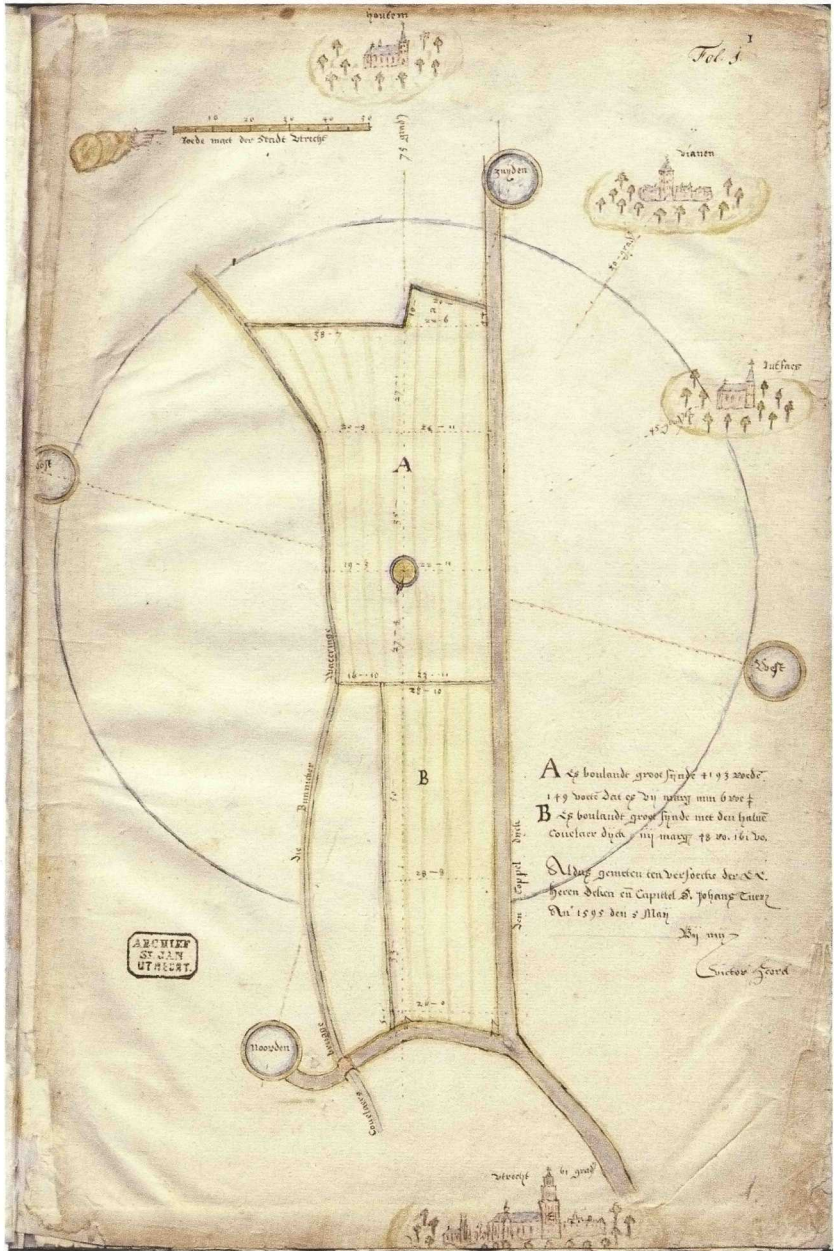
Scorel werd door zijn superieuren in zijn cartografische werkzaamheden aangemoedigd. Dat mogen we tenminste afleiden uit het feit dat het kapittel hem een aantal landmetersgereedschappen schonk, die hij zelf na zijn dood weer aan het kapittel naliet.³⁸ Hij bedacht de kapittelbibliotheek daarnaast met een aard- en hemelglobe, alsmede een *Theatrum orbis* van Abraham Ortelius. Deze laatste had hij indertijd geërfd van Joannes Verhaer, medekanunnik, en daarna zelf ingekleurd en opnieuw laten inbinden.³⁹ Onder de instrumenten mogen we rekenen: 'seven cooperen instrumenten dienende totte lantmeeterije ende eensdeels totte astronomye; een cooper quadrantghen; een ijsere winckelhaechtgen mit een passer ende scheer; een snijder scheer; twee linne scheeren; een lootscheer; een passer; twee lantmaters ketten mit een coker mit pinnen ende twee leere sacken; een toetssteen, [en] reysbrill'. Deze zal Scorel gebruikt hebben als lid van de commissies uit het kapittel, waarvan hij deel uitmaakte, onder leiding van de deken om de tiendaftochten te controleren en daar waar onenigheid heerste de tiendgronden in kaart te brengen.⁴⁰

Op grond van de kwaliteit van de acht overgebleven kaarten mogen we vaststellen dat Scorel een kundig cartograaf is geweest. Aan zijn handschrift van grote kalligrafische kwaliteit is te zien dat hij een vaste hand moet hebben gehad. Hij hanteerde een eigen methode om de kaart te oriënteren. Van een punt op de kaart, weergegeven door een cirkeltje, legde hij met een grote precisie de positie vast ten opzichte van de omringende kerken door middel van hoekmetingen.⁴¹

Behalve van zijn eigen kapittel ontving hij opdrachten van de kapittels van Oudmunster en S. Jan en de Grote Kalendebroederschap. Maar vreemd genoeg zijn in de rekeningen van de instellingen, waarvoor hij kaarten tekende (S. Pieter, S. Jan, Oudmunster, Kalende-

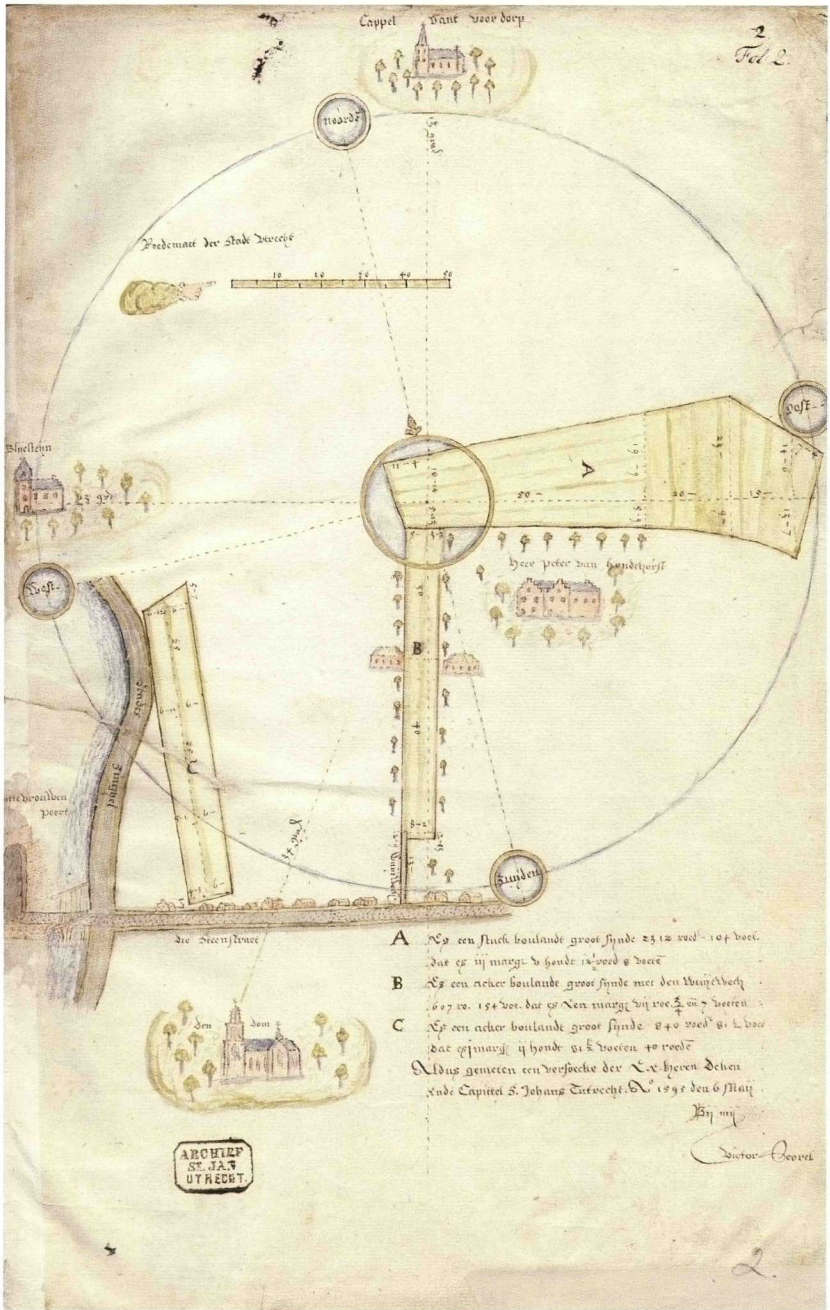
broederschap) geen posten te vinden, waarin hij voor zijn cartografische werkzaamheden wordt betaald. Wij mogen toch aannemen dat hij op zijn minst de materiaalkosten zal hebben gedeclareerd.

De twee laatste (overgeleverde) kaarten dateren uit 1595, beide gemaakt voor het kapittel van S. Pieter. Het is niet gezegd dat hij sindsdien geen kaarten meer zou hebben vervaar-

Landerijen gelegen tussen de Koppeldijk en de Bunnikse wetering [= Oudwulvense wetering] onder Houten. Kaart door Victor Scorel, 1595. HUA, Archief S. Jan, 328, no.1.

digd. Feit is dat hij vanaf deze tijd steeds meer betrokken raakte bij de Hollandse Zending en zijn tijd wijdde aan zijn werkzaamheden als missionaris. Vermoedelijk zal hij daardoor weinig tijd hebben gehad om zich nog bezig te houden met de cartografie.

Land gelegen aan de Steenstraat onder Wittevrouwen bij Utrecht. Kaart door Victor Scorel, 1595. HUA, Archief S. Jan, 328, no.2.

De beginjaren van de Hollandse Zending

De voortgang van de Reformatie in het Sticht had in de eerste decennia een moeizaam verloop. Er was een tekort aan predikanten en onder dezen waren er tallozen, die onvoldoende geschoold en ook anderszins van een bedenkelijk niveau waren. Op het platteland werd noodgedwongen gebruik gemaakt van de pastoors die in hun pastorieën waren gebleven. Een aantal van hen had na 1580 de kant van de Reformatie gekozen. In hoeverre dit was ingegeven door persoonlijke overtuiging of door opportunisme is moeilijk vast te stellen. Over aantallen of percentages zijn geen eenduidige antwoorden te geven. Vaak ging het om personen, die om hun levenswandel en hun theologische onbenul niet direct met enthousiasme door de hervormers werden binnengehaald. Naar de maatstaven van de gereformeerde overheid waren ze eigenlijk niet gekwalificeerd. Zij werden slechts vanwege het nijpende tekort aan predikanten getolereerd.⁴²

Daarnaast was er een aantal priesters, waarvan men kan zeggen dat zij nog rooms-katholiek waren en die zichzelf ook als zodanig beschouwden. Sommigen, vooral op het platteland, gingen voort op de oude voet hun parochianen te bedienen, vaak met steun van de katholiek gebleven lokale heer. Velen bleven eenvoudigweg op hun post omdat ze niets anders hadden of konden. De meeste plattelandspastors of hun plaatsverangers (vicecureiten) hadden altijd moeten zien rond te komen van een armzalig inkomen, aangevuld met wat zij van hun parochianen konden lospeuteren. Zij moesten hard ploeteren om zichzelf en vaak een familie te kunnen onderhouden. Het kwam dikwijls voor dat zij daarnaast een nevenberoep uitoefenden, zoals dat van notaris of agrariër. In de eerste jaren na de doorvoering van de Reformatie ontbrak iedere supervisie van bovenaf. Niet alleen de gereformeerden, ook de eerste apostolische vicaris, Sasbout Vosmeer, had geen hoge pet op van deze ouderwetse, vaak laaggeschoolde dorpspastors.

Sommige parochiegeestelijken op het platteland bewogen zich in het grensgebied tussen het oude en het nieuwe geloof. Zij aarzelden tussen loyaliteit aan de kerk van Rome en sympathie voor de reformatorische vernieuwingen (de *concupinari* onder hen zullen zich aangesproken hebben gevoeld door het gehuwde priesterschap, dat de reformatoren propageerden). Sommigen probeerden de kool en de geit te sparen. Zo wordt in 1593 van de pastoor te Odijk gezegd dat hij de sacramenten 'op maat' toediende, geheel volgens de wens van de parochiaan: op zijn paaps of volgens de nieuwe leer.⁴³ Het kerkgebouw was in dat jaar dan ook nog rijkelijk voorzien van altaren en 'andere superstitieuse dingen'.⁴⁴

Voor de Utrechtse kapittels veranderde er, zoals gezegd, uiterlijk niet zoveel. De kapittelgeestelijkheid bleef gehandhaafd, mocht weliswaar geen religieuze diensten meer houden, maar bleef in functie. Sommigen van de kapittelheren die niet met de hervorming wensten mee te gaan namen de wijk naar het buitenland, vooral naar Keulen. Anderen, waaronder Victor Scorel, werden door de apostolisch vicaris van de Hollandse Zending gerecruteerd als missionaris. Zij moesten de continuïteit van de zielzorg in de parochies verzekeren. In de steden Utrecht en Amersfoort trad de overheid repressief op tegen

priesters, die op heterdaad werden betrapt, maar op het platteland was dit veel minder het geval. De vaak nog katholieke adel maakte daar de dienst uit en verhinderde een actief optreden tegen de katholieke missionarissen.⁴⁵

Onder invloed van de politieke en militaire ontwikkelingen kwam Rome geleidelijk tot het inzicht dat het misschien beter was om de katholieke kerk in de opstandige gewesten onder een eenhoofdige bestuur te plaatsen, aanvankelijk nog in de hoopvolle verwachting dat de kerkelijke hiërarchie na verloop van tijd hersteld zou kunnen worden. Met dat oogmerk verleende paus Clemens VIII in 1592 aan de Keulse nuntius Frangipani uitgebreide volmachten. Door deze maatregel werd de Hollandse kerk feitelijk rechtstreeks onder pauselijk toezicht geplaatst. Hiermee nam de Hollandse Zending een aanvang. Nog in hetzelfde jaar droeg Frangipani zijn bestuursmacht in de opstandige gewesten in subdelegatie over aan de Delftse priester Sasbout Vosmeer. Om zijn gezag te versterken werd hij in 1602 bekleed met de bisschoppelijke waardigheid – niet van Utrecht, maar van een vroeger bisdom in Moslimgebied. De apostolische vicarissen zouden tot 1725 het gebied van de Hollandse Zending besturen.

In dienst van de Contrareformatie

Victor Scorel behoorde tot de geestelijken, die op hun post bleven. Hoewel hij zijn plicht als zielpriester na 1580 niet meer kon vervullen, keerde hij zich niet af van het kapittel, maar bleef daarbinnen een gewaardeerde rol spelen. Hij maakte deel uit van de meerderheid binnen het kapittel van S. Pieter, die bleef vasthouden aan het katholicisme en wachtte op betere tijden. Zolang de kapittels in stand bleven was een terugkeer naar de toestand van vóór de Reformatie mogelijk. Zelfs onder het bewind van de zeer anti-katholieke graaf van Leicester, die eind 1585 als landvoogd door koningin Elisabeth naar de Nederlanden was gestuurd en zich in Utrecht had gevestigd, hadden de kapittels zich weten te handhaven. Er waren momenten dat het kapittel zijn kerkgebouw dreigde te verliezen (welk lot de kerk van Oudmunster in 1587 daadwerkelijk stond te wachten), maar dat kon nog tijds worden verhinderd.⁴⁶ Wel werden in 1585 of 1586 op last van de magistraat de overgebleven beelden en altaren uit de S. Pieterskerk verwijderd, en werd het orgel gedemonteerd en overgebracht *in aedibus meis* [= in mijn woning].⁴⁷

Scorel was betrokken bij het beheer van de kapittelgoederen en de uitbetaling van uitkeringen. Vanaf 1581 trad hij op als een der kasbewaarders (*clavigeri*) van het college van gemene vicarissen, en hoorde in die hoedanigheid de rekeningen af van de kameraar. Van 1605 tot 1611 was hij zelf als kameraar belast met de administratie van de gemeenschappelijke vicariegoederen.⁴⁸ Dat hij het vertrouwen genoot van zijn medebroeders blijkt wel uit het feit dat hem in 1597 op last van het kapittel de sleutel van de kerk werd toevertrouwd.⁴⁹ Hij bleef dus werkzaam voor het kapittel en werd ook daarvoor waardig en betrouwbaar geacht door zijn medevicarissen op een moment dat hij reeds volop was betrokken bij het katholieke zendingswerk onder de apostolische vicaris en tezelfdertijd

Computus
 Receptorum et Expositorum de bonis communibus
 Choristhorum Ecclesie Traiectensis ad S. Petrum
 Inchoando ipso festo S. Andree Apostoli Anno Dni
 1665 Hic ad annu reuolutum Hic dictoris et
 Scorelij Camerarij pro tempore Datus Primus

Clauigeri S.S.
 Cornelius De Soorn
 Johannes Gaudanus
 Camerarij pro tempore

Titelblad van de rekening van de gemene vicariegoederen door Victor Scorel in zijn hoedanigheid als kameraar, HUA, Archief S. Pieter.

te zijnen huize clandestiene bijeenkomsten voor roomsgezinde stadsgenoten organiseerde.

Ook trad hij op als executeur-testamentair van kanunniken en mede vicarissen, zoals in 1587 van Andries Cornelisz. van Oudewater en in 1580 van Nicolaas van Nieuwland, de eerste bisschop van Haarlem.⁵⁰ Daarnaast werd Scorel, zoals we hebben gezien, gevraagd zijn kunde als cartograaf ten dienste te stellen, niet alleen van het eigen kapittel,

maar ook van andere corporaties. In deze onzekere tijden was het vastleggen van rechtstitels een noodzakelijk middel om aanspraken van derden te pareren; soms gebeurde dit op last van de overheid, die inzicht wenste te krijgen in de omvang van de kerkelijke goederen en zo verduistering hiervan te voorkomen.

Behalve in kapittelverband had Scorel voorlopig nog voldoende om handen als kapelaan van de S. Servaasabdij⁵¹ en als lid van de drie broederschappen.⁵² Zijn goede banden met de S. Servaasabdij leverden hem – in ieder geval ná 1593 – de benoeming op van kapelaan van de Dwarsdijk, waarvan het collatierecht berustte bij de abdis.⁵³

Rond 1595 moet Scorel hebben besloten, waarschijnlijk na hiervoor te zijn gevraagd door Sasbout Vosmeer, om zijn krachten te wijden aan de Hollandse Zending. Zijn laatste kaarten, gemaakt voor het kapittel van S. Jan, dateren uit dat jaar. De eerste vermeldingen over zijn optreden als missionaris vinden we in 1596. Scorel werd een trouw medewerker van Sasbout⁵⁴. Toen deze begin 1609 een brief ontving van de Brusselse nuntius Bentivoglio vol verwijten over de wijze waarop sommigen van zijn geestelijken zending bedreven, en over de vijandschap waarmee hij de jezuiten tegemoet trad, schaarde Scorel zich zonder aarzelen achter zijn superieur. Met andere leden van de Utrechtse clerus ondertekende hij een protestschrijven, waarin de beschuldigingen (die duidelijk afkomstig waren uit de hoek der jezuiten) werden weerlegd.⁵⁵ Uit dit protestschrijven blijkt hoe in die tijd de katholieke geestelijken – en dus ook Scorel – gekleed gingen: niet langer in de vroeger gebruikelijke priestertoog noch met de vierkante bonnet, want die klerikale dracht was nu verboden, maar in een eenvoudig zwart pak. Ook in dat opzicht had Utrecht een grote gedaanteverwisseling ondergaan: tot 1580 moet het straatbeeld van de meest klerikale stad van de Noordelijke Nederlanden zijn vergeven van geestelijken, die door hun specifieke klederdracht – naast die van de parochiegeestelijkheid waren er de rijk uitgedoste kanunniken en de verschillende ordeshabitjen – de stad een aanblik hebben gegeven ver-

gelijkbaar met die van het huidige Vaticaanstad. Na 1580 verdween het klerikale zwart in korte tijd uit het beeld en dat moet voor de katholieken een vreemde gewaarwording zijn geweest. Het zal hen zeker ook psychologisch hebben geraakt, temeer daar ze de hun bekende geestelijken vaak nog wel door de stad zullen hebben zien lopen, maar in een gewoon burgerkostuum (en soms met een vrouw aan de arm).

Eén van de punten, die de seculiere geestelijken door de jezuïeten en de andere ordesgeestelijken voor de voeten werd geworpen, was hun omgang met de zgn. kloppen. Deze zich geestelijke maagden noemende vrouwen woonden samen onder de geestelijke leiding van een priester. In vele gevallen assisteerden zij tijdens de misviering; daarnaast gaven zij onderricht op de clandestiene katholieke scholen. Doordat zij niet waren aangesloten bij een kloosterorde (wat in die tijd ook niet mogelijk zou zijn geweest), vonden er geen visitaties door ordesoversten plaats. Niet zelden woonde de geestelijk leidsman met een aantal maagden in hetzelfde huis of niet ver van elkaar.⁵⁶ Dat Scorel een van de geestelijken was, waartegen de jezuïeten hun bezwaren formuleerden, mogen we afleiden niet alleen uit zijn ondertekening van het verweerschrift, maar ook uit de namen van drie vrouwen, die in ieder geval op het laatst van zijn leven bij hem inwoonden. Het betrof Margaretha de Mestre, Aeltgen van Duyven en Marrichgen Claes, die ieder een eigen kamer bewoonden. De twee eersten betaalden huur en waren vermoedelijk klopjes, die Scorel bijstonden bij de misvieringen (een ander punt dat de jezuïeten had gestoord). De laatste, die geen huur betaalde, was ofwel een armlastig klopje ofwel heeft heer Victor wellicht als dienstmaagd gediend.⁵⁷

Scorel bleef wonen in de stad Utrecht, waar hij zijn hele leven had doorgebracht. Kort na de invoering van het calvinisme, in 1582, kocht hij van Johan Crap, kanunnik van S. Jan, voor 800 gulden een huis in de Winsensteeg (nu Heerestraat).⁵⁸ Dit huis diende hem niet alleen als woning, maar ook als een privé bedeplaats, en als een ruimte om heimelijk de mis te vieren ten behoeve van katholieke stadgenoten.⁵⁹ Dat laatste zal niet al te vaak hebben plaatsgevonden. Clandestiene misvieringen waren niet zonder risico en de betrachte priester, de huiseigenaar en de aanwezigen konden rekenen op forse boetes. De stedelijke overheid van Utrecht, zeker wanneer het pluche werd bezet door de consistorialen (orthodoxe calvinisten), was er op gebrand iedere vorm van katholieke zielzorg te frustreren. Regelmatig werden door de Utrechtse schout en zijn gerechtsdienaren tijdens huisdiensten invallen gedaan, en werden priesters en de aanwezigen, als ze niet tijdig wisten te ontsnappen, opgepakt en beboet. Scorels huis aan de Winsensteeg bezat een uitgang naar de Nieuwegracht tussen de Paulusbrug en de Maartensdam tegenover de Runnebaan (westzijde van de Nieuwegracht ter plaatse), waarlangs hij zich bij een inval door de schout en zijn dienaren tijdig uit de voeten kon maken. Dat is hem in ieder geval een aantal malen overkomen.

Zijn arrestatie in 1596 deed binnen de stedelijke gemeenschap nogal wat stof opwaaien. In februari van dat jaar werd Scorel met enkele andere katholieken door de schout geciteerd op de verdenking dat bij hen thuis in bijzijn van talloze gelovigen dagelijks (*quoti-*

die) de mis werd opgedragen.⁶⁰ Scorel werd zelfs voor enige tijd in het cachot opgesloten (gegijzeld?) en pas in juni in vrijheid gesteld.⁶¹ Deze confrontatie met de calvinistische overheid is tevens de eerste verwijzing naar Scorels optreden als missionaris. Van twee andere verstoringen van misvieringen door het justitiële apparaat wordt uitgebreid verslag gedaan door Franciscus Dusseldorpius, zelf als katholiek priester werkzaam in de zending.

Op 23 juli 1609, tijdens de misviering bij Scorel thuis in aanwezigheid van 109 gelovigen, vielen de schout, de onderschout en enkele kapiteins van de burgerwacht onverwachts zijn woning binnen. Na zich met geweld toegang te hebben verschaft doorzochten zij grondig de vertrekken in Scorels huis, waarbij zij tierend de boel overhoop haalden. Uiteindelijk kwam de schout ter plekke met de katholieken een afkoopsom overeen van 550 guldens. Toen Scorel begin augustus dit bedrag wilden innen bij hen die aanwezig waren geweest, negeerde een aantal van hen de oproep met het excuus dat zij geen opdracht hadden gegeven om met de schout tot overeenstemming te komen. Alleen zij die met hun handen hun brood verdienden droegen hun steentje bij. Daarom moest een beroep gedaan worden op alle katholieken in de stad, ook op hen die nog nooit een voet over de drempel van Scorels huis hadden gezet, en desondanks werd de betreffende som niet gehaald.⁶²

In 1615 op Sint Maartensdag (11 november) was het weer raak. Deze keer deed de onderschout Jacob Maartensz. een blikseminval in Scorels woning tijdens een bijeenkomst met slechts een tiental katholieke mannen. Toen hem de deur voor de neus werd dichtgeslagen, liet hij deze forceren met een zware hamer. Vliegenvlug hadden de aanwezigen gepoogd de liturgische voorwerpen te verbergen en had heer Victor zich naar beneden begeven en zich in de slaapkamer in zijn stoel gezet alsof er niets aan de hand was. De onderschout wilde de door hem gevonden voorwerpen meenemen. Maar de vrouw van de advocaat Montevaldonae (Woudenberg?), die de mis had bijgewoond, stelde zich borg om de kleinodieën te redden. Hierdoor onzeker geworden droeg de schout een van zijn mannen op een oogje in het zeil te houden en keerde zelf terug naar de raad om nadere instructies. Hij kreeg te horen dat hij alles moest meenemen en naar het Hof overbrengen. Dit geschiedde en daar werden de in beslag genomen paraferalia uitvoerig bekeken en met *dedain* becommentarieerd. Vergeefs probeerden de katholieken de geconsecreerde hosties terug te kopen. Pas weken later lukte het de zeer vrome schoonzuster van de schout, vrouwe Van Brakel, de grote hostie (die zich in een monstrans bevond) te verwisselen voor een niet geconsecreerde. Maar de kleinere hosties had de schout, naar hij verklaarde, in het vuur geworpen.⁶³

Scorel beperkte zijn missionaire activiteiten niet tot de oude bisschopsstad. Regelmatig vertrok hij naar het omringende platteland om de katholiek gebleven bevolking bij te staan. Wij treffen hem aan in onder meer Gorcum⁶⁴, Rhenen⁶⁵, de Proosdij van S. Jan (Woerden)⁶⁶. Driemaal begaf hij zich naar het huis Loenersloot om er de doop te verrichten van de kinderen van Gerard de Wael van Vronesteyn.⁶⁷ Op de provinciale synode van Utrecht in 1606 klaagt de predikant van Hagestein 'dat hem noch hinder ende schade ge-

schiedde in sijn gemeente, als ook een paep, die van Viaenen coempt, mede een van Utrecht, heer Victor genaemt, ende andere Jesuiten, die de huijsluijden dreijgende met de verdoemnisse ende ban, soo se comen tot tgehoor van de predicatien tot Hagesteijn'.⁶⁸ Scorel, die ook nog wel andere plaatsen binnen het diocees Utrecht zal hebben aangedaan⁶⁹, opeerde vanuit zijn woning in Utrecht als ambulante zielzorger; hij was nooit pastoor van een statie, zoals later de missieposten werden omschreven. Zoals de meesten van de missionarissen trok hij vanuit zijn woonplaats rond met een draagbaar altaar, de nood lenigend waar die zich voordeed.⁷⁰

Behalve voor missionaire arbeid op het platteland werd Scorel door Sasbout ook gevraagd zijn diensten te verlenen als rector of geestelijk leidsman van enkele kloostergemeenschappen in het vroegere diocees Utrecht. Het ging daarbij om een viertal nonnenkloosters, die door de calvinistische overheid werden getolereerd tot hun uitsterven. Het brigittinessenklooster te Soest, in 1393 gesticht als een dubbelklooster (mannen en vrouwen onder één abdis), werd meermalen door Scorel bezocht. In 1605 adviseerde hij over de keuze van een nieuwe abdis, nadat de oude Alithea Vonck was overleden.⁷¹ Daarnaast doet hij in zijn brieven verslag van bezoeken aan het regularissenklooster Bethanië van de congregatie van Windesheim te Arnhem, waarvan het kloostergebouw in 1591 was afgebroken en de zusters, die een kleine tegemoetkoming kregen van de stad, waarschijnlijk ergens anders samenwoonden. In 1610 trof de generaal van het kapittel nog zes *virgines* [= maagden, hier zusters] aan. Tot dezelfde orde en congregatie behoorden de zusters van het OLV-klooster te Renkum. Ook zij werden af en toe met een bezoek vereerd.⁷² Ten slotte stond Scorel in nauwe verbinding met de zusters van de derde orde van Franciscus van het Elisabethklooster te Huissen (Gld), dat zich wist te handhaven tot 1812, toen het door Napoleon werd opgeheven.⁷³

Behalve met deze kloostergemeenschappen in het diocees, of wat er althans van resteerde, onderhield Scorel nauwe betrekkingen met de S. Servaasabdij in de stad Utrecht, waarvan hij kapelaan was.⁷⁴ Hij bemiddelde bij de overhandiging in 1602 door de laatste katholieke abdis Sibylla Taets van Amerongen van twee relieken van gezellinnen van S. Ursula aan de jezuiten.⁷⁵ Maar kort daarop, nog in dat jaar, stierf abdis Sybilla. Als haar opvolgster werd door de ridderschap de calvinistische Hadewich Pieck van Tienhoven benoemd. Met haar zal heer Victor gezien zijn principieel katholieke standpunten op een meer zakelijke manier zijn omgegaan. Hij had nog enkele losrentes uitstaan ten laste van de abdij, die pas later zouden worden afgelost.⁷⁶ De inkomsten uit zijn vicarie te Dwarsdijk vermaakte hij aan de abdij, doch onder het beding dat deze zouden worden aangewend voor een raam, te plaatsen boven het graf van Nicolaas van Nieuwland. Ook had Scorel blijkens zijn testament enkele gregoriaanse gezangboeken van de abdij in zijn bezit, die na zijn dood aan Gerarda van Amstel van Mynden, non in die abdij, moesten worden overgedragen. Aan deze Gerarda en enkele andere adellijke dames, vermoedelijke allen nonnen van genoemde abdij, liet hij bovendien voor ieder een gouden Engelse nobel en een zilveren lepel na.⁷⁷

Heer Victors nalatenschap

Boven hebben we reeds terloops het testament en de boedelbeschrijving van Scorels nalatenschap ter sprake gebracht. Boedels zijn als tekst weinig lezenswaardig, maar kunnen een hoop vertellen over de legataris zelf. Afgezien van de familiale verhoudingen en andere genealogische informatie verschaffen boedelbeschrijvingen ons inzicht in de indeling van een huis, de smaak en de welstand van de overledene, de intellectuele belangstelling, de religieuze en devotionele wereld waarin hij of zij zich thuis voelde, en soms verwijzingen naar zijn beroep en de wijze waarop hij dat uitoefende.

Van de nalatenschap van heer Victor zal hier aan twee onderdelen nadere aandacht worden besteed. Over het instrumentarium voor zijn werkzaamheden als cartograaf is boven reeds gesproken. De twee andere aspecten betreffen zijn religieuze leefwereld, voor zover die valt af te lezen aan de boeken die hem kennelijk inspireerden (of waarvan hij kennis nam om te bestrijden), en van de schilderijen die in zijn huis werden aangetroffen.

Dat heer Victor inderdaad een vroom persoon is geweest wordt bevestigd door wat in zijn boedel werd aangetroffen. Niet alleen telde het sterfhuis een aantal objecten van devotie, zoals crucifixen en heiligenbeelden, maar ook werden in de bibliotheek van Scorel 114 boektitels aangetroffen, die daarop wijzen. Daarnaast worden in zijn testament apart nog zes titels genoemd, die niet in de opsomming van Scorels boekerij figureren en door hem aan het kapittel werden gelegateerd.⁷⁸ Dit aantal moet gezien worden als een minimum, omdat sommige omschrijvingen in de catalogus alleen de naam van een auteur noemen en niet de titel of titels. Bovendien omvatten 'Verzamelde Werken' in de regel meer dan één band, maar zijn onder één titel beschreven. Zuiver op boektitels afgaande zou men misschien mogen uitgaan van ca. 200 titels.

De meeste (een 40-tal) behoren tot de theologische standaardwerken van de kerkvaders Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Thomas van Aquino, Bernardus van Clairveaux e.a., en commentaren en concordanties op de Bijbel, waaronder een filologische tekstbezorging van de evangeliën van Marcus en Johannes door Erasmus. Daarnaast blijkt Scorel belangstelling te hebben voor de mystiek: de belangrijkste en invloedrijkste auteurs over mystiek en ascese van de 14^e tot en met de 16^e eeuw, als daar zijn Johannes Tauler, Dionysius Carthusiensis en de karthuizer Laurentius Surius vinden we in zijn bibliotheek. Preekbundels en verzamelingen van heiligenlevens zullen gediend hebben bij zijn missionaire werkzaamheden. Dat gold uiteraard ook voor het boegbeeld van de Contrareformatie, de *Catechismus* van Petrus Canisius, tijdgenoot van Scorel, die niet alleen tot doel had om de ketterijen te weerleggen, maar ook om de gelovigen weerbaarder te maken door vergroting van hun kennis van de geloofswaarheden. Wat Scorel zo vurig wenste te bestrijden vond hij in de Heidelbergse Catechismus, die hij gebruikt zal hebben om een beter inzicht te krijgen in de denkwereld van de tegenstander. Daarnaast had hij de beschikking over een aantal gerenommeerde bestrijdingsgeschriften, waaronder die van de Italiaanse jezuïet Robertus Bellarminus, tijdgenoot van Scorel en gedurende een aantal jaren theologieprofessor te Leuven. Twee andere polemisten van naam, beiden in hun leven

bisschop van Wenen, Johannes Fabri en Fredericus Nausea, waren bewonderaars van Erasmus.

Slechts enkele boeken hadden betrekking op de filosofie (o.a. de wijd verbreide *De consolatione philosophiae* van Boetius), de rhetorica en de grammatica. Op het gebied van de geschiedenis, vooral de kerkgeschiedenis, vinden we behalve de vertrouwde werken van Flavius Josephus en Caesar Baronius een ratjetoe van werken van auteurs uit de oudheid tot eigentijdse historici. Opvallend is de internationale spreiding van de werken, die natuurlijk in de hand werd gewerkt doordat in Europa gedrukte boeken voor het merendeel waren geschreven in het Latijn, dat toen nog algemeen als de taal van de wetenschap werd gehanteerd.

Van enige litteraire belangstelling geven blijk de werken uit de klassieke oudheid, zoals Virgilius, Ovidius, Sallustius en Cicero, maar ook van de vroeg-christelijke dichter Prudentius en eigentijdse, humanistische dichters (Vida, Spagnoli).

Men zou verwachten dat Scorel om zijn kennis als cartograaf op peil te houden de vakliteratuur uit zijn tijd zal hebben bijgehouden. Het aantal nagelaten boeken in zijn bibliotheek valt evenwel tegen. De *Elementa* van Euclides, het handboek voor wiskundig onderwijs tot in de 19^e eeuw, en een niet nader gespecificeerd werk of werken van de Duitse wiskundige Christophorus Clavius, jezuïet en tijdgenoot van Scorel, zijn de enige titels op het gebied van de wiskunde. Ook het aantal geografische en astronomische werken is teleurstellend. De belangrijkste zijn werken van de Nederlanders Gemma Frisius en Ortelius. De veel gedrukte Wereldatlas (*Theatrum orbis terrarum*) van Ortelius werd door Scorel nagelaten aan de kapittelbibliotheek. Maar het standaardwerk *Cosmographia* van Sebastiaan Munster (1488-1552), dat tussen 1544 en 1628 een 40-tal edities kende, ontbreekt.

Wat zegt ons deze bibliotheek over de persoon van Victor Scorel? Was een boekenbezit van 150 of wellicht 200 verschillende werken, vooral religieus van aard, voor een privé-persoon uitzonderlijk te noemen? Hoewel we niet beschikken over cijfers en statistieken uit die tijd mogen we aannemen dat de geestelijkheid vóór de Reformatie, en zeker die op het platteland en in de kloosters boekerijen van een dergelijke omvang niet gekend hebben. Het ontbrak hun aan intellectuele vorming, vaak kenden ze niet voldoende Latijn om ze zelfs maar te kunnen lezen. Zoveel valt wel af te leiden uit de bewaard gebleven visitatieverslagen.⁷⁹ Victor Scorel beantwoordt dan ook duidelijk niet aan dit type geestelijke. Anders was het gesteld met de kapittelgeestelijken. Hiervan hadden sommigen een academische opleiding te Leuven of Keulen genoten, en anders dan de meeste parochiegeestelijken beschikten zij ook over de middelen om kostbare boekwerken aan te schaffen. Bovendien hadden de kapittels hun eigen bibliotheek, waaruit zij konden putten. Maar vaak waren de vermogende kapittelheren meer geïnteresseerd in de bevordering van hun kerkelijke loopbaan en hun persoonlijke belangen dan in hun religieuze verplichtingen. Dat gold natuurlijk niet voor alle kapittelheren en -vicarissen. Sommigen, en daaronder mogen we Victor Scorel rekenen, hebben hun taak als geestelijke serieus genomen en – in

zijn geval – zich met hart en ziel ingezet ten dienste van de moederkerk, die zij niet wilden verlaten. Anderen vonden hun bestemming in de Hervorming of zaten hun tijd uit zonder zich speciaal te committeren. Een prosopografische studie over deze categorie geestelijken zou hierover helderheid kunnen verschaffen.

Victor Scorel heeft als zoon van een schilder ongetwijfeld van huis uit een gevoel voor de artistieke waarde van de beeldende kunst meegekregen. Dat in zijn nalatenschap een flink aantal schilderijen en beelden werd aangetroffen is dan ook niet zo verwonderlijk. Toch is het onwaarschijnlijk dat hij deze heeft bijeengebracht als kunstverzamelaar. Eerder zal hij dat hebben gedaan ter bevrediging van zijn devotionele interesses. Het betreft de volgende kunstwerken:

Schilderijen en prenten

- Een taffereeltken van print vande vier dochteren der heylige kerck
- Een schilderije van Sinte Jan in Padmos op doeck
- Een schilderije vant heylich graff op doeck
- Een memorietaeffel van Lokhorst met syn deuren
- D'effgies van Macropedius
- Een schilderije van des overledens eygen persoon
- Een rondeelgen daer inne des overledens moeder is geschildert
- Des overleden conterfeytsel
- Conterfeytsel vanden coninck van Vranckrijck

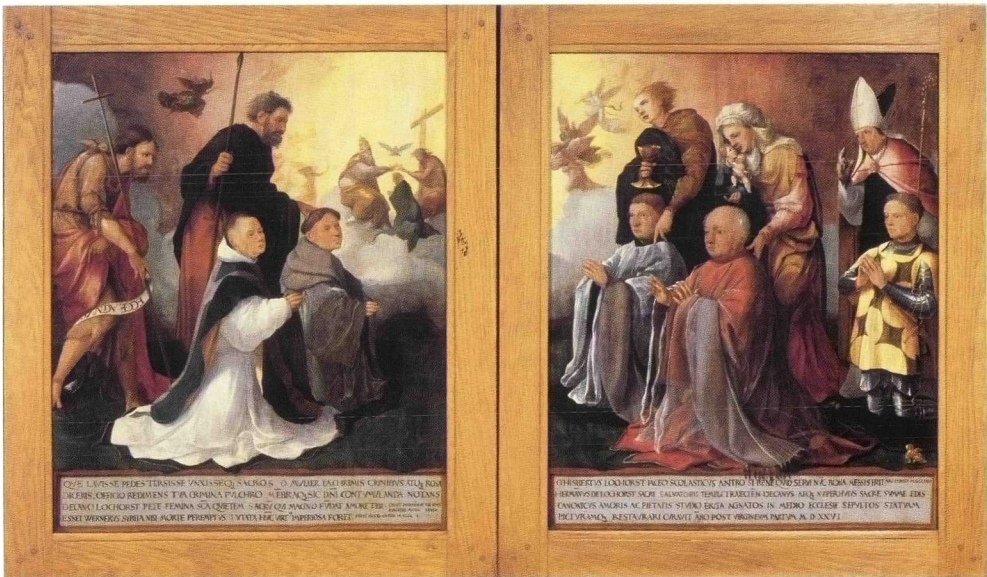
Het Lokhorstriptiek, door Jan van Scorel. Middenpaneel, voorstellend de intocht van Christus in Jerusalem, en hiernaast de buitenzijden van de linker- en rechterpanelen met leden van de familie Lokhorst, gestorven in de 15e en 16e eeuw. Dit schilderij bevond zich in de boedel van Victor Scorel uit 1617. Via een omweg over Duitsland is het in de 20e eeuw in gedeeltes teruggekeerd in Utrecht. Utrecht, Centraal Museum, cat. 1952, nr 256.

- Een taeffereel van *Carmina accordeerende* mitten naem van *Victor Scorel*
- Een schilderye van *Hieronymus*
- Een landschap van *Tobias*
- Een schilderye vant vrouwen aende puth
- Een schilderye op doeck van *Tobias*
- Een schilderye van onsen heeren int hoffken
- Twee rondeeltgen van *Salvator ende Maria*
- *Sancta Ursula*
- Een schilderijckgen vande geboorte mit een glas overdeckt mit vergulde lijstgens
- Noch een *Salvator* mit een *Lieff Vrouw* mit vergulde lijstgens
- Een schilderije van een *Lieff Vrouw* mit haer kynt
- Een bordeken van onse *Lieve Vrouw* inde son
- Het dode effigies vande prins van *Parma*
- Een taeffereel van waterwerff op doeck van *Johannes ende Petrus*
- Een schilderye op doeck inde bedstede hangende

Beelden

- Een houdt beeldt van *Sinte Rochus*
- Een houdt beeldt van *Joseph*
- Ons *Lieve Vrouw* beeldt mit een *tabernaekeltghen*

Vermoedelijk het belangrijkste kunstwerk is het zogenaamde Lokhorsttriptiek (een *memorietaeffel* van *Lokhorst met syn deuren*) geschilderd door Jan van Scorel in de jaren 1525-1527, dat bestemd was voor de familiekapel in de Dom. Opdrachtgever was Herman van Lokhorst, deken van Oudmunster.⁸⁰ Waarschijnlijk was het bijtijds in veiligheid gebracht door de familie of door Victor Scorel zelf, toen de Dom in de nacht van 7 maart 1580 slacht-

offer werd van een nieuwe beeldenstorm volgend op het verraad van Rennenberg.⁸¹ In zijn testament legde Scorel expliciet vast dat de executeurs het drieluik niet mochten verkopen. Het was zijn uitdrukkelijke wens dat het weer op zijn oorspronkelijke plaats zou worden teruggebracht als de tijd rijp was, d.w.z. als de katholieke leer was hersteld en de kerken weer beschikbaar waren voor de katholieke eredienst. Wel mocht het triptiek zonodig bij de erven van de familie Lokhorst, heer en vrouwe van Nijenrode, worden ondergebracht.⁸² Kennelijk is dat wat de executeurs hebben gedaan, want het triptiek was sinds 1617 in het bezit van Bernard vanden Bongard, heer van Nijenrode, en zijn vrouw Maria van Lokhorst. De schilderijenverzameling vererfde aan de familie Wyttenhorst, rond 1650 keerde het drieluik tijdelijk terug naar Utrecht in het huis van Willem Vincent Wyttenhorst aan de Drift, en uiteindelijk is het beland in het Centraal Museum te Utrecht.⁸³ Het Lokhorsttriptiek is het enige met zekerheid te identificeren schilderij in de collectie, maar er worden twee andere stukken genoemd, die intrigeren en vragen oproepen. In de eerste plaats betreft dit het 'rondeeltgen daer inne des overledens moeder is geschildert'. Mevr. de Jonge heeft in 1929 in het tijdschrift *Oud-Holland* een samenvatting gegeven van de portretten, waarvan men op dat moment aannam dat zij Jan van Scorels concubine verbeeldden.⁸⁴ Drie hiervan achtte zij authentieke portretten, de andere werden door haar op goede gronden als een voorstelling van Agatha verworpen. Eén van deze drie betreft een portret van Agatha van Schoonhoven weergegeven als Maria Magdalena. Van de twee overgebleven portretten was er een van de hand van Maarten van Heemskerck, volgens De Jonge een pendant van het portret, dat Van Heemskerck rond 1540 van Jan van Scorel schilderde. Waarschijnlijk zijn deze beide portretten altijd bij elkaar gebleven, ze waren het in ieder geval in 1929. Dat zij in het bezit waren van Victor Scorel valt te betwijfelen. De boedelbeschrijving noemt de pendant met de afbeelding van zijn vader niet.⁸⁵ Blijft over het prachtige half rond portret dat Jan van Scorel van zijn Agatha schilderde en signeerde anno 1529. Het bevindt zich nu in de Galleria Doria Pamphilj te Rome. Over de herkomstgeschiedenis is bekend dat het in 1819 behoorde tot de collectie in het Palazzo Doria Pamphilj, maar op welk

Landschap met Tobias en de engel, door Jan van Scorel. Paneel, mogelijk deel uitmakend van de nalatenschap van Victor Scorel. Museum Kunst Palast Düsseldorf, Gemäldegalerie.

moment het in bezit is gekomen van deze Italiaanse adellijke familie heb ik niet kunnen achterhalen.⁸⁶ We mogen aannemen dat dit portret, dat met zoveel liefde door Jan van Scorel was gemaakt de eerste jaren bij de familie is gebleven. Andere portretten van Agatha zijn, zoals aangetoond, niet bekend of komen niet in aanmerking. De conclusie ligt dan voor de hand dat we hier vermoedelijk te doen hebben met het portret van Victors moeder, dat zich nu te Rome bevindt. Maar hoe het daar is terechtgekomen blijft een raadsel.⁸⁷

Het tweede schilderij is *Een landschap van Tobias*. Jan van Scorel heeft in 1521 een tafereel geschilderd, dat nu bekend staat als *Landschap met Tobias en de engel*. In de 19^e eeuw duikt het op in Duitsland.⁸⁸ Op dit moment maakt het deel uit van de collectie van het Museum Kunst Palast te Düsseldorf. Nu is de voorstelling van Tobias met de engel door meer schilders verbeeld, maar dat een schilderij met deze titel wordt aangetroffen in de nalatenschap van zijn zoon, legitimeert de vraag of het hier wellicht gaat om de Düsseldorfse Tobias.⁸⁹ Het is dus mogelijk dat zich in Victor Scorels woning een drietal schilderijen gemaakt door zijn vader Jan bevonden, die na zijn dood alle drie in het buitenland zijn terechtgekomen. Hiervan is het Lokhorsttriptiek als enige in later tijd naar Utrecht teruggekeerd.

In de boedel bevond zich een ander doek, dat in verbinding zou kunnen worden gebracht met werk van Jan van Scorel: *een schilderije van Sinte Jan in Padmos op doeck*. Maar hier is de onzekerheidsfactor erg groot te noemen. In het Nationaal Museum te Praag bevond zich in 1930 een doek met de afbeelding van Johannes op Padmos, dat kort daarvoor was aangekocht van een kunsthandel in Wenen. Het is door de Duitse kunsthistoricus Friedrich Winkler toegeschreven aan Jan van Scorel, maar deze toeschrijving is zeer twijfelachtig.⁹⁰ In de latere literatuur is deze toeschrijving niet overgenomen en het schilderij zelf komt niet meer voor in de catalogi van het museum, die ik heb kunnen raadplegen. Het is zeer onwaarschijnlijk dat het schilderij dat onder deze titel in de nalatenschap van Victor Scorel is beschreven daadwerkelijk als een werk van zijn vader Jan van Scorel kan worden beschouwd. Wel te identificeren is het portret van Macropedius (*d'effgies van Macropedius*), dat haast zeker betrekking heeft op de gravure door Philip Galle uit 1572 met daaronder een lofdicht door Arias Montanus. Macropedius of Joris van Lanckvelt (1487-1558) sloot zich aan bij de Broeders van het Gemene Leven, hoeders van de Moderne Devotie, en gold als een orthodox katholiek. Vanaf 1530 was hij rector van de Hieronymusschool in Utrecht. Dat Scorel deze prent aan de muur had hangen zou kunnen wijzen op een bijzondere achting, die hij koesterde voor deze Utrechtse humanist. Boven hebben we er boven al op gezinspeeld dat Scorel mogelijk leerling op de Hieronymusschool is geweest. Dit portret geeft steun aan die veronderstelling. In dat geval zal Scorel de invloed hebben ondergaan van deze verdediger van de katholieke kerk en dat kan mede zijn houding ten tijde van de invoering van de Reformatie hebben bepaald.

Behalve nog meer religieuze voorstellingen bevonden zich ook twee portretten van de overledene zelf – een 'schilderije' en een 'conterfeytsel' – in diens boedel. De vraag die direct opkomt is of het hierbij ging om werk van zijn vader of dat hij was geportretteerd door een bevriend tijdgenoot, of een leerling of vriend van zijn vader. Dat laatste is natuurlijk heel

goed mogelijk, maar dat Jan van Scorel zijn zoon ooit heeft geportretteerd is niet uit te sluiten.⁹¹ In dat geval moet dat gezien het sterfjaar van Jan van Scorel zijn gebeurd, toen Victor nog jong was, niet ouder dan 22 of 23 jaar. Dit portret is dan echter verloren gegaan of staat als dat van een niet geïdentificeerd personage geboekstaafd. Datzelfde kan overigens ook gezegd worden, indien de portretten door een ander zijn geschilderd. Buiten deze twee portretten van de overledene wordt nog genoemd een *taeffereel van Carmina accordeerende mitten naem van Victor Scorel*. Het is niet duidelijk of hiermee een portret of een emblematische voorstelling met verwijzing naar Victor Scorel wordt bedoeld en wie de schilder zou zijn geweest. Klaarblijkelijk ging het niet om een prent, er zijn tenminste voor zover bekend geen exemplaren van overgeleverd.

Van de overige schilderijen is het moeilijk te achterhalen wie de maker is. Behalve voorstellingen van bekende thema's ontleend aan de Bijbel en afbeeldingen van OLV is nog sprake van enkele prenten van o.a. de koning van Frankrijk (Hendrik IV is de meest voor de hand liggende kandidaat) en de dode hertog van Parma, de succesvolle landvoogd en opperbevelhebber van de Spaanse troepen na Alva en waarschijnlijk om die reden gewaardeerd door Scorel.

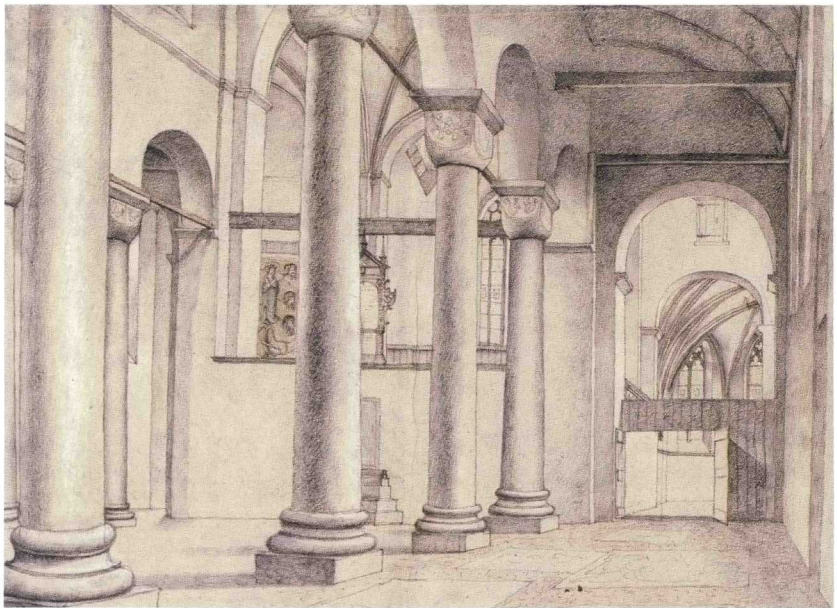
Conclusie

Waarom bleven sommige geestelijken trouw aan de katholieke leer, terwijl anderen, soms collega's met wie zij jaren in dezelfde koorbanken hadden gezeten of in hetzelfde klooster hadden vertoefd, kozen voor de Reformatie? Dat is een interessante vraag, omdat het antwoord daarop iets vertelt over de mentale processen, die tijdens turbulente gebeurtenissen de mensen in hun handelen beïnvloeden.

Helaas zijn dit vragen die moeilijk, zo niet onmogelijk zijn te beantwoorden. Autobiografische bronnen, voor zover aanwezig, kunnen verhelderend zijn, maar zijn vaak met een bepaalde bedoeling geschreven. Biografisch materiaal uit bestuursarchieven maken melding van formele, juridische of maatschappelijke momenten in het leven, zoals huwelijk, aan- en verkoop van een huis, aanstellingen in overheidsfuncties. Uitlatingen door derden zijn interessant, maar moeten eveneens kritisch worden gewogen. Dat geldt ook voor Victor Scorel. De brieven die van hem bewaard zijn gebleven gaan over praktische problemen in zijn missiewerk. De formele momenten in zijn leven zijn uit de bronnen van de geestelijke en wereldlijke overheid te halen. Wat derden over hem hebben te melden is maar zeer bescheiden van omvang en in beperkte mate overgeleverd.

Volgens eigen woorden is hij zijn hele leven trouw gebleven aan de *religio* waarmee hij was geboren.⁹² Er zijn echter geen persoonlijke uitlatingen van hem overgeleverd, waarin hij zijn keuze voor Rome toelicht. Was het een kwestie van familiale solidariteit? De namen van zijn broers en zusters komen niet voor in de vroege bronnen van de gereformeerde gemeente, maar dat zegt natuurlijk niet zoveel. In zijn testament worden zijn familieleden als legatarissen bedacht, wat er op wijst dat er in ieder geval geen fricties met hen op dat punt waren. Maar ook dat sluit niet uit dat sommige leden van de familie

dan al tot de nieuwe leer waren overgegaan of als liefhebber [belangstellend, maar geen belijdend lidmaat] de gereformeerde diensten bijwoonden⁹³. Mogelijk was zijn vader met zijn netwerk van beschermers in de hoogste kringen in binnen- en buitenland, die zich in zijn artistieke productie intensief met de religieuze roomse thematiek had beziggehouden, medebepalend geweest. Maar waarom zouden we een bewuste keuze door Victor Scorel moeten uitsluiten. Er zijn aanwijzingen dat Victor op jeugdige leeftijd beïnvloed is door het optreden van de minderbroeder Bartholomeus van Middelburg (1484-1564).⁹⁴ Deze, een gevierd prediker, – zijn tijdgenoten noemden hem de ‘vuist tegen Luthers dwalingen’ – werd door zijn ordesoverste ingezet bij de bestrijding van de wederdopers in Amsterdam. Vanaf 1540 was hij broeder – vanaf zeker moment gardiaan – van het franciscaner klooster te Utrecht. Ook hier te stede trok hij met zijn preken veel toeloop, onder meer met zijn passiepreken in de kerk van Oudmunster in 1560. In het bijzonder drong hij er bij zijn toehoorders op aan het katholieke geloof trouw te blijven.⁹⁵ Hoogstwaarschijnlijk heeft Victor Scorel zich onder de toehoorders van broeder Bartholomeus bevonden. Dat mogen we wel afleiden uit het feit, dat drie van de zeven banden met preken, door broeder Bartholomeus zelf afgeschreven en bewaard in het minderbroederklooster te Utrecht, in handen waren gekomen van Scorel. Hij liet ze na aan de Rijsselse kanunnik Floris van der Haer, die ze naar eigen zeggen in 1634 nog in bezit had.⁹⁶ Deze drie delen zijn op de een of andere wijze gespaard bij de plundering van het minderbroederklooster tijdens de beeldenstorm van 25 augustus 1566. Daarbij hadden de plundersaars ‘haerlieder librarien ende boecken’ op een hoop gesmeten en in brand gestoken,

Zuiderzijbeuk van de S. Pieterskerk. Tekening door P. Saenredam, 1636. In deze hoek moet het graf van Victor Scorel worden gesitueerd. Vermoedelijk betreft het een van de grafstenen op de vloer. Links de deur tot de oude librije. HUA, cat. no. 28603.

'ende opdat die te beter branden souden, hebben allen die boteren ende olie, die in de conventen was daerinne geworpen'.⁹⁷ Heeft Scorel ze in eigen persoon uit de brandstapel weten te redden? Het is een mooie gedachte, maar evengoed kan hij ze later hebben verworven. Hoe dan ook, uit het feit dat Scorel deze preken in zijn bezit had en deze kenmerkend koesterde mogen we afleiden dat hij de pater persoonlijk en met instemming had horen preken. Scorel heeft ook van nabij de afkondiging van de besluiten van het concilie van Trente in Utrecht meegemaakt. In juni 1566 werden na veel verzet van de kant van de kapittels de conciliebesluiten in de Dom voorgelezen, eerst een aantal dagen voor de geestelijkheid in het Latijn, daarna enige dagen achter elkaar voor het volk in het Nederlands. Hij had dat zelf samen met de domvicaris N. Blokhoven (die later predikant te Utrecht zou worden) als getuige bevestigd in een openbare attestatie.⁹⁸

De boekerij die hij naliet doet Victor Scorel kennen als een geestelijke, die in niets meer herinnerde aan de gebrekkig geschoolde priesters van vóór het concilie van Trente, die niet opgewassen waren tegen de overtuigingskracht – al of niet met politieke dwang – van de hervormingsgezinden. Hij had zich weten te ontwikkelen tot een effectief instrument van de Contrareformatie, ingezet door de katholieke kerk om de aanval van de reformatoren te pareren, de gelovigen te sterken in hun geloof en de afvalligen terug te voeren tot de Moederkerk. Zelf kwam hij nog uit de oude school, in tegenstelling tot de nieuw gevormde priesters in het Hollands College te Keulen, later Leuven. Hij was echter voldoende gevormd om zich van een indrukwekkende bibliotheek te bedienen, en zich vol ijver te storten op de missie en de moeilijke taak om tegen de verdrukking de katholieke leer te verdedigen. Hij liet daarvoor zelfs zijn werkzaamheden als cartograaf varen.

Gebruikte afkortingen

AAU	= Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
HUA	= Het Utrechts Archief
HZ	= Hollandse Zending
OH	= Oud Holland

Bronnen

Het Utrechts Archief

Archief van het kapittel van S. Pieter:

- 41c: testament en boedelbeschrijving 1617
- 50: Kapittelresoluties
- 115,116: lijsten van grafsteden
- 165: rekeningen Grote Kamer
- 167: rekeningen Kleine Kamer
- 191: rekeningen Grote fabriek
- 1092: rekeningen gemene vicarissen

Archieven van de apostolische vicarissen van de Hollandse Zending:

- 2-6,8-10,13,16: ingekomen brieven bij Sasbout Vosmeer
- 19: uitgaande brieven van Sasbouw Vosmeer
- 169: Manuale Rovenii

- 442: uitgaande brieven van Sasbout Vosmeer aan Tilman Vosmeer
Archief S. Servaasabdij:
- 337-339: acten van losrenten t.b.v. Victor Scorel
Archief Broederschappen:
- 171-2: rekeningen Grote Kalandebroederschap, 1595-1614
Archief Barthomeusgasthuis:
- 1603: Memorieboek leden der gasthuisbroederschap (1407-1814), 1609
Archief fundaties Drieleburg en Schoormond
- 292: Boedelscheiding Matheus van Zijpenesse

Literatuur

- Andreas, 1653** ▶ Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica: de Belgis vita scriptisque claris*, etc. Editio renovata, Leuven, 1653.
- Bogaers, 2008** ▶ Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht*, 1300-1600, Utrecht, 2008.
- Bogaers en De Groot, 2002** ▶ Llewellyn Bogaers en Arie de Groot, 'Van anonieme graven tot persoonsgebonden grafmonumenten. Zeven eeuwe grafcultuur in de Utrechtse Pieterskerk', *Trajecta*, 11 (2002) 211-243.
- Bosch, Vanden, 2000** ▶ Gerrit Vanden Bosch, 'Pionnen op een schaakbord? De rol van kloppes in de belangenstrijd tussen jezuïeten en sculiere priesters in de Republiek omstreeks 1609-1610', *Trajecta*, 9 (2000) 252-283.
- Breidfeldt, 1902** ▶ Silverius Breidfeldt, 'Pater Bartholomeus van Middelburg, minderbroeder', *AAU*, 28 (1902) 301-315.
- Broedersen, 1763** ▶ Nicolaus Broedersen, *Tractatus Historicus V. de rebus ecclesiae Ultrajectinae [- -] ab Anno 1580 ad praesentem annum 1761*, Ultrajecti, 1763, 138-139.
- Brom en Van Langeraad, 1907** ▶ G. Brom en L.A. van Langeraad (eds), *Diarium van Arend van Buchell*. Werken Hist. Genootschap, 3e serie, no 21, Amsterdam, 1907.
- Brugmans, 1904** ▶ H. Brugmans, 'Utrechtse kroniek over 1566-1576', *Bijdragen en Mededeelingen Historisch genootschap*, 25 (1904) 1-258.
- Dekker, 1997** ▶ C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, 3 dln. Utrecht, 1997.
- Dodt van Flensburg, 1844** ▶ J.J. Dodt van Flensburg (ed.), *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, IV, Utrecht, 1844
- Faries, 1972** ▶ Molly Ann Faries, *Jan van Scorel, hist style and it's historical context*, typescript, 1972.
- Fruin ed., 1893** ▶ R. Fruin, ed., *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616*, 's Gravenhage, 1893. Werken H.G., 3e serie, 1
- Gelder, Van, 1918** ▶ H.E. van Gelder, 'Nieuws over Jan van Scorel', in: *Oud Holland*, 36 (1918) 177-182.
- Geurts, 1980** ▶ P.A.M. Geurts, 'Een catalogus van de bibliotheek van het kapittel van St. Pieter te Utrecht, gemaakt bij de opheffing van deze bibliotheek in 1672', *Archief voor de geschiedenis vande Katholieke Kerk in Nederland*, 22 (1980) 191-253.
- Van Heussen en Van Rijn, 1725** ▶ *Kerkelijke Historie en Outheden der zeven vereenigde provincien*, D1 1, Leiden, 1725
- Hofman, 1879** ▶ J.H. Hofman, 'Het feestmaal der Utrechtse priester-broederschap', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 2 (1879) 406-414.
- Hallema, 1932** ▶ A. Hallema, 'De Utrechtsche kapittels tijdens en na de Hervorming. Bronnen voor de geschiedenis van het kapittel van St. Jan', *AAU*, 56 (1932) 129-342.
- Hoogewerff, 1915** ▶ G.J. Hoogewerff, 'Jan van Scorel, zijn leven en persoonlijkheid', *Onze Eeuw*, 15 (1915) 209-243, 394-432. Overdruk gepagineerd 1-74
- Hoogewerff, 1923** ▶ G.J. Hoogewerff, *Jan van Scorel. Peintre de la Renaissance hollandaise*, Den Haag, 1923
- Hoogewerff, 1928** ▶ G.J. Hoogewerff, *Arnould Buchelius "Res Pictoriae". Aanteekeningen over kunstenaars en kunstwerken voorkomende in zijn Diarium, res pictoriae, notae quotidianae et descriptio urbis ultrajectinae 1583-1639*, 's Gravenhage, 1928 (Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte, 15).
- Jonge, De, 1929a** ▶ C.H. de Jonge, 'Het triptiek der familie van Lochorst door Jan van Scorel in het Centraal Museum te Utrecht', *Oud-Holland*, 46 (1929) 73-96
- Jonge, De, 1929b** ▶ C.H. de Jonge, 'Portretten van Jan van Scorel en Agatha van Schoonhoven', *OH*, 46 (1929) 267-278.
- Kaplan, 1995** ▶ Benjamin Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and Community in Utrecht 1578-1620*, Oxford, 1995.
- Kleijntjens, 1922** ▶ leijntjens, 'Aanteekeningen over het geslacht De Wael van Vronesteyn', *De Navorscher*, 71 (1922) 193-200.
- Kohl e.a., 1980** ▶ Wilhelm Kohl e.a., *Monasticon Windeshemense*, Teil 3: Niederlande, Brussel, 1980.
- Kramm, 1857-1864** ▶ Christiaan Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd*, 7 dln. Amsterdam, 1857-1864
- Kunst, 1986** ▶ *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*. Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam, 1986, met lemma over Scorel en zijn drieluik voor de Lokhorstfamilie, door M. F[aries]
- Luykx, 1968** ▶ P.J.B. Luykx, 'Het huis Nieuwegracht 165, een overblijfsel van het voormalige Arkelklooster', *Maandblad van Oud-Utrecht*, 41 (1968) 1-5.
- Muller, 1900** ▶ S. Muller Fz., *Schetsen uit de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1900.
- Muller, 1914** ▶ S. Muller Fz., *Schetsen uit de Middeleeuwen*. Nieuwe bundel, Amsterdam, 1914.
- Paquot, 1765-1770** ▶ Paquot, *Memoires pour servir à l'histoire litteraire des dix-sept Provinces des Pays-Bas*, 3dln. Louvain, 1765-1770.
- Pietersma, 2000** ▶ A. Pietersma e.a., red., 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000
- Pollmann, 2000** ▶ Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)*, Amsterdam, 2000.

- Rappard, Van, en Muller, 1911 ▶ F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz, *Verslagen van kerkvisitatien in het Bisdom Utrecht uit de 16de eeuw*. Werken Historisch Genootschap, Amsterdam, 1911.
- Raven, 1865 ▶ J.W.L. Raven, 'Kronijk van Utrecht 1576-1591', *Kronijk Historisch Genootschap*, 21 (1865) 530-576.
- Reitsma en Van Veen, 1897 ▶ J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en Particuliere Synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620. VI: Friesland en Utrecht, Groningen*, 1897.
- Riemsdijk, 1882 ▶ Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*, Leiden, 1882.
- Rengers Hora Siccama, 1905 ▶ D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht*, Utrecht, 1905.
- Rogier, 1945 ▶ L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw*, 2 dln, Amsterdam, 1945.
- Ruitenbergh, 1979 ▶ G.M.W. Ruitenbergh, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht, 1367-1500', in: *Jaarboek Oud Utrecht*, 1979, 8-53.
- Schulte van Kessel, 1980 ▶ Elisa Schulte van Kessel, *Geest en vlees in godsdienst en wetenschap. Vijf opstellen over gezagsconflicten in de 17^e eeuw*, 's Gravenhage, 1980.
- Staal, 1996 ▶ Casper Staal, 'Johan Ludolph van Rhenen, vicaris te Vleuten, paap op Den Ham en redder van de Cunera-reliëken', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1996, 69-86.
- Staal, 2008 ▶ C. Staal, 'Die dwale van Sinte Cunera', in: L. Bultje-van Dillen, *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 2008.
- Storms, 2007 ▶ Martijn Storms, 'Een gedetailleerde oriënteringsmethode. Manuscriptkaart door Victor van Scorel 1587', in: T. Monquill-Broersen (samenst.), *Universitaire collecties in Nederland. Nieuw licht op het academisch erfgoed*, Zwolle, 2007, 74.
- Verloren van Themaat, 1881 ▶ H. Verloren van Themaat, *Geschiedenis der vicarien en het vicarierecht in de provincie Utrecht en der geestelijke of gebeneficiarde goederen in het algemeen na de Reformatie* Utrecht, 1881.
- Visitatie, 1884 ▶ 'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht, ten jare 1593', *Bijdragen en Mededelingen Historische Genootschap*, VII (1884) 186-267.
- Vries, De, 1989 ▶ D. de Vries, 'Een hofstede met landerijen aan de Vaartse Rijn, 1587', in: D. de Vries (red.), *Kaarten met geschiedenis 1550-1800. Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis*, Utrecht, 1989, 90 [cat. 60].
- Water, Van de, 1729 ▶ Johan van de Water, *Groot Placaatboek [- -] 's Lands van Utrecht*. 3 dln; Utrecht, 1729.
- Winkler, 1930 ▶ F. Winkler, 'Biblische Darstellungen Scorels aus seiner italienischen Zeit', *OH*, 47 (1930) 30-40.

Noten

- Pollmann, 2000. De auteur erkent dat de figuur Buchel weliswaar niet als typisch voor zijn tijd kan worden gezien – daarvoor zijn te weinig eigentijdse persoonlijke uitlatingen overgeleverd – maar voegt er aan toe dat hij evenmin atypisch kan worden genoemd. Idem, 226.
- Groot Utrechts Placaatboek*, III, 466-467. Dit was feitelijk een bekrachtiging van art.15 van de Unie van Utrecht, aangenomen 23 jan. 1579.
- Plakkaat van 26 aug. 1581, *Groot Placaatboek*, I, 350-351. Al een jaar daarvoor hadden de Staten tot een verbod voor het platteland besloten, maar dit was niet in een plakkaat afgekondigd en had weinig effect gesorteerd. Zie Rengers Hora Siccama, 1905, 315/316. Voor een gedetailleerde beschrijving van de religieuze omwenteling zie Dekker, 1997, II, 156 e.v., en Pietersma, 2000, 223 e.v.
- Nog gedurende lange tijd werden katholieken – zelfs geestelijken – benoemd als kanunnik. Dat was het gevolg van het systeem dat bij een vacature in de oneven maanden de Staten een kandidaat mochten aanwijzen, in de even maanden een van de zittende kanunniken (de *turnarius*). De Staten namen in deze het recht over van de paus, die dit had vastgelegd in een concordaat met de Duitse natie in 1448. Als de *turnarius* een katholiek was wees hij een katholiek aan. Dat was de reden dat pas in 1680 de laatste katholieke kanunnik, Gerard van der Steen, stierf, precies een eeuw na de invoering van de reformatie.
- Voor een uitgebreide behandeling van de geestelijke goederen in Utrecht na de Reformatie zie: Verloren van Themaat, 1881, en Rengers Hora Siccama, 1905.
- De andere kinderen waren Petrus (1529/1530-1621), die zich vanaf 1566 van Sijpenesse noemde, wijnkoper en wijntapper. Zijn zoon Mattheus van Sijpenesse werd 1573 benoemd tot kanunnik van S. Pieter (Acta 31 aug. 1573, HUA, S. Pieter, 50-2); hij krijgt afwezigheidsverlof wegens studie te Keulen (ibidem, 1 sept. 1576) (zie ook noot 22); een andere zoon, Johan van Sypenes, kanunnik van S. Marie, stierf 1610 aan de pest, Buchel (zie noot 30); Maria (ca. 1531-1571), gehuwd met Cornelis van Muijden, procureur, rentmeester van de S. Laurensabdij te Oostbroek; Paulus (ca. 1532-na 1599), kaarsenmaker, burgerhopman 1576-1580, levert in 1580 18 toentseer voor lijkstoet van de laatste aartsbisschop Schenk van Toutenburg, idem, Dodt van Flensburg, 1844, 44; Anna (vóór 1537-na 1564, ongehuwd; Felix (1544?-1603). Het is niet zeker of Victor wel de jongste was of Felix (zie hierna noot 8). Met dank aan Marten Jan Bok, die mij zijn genealogische gegevens over Jan van Scorel en zijn nakomelingen ter inzage gaf.
- Drie van de vier broers (Peter, Felix en Victor) treden op in een attestatie over het ophalen van een erfenis te Antwerpen door Peter en zijn Victor, waarmee Felix, niet accordeerde, HUA, Not. Archieven Uoo3a09 (notaris Jacob van Herwerden) d.d. 8 juni 1592.
- Post, 1954, 119-125. Fruin ed., 1893. Een mooi voorbeeld van een priesterdynamie treffen we aan in Groessen, waar pastoor Aegidius Vallick in 1546 werd opgevolgd door zijn zoon Jacob, die zelf in 1571 de magistraat van Arnhem uitnodigde om de eerste mis van zijn zoon Nicolaas te Groessen bij te wonen, *AAU*, 46 (1921) 7-8. Jan van Scorel zelf werd geëligitimeerd in 1541, kort nadat Victor was geboren. Zie: Gelder, Van, 1918.
- Er is enige onduidelijkheid of Victor of Felix de jongste zoon was. In een contract met de kerkmeesters van de Nieuwekerk te Delft over het maken van een altaarstuk uit 1550 eist Jan van Scorel een lijfrente voor ieder van zijn zes kinderen, waarvan de oudste 20 en de jongste 6 jaren oud was (aangehaald Faries, 1972, 270-272; vermeld bij Kramm, 1857-1864, V, 1487). Als Victor de jongste was, moet hij in 1543 of 1544 geboren zijn. Dat lijkt echter weinig waarschijnlijk, want vanaf 1555 (de naam van Johannes van Duthen is doorgehaald en vervangen door die van Victor Scorel) wordt hij in de rekeningen van de Grote Fabriek (S. Pieter, 191-5) genoemd als *possessor*

- (bezitter) van de vicarie van SS. Jacob en Christoforus. Hij zou dan 12 of 13 jaar zijn geweest. Twee jaar later, op 28 juni 1557, wordt hij als vicaris geadmitteerd. HUA, S. Pieter, 50-1. Hij wordt dan nog *juvenis* (jongeman) genoemd en niet *presbyter* (priester). Als getuige treedt op Augustinus van Zeist, *rector scolorum*, wat er op zou kunnen duiden dat Victor nog onder zijn hoede stond. In 1564 komt hij voor het eerst voor als lid van de Priesterbroederschap van de vijf kapittelkerken, AAU, 7 (1879) 40. Een geboorte rond 1540 sluit beter aan bij deze chronologie. Dat betekent dat het Felix was, die werd geboren in 1543 of 1544, en dus de jongste zoon was.
9. Het betreft het pand Nieuwegracht 165 op de hoek van de Eligenstraat. Het perceel besloeg een deel van de latere *Hortus Botanicus*. Op 17 januari 1551 verkocht Jan van Scorel dit huis aan Willem Claess. van Diemen, HUA, Stad, I, 704-38. Zie ook Hoogewerff, 1915, 45. Vanaf 1558 was hier het franciscanessenklooster Mariënhage uit Arkel neergestreken om het oorlogsgeweld te ontlopen. Zij hadden het omgebouwd tot een klooster met een kapel. In 1572 vestigden zich om dezelfde redenen de zusters van het klooster Nazareth in 't Gein in het Utrechtse Arkelklooster. Zij zijn er tot na de Reformatie blijven wonen. Zie Luyx, 1968.
 10. Wolfert was een broer van de regerende heer van Vianen, Reinoud III, en stamvader van de latere heren van Vianen. Hij overleed in 1548.
 11. Octrooi voor de indijking werd door Karel V verleend in 1551. Ook de stadsarchitect Willem van Noort was een der vennoten. Scorel trok zich een jaar voor zijn dood terug uit de onderneming, zie Hoogewerff, 1915, 57.
 12. Voor de eerste maal krijgt hij als *chorosocius* in 1557 een presentiegeld van 5 gulden, 19 stuivers en 2 penningen uitbetaald, HUA, S. Pieter, 167/4 (Rekeningen kleine kamer). Deze betalingen gaan door tot 1617.
 13. *Anno LVIII die lune 28 Junii domini decanus et capitulum in domo capitulari capitulariter congregati de canonica resignatione vicarie fundate in altare [niet ingevuld] in ecclesia S. Petri ex causa legitime permutationis facta ac per juvenem Victorem filium Johannis Schorel debita cum instantia requisiti eundem ad possessionem admiserunt*, HUA, S. Pieter, 50-1 (Acta kapittel). Uit de rekeningen van de Grote Fabriek (HUA, S. Pieter, 191-5) blijkt dat dit het altaar van SS Christoforus en Jacobus betrof.
 14. Resoluties 12 april 1576, HUA, S. Pieter, 50-1.
 15. Rekeningen Kleine Kamer, HUA, S. Pieter, 176-4 - 176-6.
 16. HUA, Domkapittel, 2464-95 (afkondiging 1567), 2464-96 (benoeming 1568 of 1569). Hij volgde de overleden Wouter van Bochoold op. Pastoor van de Geertekerk was Willem Petersz. van Beest, die evenals Scorel lid was van de priesterbroederschap, AAU, 7 (1879) 381, 385 en 387.
 17. HUA, Servaasabdij, nr 337.
 18. In de boedelbeschrijving van Victor Scorel uit 1617 is een rekening van de *Calandebroederschap* uit 1585 opgenomen, wat er op wijst dat hij al in dat jaar lid was. HUA, S. Pieter, 41c.
 19. HUA, Broederschappen, 171-2. De rekeningen geven een interessant beeld van wat zo allemaal werd geserveerd, o.a. 'acht pont aerdt akelen' [verschrijving voor aardappelen?].
 20. Riemsdijk, 1882, 162 e.v. Voor Scorels lidmaatschap zie AAU, 7 (1879) 40, 381 (laatste vermelding 1608). Zie ook Hofman, 1879.
 21. Ruitenbergh, 1979.
 22. In 1597 en in 1608 was een der huismeesters Aelbert Proeys, later een van de executeurs-testamentair van heer Victor. Een latere huismeester, Mattheus van Sypenes (1628/29), voert hetzelfde familiewapen als Scorel. Ongetwijfeld is deze een zoon van Scorels broeder Peter, die zich van Sypenesse was gaan noemen. Mattheus, kannunik van S. Pieter, ingekomen in 1592 (waarschijnlijk op aanbeveling van zijn oom) als geestelijk broeder, resigneerde en keerde terug als wereldlijk broeder (geen jaar vermeld). Mattheus van Sypenes was kanunnik van S. Pieter en wordt in 1603 nog als zodanig genoemd. In 1597 komt hij voor als lid van de Priesterbroederschap, in 1605 ontbreekt zijn naam op de overgeleverde lijst. Rond 1603 moet hij zijn prebende in S. Pieter hebben opgegeven en zijn getrouwd met zijn nicht Alpharda Blocks (Buchel, zie noot 30). Zijn oudste dochter Anna werd met toestemming van het kapittel begraven in de S. Pieter, terwijl dat kort daarop ook vergund werd aan hemzelf en zijn overleden vrouw, HUA, S. Pieter 50-3 (30 sept en 19 nov., 1616). Hij hertrouwt met Leonora de Bourgoigne en stierf als weduwnaar in 1643, HUA, Archief fundaties Drielenburg en Schoormond, inv. no. 292 (boedelscheiding). Hoewel men hieruit zou kunnen afleiden dat hij was overgegaan tot de gereformeerde kerk, is dat blijkens de boedelscheiding niet het geval. Een dochter Maria renuncieert haar erfdeel na haar 'inleedende tot Vrouw-perck', vermoedelijk een kloostergemeenschap buiten de Republiek; voorts wordt verwezen naar een Mariabeeld, rozenkrans, kruisbeeld e.d., typische roomse attributen. Mattheus van Sypenesse was betrokken bij de afwikkeling van Scorels nalatenschap.
 23. Een geestelijke functie (pastoor, kanunnik, vicaris, kapelaan enz.) bestond uit twee componenten: het *officium* of het eigenlijke ambt (waarin men werd benoemd door de geestelijke overheid) en het *beneficium*, de daaraan verbonden inkomsten (door de stichter en zijn of haar rechtsofvolgers toe te wijzen). Men kon zijn ambt door iemand anders laten uitoefenen (tegen een overeen te komen vergoeding) en tegelijkertijd de daaraan verbonden inkomsten blijven genieten. Dit lag ten grondslag aan veel van de misstanden in de kerk. Met de Reformatie viel het geestelijke ambt (*officium*) weg, maar de *beneficia* werden in stand gehouden. Van kerkelijke zijde is gepoogd deze anomalie op te heffen en de verbinding met het *officium*, maar dan in gereformeerde vorm, te herstellen. Dat is maar gedeeltelijk gelukt, doordat een opportunistische overheid de kerkelijke goederen in noodgevallen als een welkome financieringsbron zag.
 24. De art. 4 en 5 van de *Orde*, en eveneens 4 en 5 van het *Redressement*. Zie Rengers Hora Siccama, 1905, 279 e.v. en 324 e.v. en samenvattend 508.
 25. Volgens het Statenbesluit van 4 juli 1588 alleen de *beneficia*, waarvan de begeving toekwam aan leken (*iuris patronatus laicalis*) en die sinds 1581 van bezitter waren veranderd, Rengers Hora Siccama, 1905, 517-518.
 26. Resolutie van 12 juli 1612, HUA, S. Pieter, 50-3. De andere zielpriester, Johan Sloot vander Goude, overleed twee maanden later. Zijn naderende dood was kennelijk aanleiding geweest voor dit besluit.
 27. Het bewaard gebleven archief van de Geertekerk bevat slechts twee stukken over vicarieën, het overige archiefgedeelte betrekking hebbend op de vicarieën is klaarblijkelijk na de Reformatie weggegooid. Aan de vicarieën in de stadskerken werd wel hard getrokken, maar de opheffing en de verandering van de bestemming van haar inkomsten verliep met kleine schokjes onder touwgetrek van de overheden en de betrokkenen. Zie Rengers Hora Siccama, 1905, 506 e.v.
 28. HUA, S. Servaas, 337 en 338; de lijfrente van 18 gulden in rekeningen van de S. Servaasabdij, 162-179.
 29. HUA, S. Pieter, 41c. In de rekening van 1586 door Floris van Weede, rentmeester van de geestelijke goederen, (HUA, Stad, II, 3580) wordt als possesseur van de kapel te Dwarsdijk (waarvan de abdis van S. Servaas collatrix was) nog genoemd Evert van Codenoort, kanunnik van S.

- Pieter (inkomsten 53 gld.10 st.). Dit is ook nog het geval in 1593 (dan eigenaar der daaraan verbonden vicarie). De inkomsten worden dan gesteld op 88 gld jaarlijks. *Visitatie*, 1884, 201-202.
30. UB Utrecht, Ms. 1780 ('Lib. Lat'), deel 4 (VIII.F.31), fol. 118v. Mededeling van Marten Jan Bok. Hieruit mogen we afleiden dat Victor klein van postuur was. Overigens was volgens Dürer ook zijn vader Jan van Scorel 'ein kleins Männlein', Hoogewerff, 1915, 67.
 31. Datum van overlijden in lijst van broederschap Barthomeus, HUA, Broederschappen, 1603-1. In de catalogus van priesters in de Utrechtse kapittels van 1614 (HUA, Apost. vicarissen, 169, fol. 3626v) is in de kantlijn foutief 8 oktober bijgeschreven. Alleen oktober in lijst van priesters werkzaam in de Hollandse Zending (HUA, Apost. vicarissen, 14)
 32. HUA, S. Pieter, 41c.
 33. HUA, S. Pieter, 50-3 (14 dec. 1609), en 116-1 (lijst uit de tweede helft van de 17^e eeuw).
 34. Arnoud van Buchel, *Monumenta*, fol. 41r [p. 77].
 35. Een lijst uit ca. 1760 noemt zijn graf wel, maar noteert in de kantlijn: 'niet te vinden', HUA, S. Pieter, 115.
 36. Een van zijn twee vennoten was de Utrechtse stadsbouwmeester Willem van Oort. In de loop der jaren zouden geldschieters uit Brabant het project grotendeels overnemen. Scorel zelf bezat in 1561 nog slechts 400 van de 8400 morgen drooggelegd land. Hoogewerff, 1941, 156 e.v.
 37. Zie bijlage I.
 38. HUA, S. Pieter, 41c (testament).
 39. *Hunc librum ego postea coloribus distingui et de novo compaginari sumptibus meis procuravi*.
 40. 31 januari 1590 (vaststelling grenzen met de tiendblokken van Oudmunster te Oudwijkerveld); 30 juni 1590 (idem met die van vrouwe Taets van Amerongen te Woudenberg); 14 juli 1593 (verkoop tienden te Woudenberg), alle in rekening Grote Kamer, HUA, S. Pieter, 165-6. Voor de overgeleverde kaarten zie bijlage I.
 41. Storms, 2007, 74.
 42. Zie de visitatieverslagen van vóór de hervorming, Rappard, Van, en Muller, 1911, en die van de Staten van Utrecht in 1593 (*Visitatie*, 1884). Muller, 1914, geeft op basis van deze bijzondere, vaak zeer menselijke bronnen een mooi beeld van de vóórreformatoische situatie.
 43. 'In doopen ende trouwen hem hout [- -] niet na ééne wijze, maer accommodeert hem als noch na dat de lieden gesint sijn', *Visitatie*, 1884, 207.
 44. In 1606 bezat Odijk nog steeds geen predikant, wel een paap (waarschijnlijk dezelfde flexibele pastoor als dertien jaar tevoren). Pas in 1612 blijkt deze verdwenen of overleden en is sprake van een door de synode aangestelde predikant, Reitsma en Van Veen, 1897, 330.
 45. Dit was niet geheel zonder risico, zoals jhr Adriaan Ram, heer van Schalkwijk, nog in 1651 moest ondervinden, nadat hij met geweld de maarschalk de toegang tot zijn slot, waar een priester de mis had gevierd, had ontzegd. Hij werd voor 10 jaar verbannen, hem werd de heerlijkheid ontnomen en de toren, waaromheen zich alles had afgespeeld, werd gesloopt.
 46. Zie de aantekeningen van G.G. Calkoen over S. Pieter, in getypte vorm aanwezig in de bibliotheek van HUA.
 47. HUA, S. Pieter, 191-6 (rekening Grote Fabrick, 1585). Aangezien de rekening was opgemaakt door de kameraar Jacobus van Cleeff zal het dus om zijn woning zijn gegaan. In hetzelfde jaar werd door het kapittel 320 gulden in vier termijnen aan de stadskameraar uitbetaald ten behoeve van de predikanten van de gereformeerde religie.
 48. HUA, S. Pieter, 1092-5 t/m 1092-7. Twee jaar vóór zijn dood was hij nog steeds kasbewaarder, misschien nog wel langer (volgende rekening is van 1637). In 1608 betaalde hij in die functie 100 gulden losrente aan Henrick Axellius van Suylen, gevestigd op diens 'camere' aan de Eelgissteeg [nu: Eligenstraat]. HUA, II, 3243-61 (plechten en transporten, 12 april 1608). In deze acte heet hij Victor van Schorel.
 49. 'Tradidi ex mandato capituli domino Victori Schorelio clavem templi nostri'. HUA, S. Pieter, 191-6 (rekening Grote Fabrick, 1597/98).
 50. HUA, S. Pieter, 191-6 (rekeningen Grote Fabrick, 1585), en 41c (boedelbeschrijving 1617). Onder de nagelaten papieren van Scorel bevonden zich ook de testamenten van Johan Ludolphsz. van Rhenen, vicaris te Vleuten (zie over hem Staal, 1996), en Johannes Gerritsz. Sloot [van der Goude], zijn in 1612 overleden collega zielpriester, waarvan Scorel executeur was, HUA, S. Pieter, 50-3 (24 sept. 1612). In 1609 was hij ook opgetreden als executeur-testamentair van zijn medevicaris Cornelis van Doorn, *ibidem* (3 oct. 1609).
 51. HUA, S. Servaasabdij, 337.
 52. In zijn nalatenschap bevond zich een rekening van de Kalandbroederschap uit 1585.
 53. Zie noot 29. Hieraan zullen weinig werkzaamheden zijn verbonden, maar de inkomsten daaruit worden in 1593 gesteld op 88 gulden.
 54. In een missieverslag (*Relatio status ad nuntium directa*) op 4/14 jan. 1614 door Vosmeer toegestuurd aan de nuntius karakteriseert hij Scorel als 'fidelis multorum adiutor a longo tempore clemens et mitis' (sinds lange tijd een trouwe hulp van velen, vroom en zachtmoedig), HUA, Apost. vicarissen HZ, 169, fol. 3626v.
 55. Broedersen, 1763, 138-139. Voor de achtergronden van deze kwestie zie Bosch, Vanden, 2000.
 56. In de repliek werd dit niet ontkend, maar werd ter verdediging aangevoerd dat het vooral oude vrouwen betrof. Zie Schulte van Kessel, 1980, 95-99.
 57. Boedelscheiding 1617 in HUA, S. Pieter, 41c.
 58. HUA, S. Pieter, 41c (koopcontract, 9 maart 1582). Getuige was o.a. Wilger van Moerendael, deken van S. Pieter. Na zijn dood wordt het huis door zijn executeurs verkocht aan mr Otto van Hemert voor 4800 gulden, HUA, Stad II, 3243-83 (plechten en transporten stad, 20 april 1619); ook in S. Pieter, 41c.
 59. HUA, S. Pieter, 41c (boedelbeschrijving 1617). Hierin is sprake van een 'devotiecamer'. Een 'memoryboekgen vanden overledenen', een verguld wieroekvat en kaarsen wijzen op het opdragen van de mis.
 60. *Diarium* van Arend van Buchel, Brom en Van Langeraad, 1907, 413. In de rechterlijke archieven heb ik geen sporen van een vervolging aangetroffen. Ook de deken van S. Pieter, Wilger van Moerendael, en de kanunnik Matheus van Sypenes (Scorels neef) en Ruysch werden om dezelfde reden vervolgd. De schout eiste zelfs tegen Moerendael, Sypenes en Scorel ontheffing uit hun prebendes (*poenae nomine ... sacram praebendam petiit*). Hieruit blijkt dat het kapittel van S. Pieter 16 jaar na dato nog steeds sterk katholisierend was.
 61. Idem, 417. Sasbout Vosmeer (HUA, Apost. vicarissen HZ, 442) spreekt over Scorels vrijlating in zijn brieven aan zijn broer Tilman van zo juni, 3 juli en na 16 juli. Scorel werd bevolen een schikking treffen met het gerecht en de predikanten over de boetes en kosten (*iussus*

- cum iudice et ministris de multis et sumptibus componere*). Zowel Van Buchel als Vosmeer verwijzen naar een apologie van het oude geloof door Scorel opgesteld. Vermoedelijk is deze nooit gedrukt. Er zijn in ieder geval geen gedrukte exemplaren bekend.
62. Fruin, ed., 1893, 377-378. Men proeft de verontwaardiging van Dusseldorp, als hij de weigeraars bestempelt als 'die mooie mijnheren' (*isti pulchri domicelli*).
 63. Idem, 466-467. Aan het slot verzucht Dusseldorp: zie, lezer, wat er van de in het begin zo bejubelde vrijheid is terechtgekomen! Na Scorels dood werd door deken Wilger van Moerendael als executeur-testamentair nog 126 gulden uit de boedel bestemd 'om daer mede vanden officier der stadt Utrecht sekere kerlijckce (sic) ornamenten te redimeren [= terugkopen]', HUA, S. Pieter, 41c.
 64. Brief Adriaan van Oirschot aan Sasbout d.d. 4/14 maart 1598, HUA, Apost. vicarissen, 3
 65. Brief Scorel aan idem d.d. 4/14 juli 1600, ibidem, 4.
 66. Brief Adriaan van Oirschot aan idem d.d. 18/28 1601, ibidem, 5.
 67. In 1612, 1614 en 1615. *De Navorscher*, 71 (1922) 198-200.
 68. Reitsma en Van Veen, 1897, 302 en 321.
 69. Een brief van Gravius, Sasbouts agent te Rome, uit 1610 noemt b.v. Gouda, waar Scorel is geweest, HUA, Apost. vicarissen, 21
 70. Een andere brief van Gravius van 14 jan. 1612 [naziën]..... In een brief van 28 jan. o.s. 1605 van Scorel aan Vosmeer geeft hij het verzoek door van een aantal landleiden (die hij placht te bezoeken) om een draagbaar altaar te mogen houden om de risico's die het vervoer met zich brengt te verminderen. HUA, Apost. vicarissen, 6.
 71. Scorel aan Vosmeer, 20 sept. 1605 o.s., HUA, Arch. Apost. Vicarissen, 6.
 72. Scorel aan Vosmeer, 4 aug. 1596 o.s. en 20 mei 1608, HUA, idem, 2 en 9, en . Zie over deze kloosters Kohl e.a., 569-580 en 633-642.
 73. Scorel aan Vosmeer, 4 juli 1600, 20 sept. [1605], 20 mei 1608, 27 juni o.s. [1612], en Vosmeer aan Scorel, 14 juli 1612, HUA, idem, 4, 6, 9, 13 en 19.
 74. Volgens de de inventarisator C. van Kalveen was Scorel in 1588 tevens rentmeester van de abdij. Ik heb daar echter geen aanwijzingen voor kunnen vinden.
 75. *Testimonium* gedrukt in *AAU*, 7 (1879) 105-106. Scorel wordt hierin genoemd 'pius et doctus sacerdos' [vroom en geleerd priester]. Ook in 1615 vormde Scorel met Wilger van Moerendael en de kanunnik van S. Marie, Jacob Bool een commissie, die de inhoud van een kist met relieken van Cunera inventariseerde en inspecteerde. Deze was in bezit van de Rhenense vicaris Johannes Ludolphi van Rhenen, die op bedevaart naar Den Bosch was overleden. Zie Staal, 2008.
 76. HUA, S. Servaasabdij, 337-339.
 77. De anderen waren: Johanna de Voocht van Rynevelt, Beatrix de Voocht van Rynevelt, Judith van Zuylen van Nyvelt, Maria de Wael van Vronesteyn en Bartha van Hartevelt. Hij had zelfs een eigen dienaar bij de abdij, Gerrit Goch, die hij met een kleine som bedacht in zijn testament.
 78. Zie specificatie in bijlage II.
 79. Rappard, Van, en Muller, 1911. Zie ook Rogier, 1945, II, 39 e.v.
 80. Jonge, De, 1929a.
 81. 'Des nachts zijn door het woedend graauw alle de beelden en schilderijen der altaren in de kerke van Sint Jan, gelijk meede in alle kerken te Utrecht omvergehaald, waardoor alle diensten en ceremonien ingevolge de der Roomsche kerke, tot hertoe geobserveerd, hebben moeten ophouden', notulen kapittel S. Jan in 18^e eeuwse vertaling, aangehaald bij Hallema, 1932, 167. Dat bezorgdheid het motief is geweest om het triptiek in veiligheid te brengen bleek, toen bij restauratie beschadigingen van de koppen der beide geestelijken door krassen aan het licht kwamen, evenals de bewuste uitwissing van het woord *Salvator* in het onderschrift. Dit moet in 1580 zijn gebeurd, want in 1566 werd de Dom met rust gelaten. Zie Jonghe, De, 1929a, 84. Hoogewerff dateert het testament abusievelijk op 1570 en geeft daarmee een datum ante quem voor de verwijdering van het triptiek uit de Dom, die niet erg waarschijnlijk is.
 82. Scorel zelf had de hoop op een herstel van de katholieke kerk nog niet opgegeven. In zijn testament regelt hij de uitkering van een bedrag aan de kanunniken en vicarissen van S. Pieter, uit te betalen op zaterdagen bij het begin van de mis aan de aanwezigen, 'als de vervolging der katholieken zou zijn opgehouden en de vrije en openbare eredienst in de kerk weer zou zijn toegestaan' (*quando per Dei gratiam cesser horum temporum persecutio et concedatur liberum et publicum in Ecclesia divini officii exercitium*).
 83. Jonge, De, 1929a.
 84. Jonge, De, 1929b.
 85. De identificatie van dit dubbelportret, afgebeeld bij De Jong op blz. 268 en 269, is kennelijk later losgelaten. In de catalogus van de grote Van Scoreltenoonstelling van 1955 en in de latere literatuur komt zij niet meer ter sprake.
 86. De *Catalogo della Galleria ex-fidecommissario Doria Pamphilj* werd in 1819 opgemaakt door Pasquale Belli, die het portret toeschreef aan Hans Holbein.
 87. Mogelijk is dit portret identiek aan het portret, dat in 1643 werd aangetroffen in de boedel van Mattheus van Zijpenesse, zoon van Peter van Sijpenesse en dus neef van heer Victor, beschreven als 'conterfeytsel van des overleedens grootmoeder', HUA, Archief fundaties Drieleburg en Schoormond, inv. no. 292 (Getty Provenance Index Databases, N-1680).
 88. H.J. Boden, Keulen, 1848.
 89. Met een andere afbeelding in de nalatenschap, omschreven als 'Een schilderye op doeck van Tobias', kan niet de Jan van Scorel zijn bedoeld, daar dit op paneel is geschilderd.
 90. Winkler, 1930, 38-39.
 91. Het geeft wel te denken dat van zijn andere kinderen evenmin portretten door Jan van Scorel bekend zijn.
 92. In zijn testament heet het: 'in ea religione me velle mori in qua natus atque sub obedientia sedis Apostolicae in qua semper vixi' (ik wil sterven in de leer, waarin ik geboren ben, en in gehoorzaamheid aan de H. Stoel, waarin ik altijd heb geleefd), HUA, S. Pieter, 41c.
 93. Zijn broer Peter, die vier jaar na Victor zou overlijden, wordt niet als legataris genoemd, wat zou kunnen worden gezien als een *incompatibilité des humeurs* op het gebied van de religie. Diens zoon Matheus van Sypenese, die zijn kanonikaat van S. Pieter opgaf en in het huwelijk trad, kan zich in eerste instantie van het katholicisme hebben afgewend, maar was bij zijn overlijden duidelijk roomsgezind (zie noot 22).

94. Breidfeldt, 1902.
95. Idem, 307-309.
96. Vermeld door Andreas, 1653, 108, in: Idem, 310. In de inventaris van Scorels bibliotheek, na diens dood opgemaakt (zie bijlage II) komen deze drie delen niet voor. Kennelijk waren ze al vooraf als legaat aan Van der Haer ter hand gesteld.
97. Brugmans, 1904, 32.
98. Getuigenis in 1613 door Victor Scorel (opgevoerd als kanunnik van S. Marie, kennelijk verward met zijn vader, die toen al vier jaar dood was) aan een niet nader genoemd persoon, Heussen, Van, en Van Rijn, 1725, 358.

Bijlagen

I. Kaarten door Victor Scorel

Kaart van twee percelen aan de Jutphase dijk (in het Nedereind van Jutphaas), 1584.

HUA, S. Pieter, 544.

Kaart van vier percelen land ten oosten van de Vecht onder Breukelen, behorende aan het kapittel, de zielproven, de vicarie van S. Bartholomeus en Cornelis Gerritsz. Spijcker, 1586.

HUA, S. Pieter, 480.

Kaart van vier percelen land onder Kockengen behorende aan de fundatie van Johan Poortvliet, 1587.

HUA, S. Pieter, 1157.

Kaart van een hofstede met bijbehorende landerijen aan de Vaartse Rijn, 1587.

Leiden UB, Bijzondere collecties, COLLBN Port 41 N 88.

Kaart van 2 percelen land op Linschotereng, genaamd de Peerdecamp, behorend aan de Grote Kalende-broederschap, 1591.

HUA, Stad bewaarde archieven, I, 162.

Kaart van de hofstede De Wel met de daarbij behorende landerijen, gelegen tussen de Heikop en de Bijleveldt onder Vleuten, 1593.

HUA, Oudmunster, 1170

Kaart van twee percelen bouwland tussen de Koppeldijk (Rijnsdijkje) en de Bunnikse wetering (Oudwulvense wetering) bij de Covelaarsbrug onder Houten, 1595 mei 5.

HUA, Kaartboek van S. Pieter, No 1, S. Jan, 328

Kaart van drie percelen land aan de Steenstraat onder Wittevrouwen bij Utrecht, 1595 mei 6.

HUA, Kaartboek van S. Pieter, No 2, S. Jan, 328

II. Bibliotheek van Victor Scorel

Folio

- 1 Opera Chrysostomi tomis 4
Johannes Chrysostomus (344?-407), kerkvader
- 2 Biblia Latina Benedicti [i.m. Cornelii Wilhelmi]
Betreft waarschijnlijk de *Biblia Sacra juxta Vulgatam quam dicunt editionem*, uitgegeven door Johannes Benedicti (Jean Benoît [ca. 1484-1573]), waarvan verschillende Parijse edities bestaan.
- 3 Opera Gregorii tomis duobus
Betreft waarschijnlijk paus Gregorius I (ca. 540-604), waarvan de *Opera* begin 16^e eeuw in verschillende uitgaven verschenen. Een andere gegadigde is Gregorius van Nyssa († ca. 385) of Gregorius van Nazianze (ca. 325-389), waarvan eveneens edities van Werken uit deze tijd zijn overgeleverd.
- 4 Augustinus in Joannem
Betreft Augustinus' *In Joannis Evangelium Tractatus of diens In epistolas Joannis ad Parthos Tractatus*, commentaren op resp. de brieven van Johannes aan de Parthen en op het Evangelie volgens Johannes. Beide werken waren gericht tegen het pelagianisme, dat in zijn ogen een te grote rol toebedeelde aan de menselijke vrije wil en te weinig aan de genadewerking.
- 5 Opera divi Bernardi
Bernardus van Clairveaux (1090-1153), de grote organisator van de Cisterciënser orde. Gedurende de gehele 16^e en 17^e eeuw verschenen zijn werken in verschillende edities.
- 6 Hugo Cardinalis in 4 Evangelistas
Hugo de Sancto Caro [S. Cher], genoemd Cardinalis, O.P. († 1263), *Postilla in altos quatuor evangeliorum Apices* (Parijs, 1545).
- 7 Vita Christi
Onder deze titel zagen versies van verschillende auteurs in deze jaren het licht.
- 8 Opera divi Ambrosii tomis 2
De kerkvader Ambrosius (ca. 340-397), bisschop van Milaan, was onder meer de vader van de zgn Ambrosiaanse liturgie.
- 9 Opera Dionysii Charthusiani
Dionysius (1402/03-1471), karthuizer te Roermond, bekend om zijn mystieke, theologische en canoniekrechtelijk geschriften.
- 10 Augustinus in psalmos
Augustinus' *Enarrationes in psalmos mysticos of zijn Explanatio psalmsorum*.
- 11 Calepinus duarum linguarum
Ambrogio Calepino († 1510 of 1511) was de auteur van een veel gebruikt en vaak herdrukt Latijns woordenboek. *Calupinus* werd synoniem voor *Woordenboek*.
- 12 Tres tomi decretalium d. Gregorii
De *Decretales* van paus Gregorius IX (1227-1241) vormen een van de onderdelen van het kanonieke recht en waren bijeengebracht op aanwijzing van Gregorius.
- 13 Herbarium Lopel
Niet identificeerbaar
- 14 Opera Theophylacti
Theophylactus van Bulgarije (ca. 1050 - ca. 1107), auteur van belangrijke exegetische werken. In de 16^e eeuw verschenen vele edities.
- 15 Epistole Hyeronimi
De H. Hieronymus (S. Jeroen) (ca. 347-420), bisschop van Milaan, een der vier grote kerkvaders. Zijn Latijnse vertalingen van het OT en NT vormen de Vulgaat, die tot de dag vandaag uitgangspunt voor de Bijbelkunde is gebleven.
- 16 Cathena d. Thome
Thomas van Aquino, *Enarrationes, quas Cathenam vere auream dicunt, in quatuor evangelia*, waarvan verschillende edities uit de 16e eeuw bekend zijn.
- 17 Historia Ecclesiastica
Verschillende versies van een *Historia ecclesiastica* vonden hun weg naar de drukker, van Eusebius van Caesarea tot de eigentijdse theoloog Michael Buchinger (1520-1571).
- 18 Opera Basilii magni
Basilius (4e eeuw) was een der grondleggers van het kloosterleven in het oosten.
- 19 Christophorus Clavius
Duits jezuiet (1538-1612). Schreef verschillende mathematische werken, o.a. *Geometria Practica* (1604). Zijn verzamelde werk gaf hij uit in de *Opera Mathematica* (1611/12). Clavius was nauw betrokken bij de Gregoriaanse kalenderhervorming.
- 20 [Adagiorum] Chiliades Erasmi
Door Erasmus uitgegeven verzameling van spreuken met toelichting en vanaf 1515 met beschrijving van het fenomeen spreekwoord en zijn maatschappelijke betekenis. De laatste tijdens zijn leven verschenen editie (1536) bevatte 4250 spreuken, meest ontleend aan de klassieke oudheid.
- 21 Opera Johannis Damasceni
Johannes Damascenus (676-749), oosters theoloog.

- 22 Opera Athanasii
De kerkvader Athanasius van Alexandrië (ca. 298-373).
- 23 Opera P. Chrysologi
Petrus Chrysologus (ca. 405-ca. 455), aartsbisschop van Ravenna, bekend vooral om zijn preken, die in ruime mate zijn overgeleverd.
- 24 Eusebius Pamphilus
Eusebius, vader van de kerkgeschiedenis (ca. 263-ca. 340) uit de derde eeuw. Voegde de naam van zijn vriend Pamphylus aan de zijne toe, nadat deze als martelaar was gestorven.
- 25 Opera Johannis Fabri
Johannes Faber of Fabri (1478-1541), bisschop van Wenen, humanist en bevriend met Erasmus, anti-luthers polemist. Zijn bekendste werk is zijn *Opus adversus [- - -] dogmata M. Lutheri* (1521). Hij bestreed ook Zwingli, met wie hij aanvankelijk in goede betrekking stond.
- 26 Divus Hylarius
S. Hilarius, bisschop van Poitiers (ca. 300-368), bestrijder van het arianisme in de Franse kerk. Zijn *Opera* beleefden verschillende drukken in de 16e en begin 17e eeuw.
- 27 Laurentius Justinianus
Laurentius Justinianus (1381-1456), patriarch van Venetië, asceticus en mysticus. Zijn *Opera omnia* kenden edities in o.a. 1560, 1568, 1606, 1616.
- 28 Laurentius Surius
Laurentius Surius (1523-1578), karthuizer monnik te Keulen, schrijver en vertaler (in Latijn) van talloze, veelal mystieke werken. Hij schreef een vervolg op de *Vitae sanctorum* van Aloysius Lipomani (zie verderop).
- 29 Opera Clementis
Het betreft waarschijnlijk Titus Flavius Clemens († ca. 215), die aan het hoofd stond van de catechetische school te Alexandrië, toendertijd een intellectueel centrum, waar verschillende culturen en godsdiensten elkaar ontmoetten. Zijn *Opera Omnia* verschenen voor het eerst in druk in 1550.
- 30 Simon de Cassia
Bedoeld zal zijn Simon Fidati de Cascia († 1348), Italiaans prediker en mysticus, vooral bekend om zijn *De gestis Christi*, meermalen gepubliceerd (1517, 1533 en 1540).
- 31 Joannes Thaulerus
Tauler (ca. 1300-1361), dominicaan, was een gerenommeerd prediker en mysticus. Zijn preken werden opgeschreven door toehoorders en later in het Duits uitgegeven, o.a. door Petrus Canisius (Keulen, 1543). Een Latijnse editie, verzorgd door Laurentius Surius, verscheen in 1615.
- 32 Plotini philosophi opera
Een editie van Plotinus' *Enneaden*, verzorgd door de Florentijnse humanist Marsilio Ficino, verscheen te Bazel in 1580. Plotinus (204/5-270) was een der vaders van het neo-platonisme en werd door de kring van Florentijnse humanisten rond Lorenzo dei Medici grotelijks vereerd.
- 33 Epistole ad Fredericum Nauseam
Fredericus Nausea (ca. 1480-1552), bisschop van Wenen, erasmiaan en bestrijder der lutheranen. De door hem ontvangen brieven gaf hij uit in de *Epistolarum miscellaneorum ad Frid. Nauseam [- - -] libri X* (Bazel, 1550).
- 34 Hugii Mutilogicorum
Het betreft hier de zgn. *Fabulae*, een verzameling van genealogieën en fabels uit de wereld der mythologie, die waarschijnlijk een 2e-eeuwse bewerking is van een oorspronkelijk werk van Gaius Julius Hyginus, bibliothecaris van keizer Augustus. In de Middeleeuwen was dit werk bekend als *Genealogiarum Liber* van de auteur Hyginus Mythographus.
- 35 Commentaria J. Fabri in evangelia
Jacques Lefèvre d'Étaples, *Commentarii initiatorii in quatuor Evangelia* (Keulen, 1541).
- 36 Epistole Judicis
Niet identificeerbaar
- 37 Harmonia evangelica
Mogelijk Georgius Oenopola, *Harmonia evangelica ex quatuor evangelistis conscripta*. Een 2e editie (Frankfurt, 1607) in UBU.
- 38 Homiliarius doctorum
Verzameling preken bijeengebracht door Paulus Diaconus (ca. 720-799).
- 39 Epitome operis Augustini
Omnium operum Aurelii Augustini epitome. Editie van 1537 in UBU.
- 40 Augustinus de Civitate Dei
Aurelii Augustini, *De civitate Dei libri XXII*.
- 41 Blondus de Roma instaurata
Flavio Biondo (1392-1463), humanist en geschiedschrijver. Zijn eerste werk *De Roma instaurata* gaf een reconstructie van de topografie van Rome in de Romeinse tijd (1444-46).
- 42 Josephus de antiquitate
Flavius Josephus, *Antiquitatum Judaicarum libri XX*. Er bestaan meerdere 16^e en 17^e eeuwse edities.
- 43 Biblia d. Hieronymi cum concordantiis
De kerkvader Hieronymus (S. Jeroen) Stridonensis [uit Stridon] was een der grote exegeten van de Bijbel, met name zijn interpretaties van het OT hadden grote invloed. Zijn bijbelvertalingen worden tot de dag van vandaag uitgegeven.

- 44 **Decretum aureum Gratiani**
Johannes Gratianus, hoogleraar te Bologna in de 12^e eeuw, was met zijn *Concordantie discordantium canonum*, bekend als het *Decretum Gratiani*, grondlegger van het canonieke recht. In enkele edities wordt de titel met het epitheton *aureum* verrijkt (Lyon, 1545; in UBU).
- 45 **Vocabularium theologie**
Niet identificeerbaar.
- 46 **Divus Thomas tomis 2**
Een der edities van Thomas van Aquino.
- 47 **Martini Sabellici opera**
Mogelijk een verschrijving voor Marco Antonio Coccio Sabellico (ca. 1436-1506), humanist en historicus van o.a. Venetië? Van hem verscheen een editie van de *Opera omnia* te Bazel in 1560. Een Martinus Sabellicus is niet traceerbaar.
- 48 **Gesta Romanorum**
Gesta Romanorum cum applicationibus moralisatis ac mysticis de virtutibus et vitiis. Een middeleeuwse verzameling van anecdotes van niet alleen Romeinse, maar ook Griekse en andere oorsprong. Vanwege de moralistische strekking dienden de *Gesta* als handleiding voor predikanten. Doordat iedereen het naar believen kon aanvullen, zijn versies van verschillende omvang overgeleverd. Een Nederlandse vertaling verscheen al in 1481.
- 49 **Rationale divinorum**
De Rationale divinorum officiorum van Guillelmus Durandus (ca. 1237-1296), kanoniekrechtelijk auteur en trouw aanhanger van de ghibellijnse politiek van de pausen. De *Rationale* beschrijft zeer gedetailleerd de gebruiken, ceremonies en de allegorische symboliek van de Romeinse rite. Het heeft door de tijd een enorme invloed gehad op de vormgeving van de eredienst. Er bestaan meerdere zestiende-eeuwse uitgaven.
- 50 **Concordantie bibliorum**
Concordanties op de verschillende Bijbelboeken verschenen vanaf de 13e eeuw als hulpmiddel voor Bijbelvorsers. Het waren op woorden gesorteerde indexen, die verwijzen naar de plaatsen waar deze in de Bijbel worden aangetroffen. Er zijn *Concordantie Bibliorum* door verschillende auteurs rond 1600 verschenen.
- 51 **Giulli. Budeus de asse partibus**
Guillaume Budé (1467-1540), humanist en beroemd grecist, stond in briefcontact met Erasmus (die hem *le prodige de France* noemde). Zijn *De asse et partibus eius* (1514) was een verhandeling over oude munten en maten.
- 52 **Cuprianus et Ireneus**
Betreft de kerkvaders Thascius Caecilius Cyprianus (200-258), belangrijke figuur in de Afrikaanse kerk, en Ireneus (ca. 140-ca. 202), bisschop van Lyon en bestrijder van de gnostici.
- 53 **Textus Sententiarum**
Betreft waarschijnlijk de *Quatuor libri sententiarum* van Petrus Lombardus (11^e eeuw), een verzameling van vragen en antwoorden over de theologische doctrine, gesystematiseerd en daardoor bij uitstek geschikt voor onderwijsdoeleinden. De scholastieke methode leunde zwaar op de *Sententiae* als handboek. Maar in de 16^e eeuw waren de *Sententiae* als leer methode achterhaald.
- 54 **Babtista Mantuanus**
Battista Spagnoli (1447-1516), geboortig uit Mantua en Renaissance dichter.
- 55 **Terre Sancte Descriptio**
Betreft waarschijnlijk de *Descriptio Terrae Sanctae* van de dominicaan Burchardus de Monte Sion (13^e eeuw), een geografische beschrijving van het H. Land en het Nabije Oosten, dat hij langdurig doorkruiste. Uitgaven verschenen in druk vanaf 1475.
- 56 **Missale Traiectense**
In 1540 werd voor het laatst het Utrechtse missaal gedrukt, waarin de misritus en de kerkelijke kalender zoals die in het Utrechtse diocees werd aangehouden was opgenomen. Sedertdien werd hier het Romeinse Missaal gebruikt.
- 57 **Aloysii vite sancte**
Luigi Lippomano, *Historiae Aloysii Lipomani - - - de vitis sanctorum* (Leuven, 1564). Lippomano (1500-1559), kardinaal en hagiograaf [schrijver van heiligenlevens]. Voor zijn hagiografische publicaties deed hij onderzoek in bibliotheken en archieven, waarmee hij vooruitliep op de Bollandisten, die de hagiografie van een wetenschappelijk methode voorzagen.
- 58 **Dionysius Chartusianus in psalmos**
Dionysii Carthusiani Insigne opus commentariorum in psalmos omnes Davidicos. Een derde ed. bij Quentell te Keulen, 1558, berust in UBU. Laurentius Surius schreef een vervolg op dit werk.
- 59 **Jacobus Latomus**
De Leuvense theoloog en inquisiteur Jacobus Latomus (1475-1544) was een criticaster van zowel Erasmus en diens filologische methodes ten aanzien van de H. Schrift als van Luther en diens hervormingsideeën. Een andere Jacobus Latomus, Vlaams dichter, sterft in 1596. Cf *Trajecta*, 11 (2002).
- 60 **Opera Quintiliani**
Marcus Fabius Quintilianus, beroemd rhetoricus uit de eerste eeuw n. Chr. Zie nr 96.
- 61 **Institutiones theolo. Joannis Gratia.**
Welke *Institutiones theologiae* hier worden bedoeld is niet duidelijk
- 62 **Insti. doctrine Christiane**
De *Catechismus sive brevis Institutio christianae doctrinae* luidde de titel van Heidelbergse Catechismus, die op instigatie van de gereformeerde keurvorst van de Palts in 1563 werd uitgegeven. Talloze uitgaven in vele talen verschenen sindsdien. Scorel zal wel een Latijns exemplaar hebben gebruikt.
- 63 **Plinii opera**

Waarschijnlijk Gaius Plinius Secundus maior (de oudere), die omkwam tijdens de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.Chr. Van diens *Historiae naturalis* verschenen tijdens Scorels leven verschillende edities.

64 Officia Ciceronis

Marcus Tullius Cicero (106 v.Chr. – 43 v.Chr.), redenaar, filosoof en politicus. Zijn *De officiis* is een verhandeling over plichten, geschreven voor zijn zoon.

65 Catechismus Frederici Nausee

Fredericus Nausea (zie 33) deed in 1543 te Keulen een *Catechismus Catholicus* het licht zien. Meer edities zouden volgen. Hierin verdedigt hij de werkzaamheid der goede werken (door de reformatoren ontkend).

66 Pars Chrysostomi

De kerkvader Johannes Chrysostomus.

67 Seneca tra[gedia] cum eorum commentariis et Lactantius

De tragedies van Seneca († 65), Stoisch filosoof, werden in de 13^e eeuw ontdekt en werden tijdens de Renaissance gewaardeerd vanwege de retorische kracht van Seneca's Latijn. Zij hadden een grote invloed op de ontwikkeling van de 16^e en 17^e eeuwse dramaturgie. Talloze uitgaven werden met commentaar vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst gepubliceerd, in 1605 nog door Justus Lipsius.

Lucius Caelius Firmianus Lactantius (ca. 240-ca. 320) bekeerde zich tot het Christendom, dat hij sindsdien in geschrifte verdedigde. Hij werd om die reden wel genoemd de christelijke Cicero. De connectie met Seneca is niet duidelijk.

In quarto

68 Ephemeridum Johannis Anthonii celestium motuum continuatio

De Continuatio ephemeridum coelestium motuum ab anno Domini 1610. usque ad annum 1630. iuxta Copernici observationes accuratissimè supputatarum (astronomische tabellen voor 1610-1630) door Giovanni Antonio Magini (1555-1617) verscheen in 1607. Ondanks de expliciete verwijzing naar de waarnemingen van Copernicus was Magini een aanhanger van de theorie van de aarde als centrum van het heelal. In 1614 verscheen een *Supplementum Ephemeridum ac tabularum secundorum mobilium* (Venetië, 1614), waarin zijn correspondentie met Kepler is opgenomen.

69 Epitome analum Cesaris Baronii tom. 2

De *Annales Ecclesiastici* van de belangrijkste apologetische katholieke historicus Cesare Baronio (1538-1607) verschenen tussen 1588 en 1607.

70 Eterna Dei predestinatio Johannis a Bononia

Niet identificeerbaar

71 Boetius de consolatione philosophie

De christelijke laat-romeinse auteur Anicius Manlius Boetius schreef zijn immens populaire en veel gedrukte *De consolatione philosophiae* in de gevangenis vóór zijn executie in 525. Het wordt beschouwd als het meest invloedrijke filosofisch geschrift, dat in West-Europa tot laat in de middeleeuwen werd gelezen. De christelijke auteur baseerde zich niet zozeer op de christelijke leer als wel op de klassieke filosofie.

72 Breviarium Romanum

Een breviarium of brevier bevatte de verzameling van gebeden, gezangen en de psalmen voor het dagelijks gebruik, met name voor de geestelijkheid. Het kon van dioceses tot dioceses verschillen. De dominicanen (zie 102) en franciscanen gebruikten een door hen zelf ontwikkeld brevier. Het *Breviarium Romanum*, dat de rites aanhield zoals die in Rome zelf golden, werd na het concilie als algemeen geldend voorgeschreven.

73 Stephanus Negrini

Niet identificeerbaar.

In octavo

74 Bellarminus de indulgentiis

Roberto Bellarmino (1542-1621), Italiaans jezuïet, professor theologie te Leuven (1570-1576), bestrijder van protestantisme. Zijn *De indulgentiis et iubileo* verscheen in 1599 te Venetië.

75 Pratum spirituale Climaci Abbatis

Johannes Climacus (ca. 525-606) ook bekend als *Scolasticus of Sinaicus*, was de auteur van de *Scala Paradisi* (vanwaar zijn naam Climacus, afgeleid van *Klimax*), een immens populair tractaat over de weg [scala = trap] naar perfectie. De *Pratum Spirituale* was evenwel van een tijdgenoot, de asceticus en monnik Johannes Moschus (ca. 550-619). Vermoedelijk betreft het de Keulse editie van 1601, waar beide werken in één band zijn uitgegeven (de *Pratum* werd toen nog toegeschreven aan Sophronius).

76 Conciones Balduini Junii

Van Boudewijn de Jonghe (1583-1634), minderbroeder gardiaan te 's Hertogenbosch, verschenen vanaf 1610 enkele uitgaven van zijn preken voor het kalenderjaar. Van hem werd na zijn dood gezegd: *aut calamus aut rosarium* [hij had of een pen of de rozenkrans in de hand].

77 Vergilius

Publius Virgilius Maro (70-19 vC) was ook in de Middeleeuwen bekend als de dichter van de *Aeneide* en de *Eclogae*, waarin hij (volgens de middeleeuwen) de komst van Christus had voorspeld. Virgilius fungeerde als de leidman van Dante in de *Inferno* en het *Purgatorio*.

78 Sallustius

Gaius Sallustius Crispus (86-35 v.Chr.), romeins historicus, vooral bekend om zijn beschrijving van de samenzwering van Catalina en zijn boek over de oorlog tegen de Numidische koning Jugurtha.

79 **Cessionis concilii Tridentini**

Verschrijving voor *Sessiones* [= zittingen] (?)

80 **Sphera S. Bosco**

Johannes de Sacro Bosco (John Holywood), schrijver van de *Tractatus de Sphaera* (ca. 1233), was in de middeleeuwen het astronomische standaardwerk, dat vanaf 1472 tot in de 17^e eeuw meer dan 200 maal werd gedrukt.

81 **Heriberti dissertatio de hereticis servanda fide**

De fide hereticis servanda ex decreto concilii Constantiensis dissertatio (Antwerpen, 1610) van Heribertus Rosweyde (1569-1629), geboren in Utrecht, jezuïet en hagiograaf en als zodanig voorloper van de Bollandisten, die zich tot doel stelden op wetenschappelijke wijze heiligenlevens uit te geven.

82 **Valerius Maximus**

Latijns schrijver en rhetoricus uit de eerste eeuw. Zijn *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* had geen bijzondere kwaliteiten, maar werd in de Middeleeuwen veelvuldig gebruikt.

83 **Opera Thome a Kempis**

Thomas van Kempen (ca. 1380-1472), Nederlands (of: Duitslands) grootste vertegenwoordiger van de *Devotio moderna*. Zijn *Navolging van Christus* was na de Bijbel het meest gelezen boek.

84 **Manuale confessoriorum et penitentiae autore Martini Aspilcueta**

De auteur (1491-1586), ook bekend als Doctor Navarrus, was een bekend moraaltheoloog. Zijn *Enchiridion, sive Manuale confessoriorum et poenitentium* voor het eerst verschenen Rome 1568, was lange tijd het klassieke handboek voor biechtvaders en werd nog vele malen herdrukt.

85 **Thome Stapletonii Promptuarium Morale 2 tomis**

Thomas Stapleton (1535-1598) week uit naar Dowaaï en Leuven, waar hij doceerde; later werd hij deken van Hilvarenbeek. Zijn *Promptuarium morale super Evangelia dominicalia totius anni* werd in 1591 en 1592 in twee delen uitgegeven te Antwerpen.

86 **Eiusdem tomi 4**

87 **Rossei resp. Christiana**

Guillelmus Rosseus was de schrijversnaam van de onder Hendrik VIII geëxecuteerde John Fisher (1469-1535), bisschop van Rochester, die met Thomas More Luther in geschrifte bestreed.

88 **Psalmi Genebrardi**

Gilbert Genebrard, *Psalmi Davidis*. Een derde editie (Parijs, 1588) berust in UBU.

89 **Antiquitates liturgie tomi 3**

90 **Ovidius**

Publius Ovidius Naso (43 v.Chr.-17 n.Chr.) was als dichter gedurende de gehele middeleeuwen populair. Zijn bekendste werken zijn de *Metamorphoses* (Gedaanteverwisselingen) en de *Ars Amatoria* (Over de minnekunst).

91 **Canones concilii Coloniensis**

Van de *Canones concilii provincialis Coloniensis* (1536) zijn meerdere edities uit de 16e eeuw bekend.

92 **Gemme Frisii medici**

De Leuvense hoogleraar Regnier Gemma Frisius (1508-1555) was behalve medicus geograaf en wiskundige. De cartograaf Gerardus Mercator was zijn leerling en medewerker. Zijn belangrijkste werk *De principibus astronomiae et geographiae*, een sterrenkundig en aardrijkskundig handboek, werd door hem in 1530 uitgegeven als toelichting op een gecombineerde aard- en hemelglobe, werk van hem en Gaspar van der Heyden. Vanaf 1533 verschenen verschillende bijgewerkte edities met aanvullingen.

93 **Elegantie Laurentii Valle**

De humanist en filoloog Lorenzo Valla werd beroemd wegens zijn ontmaskering van de zgn. Constantijnse schenking, waarop de pausen hun wereldlijke macht baseerden, als een vervalsing. Als verklaard epicurist verdedigde hij een levenswijze die de zinnen vrij baan liet. Zijn *Elegantiarum Latinae linguae libri sex* bepleitten niet alleen het gebruik van het Ciceroniaanse klassieke Latijn, maar gaven tevens een analyse van de rhetorische toepassing ervan. Er zijn verschillende 16e eeuwse uitgaven bekend.

94 **Aurelius Prudentius**

Prudentius Aurelius Clemens (348-ca.410), vroeg-christelijk Latijns dichter

95 **Dialectica Titelmanni**

De minderbroeder, later capucijn Frans Titelmans (1502-1537) doceerde filosofie en theologie in het franciscaner college te Leuven. Hij streefde er naar de leerstof voor de niet-theologische vakken zo bondig mogelijk over te dragen om al zijn aandacht te kunnen besteden aan de theologie. De *Dialecticae considerationis libris sex*, waarvan talloze uitgaven na zijn dood verschenen, behandelt de logica van Aristoteles. Titelmans polemiseerde met Erasmus over de exegete van de Paulusbrieven.

96 **Quintiliani Institutiones**

Marcus Fabius Quintilianus' *Institutiones oratoriae* kregen, vooral na ontdekking van een volledige versie door Poggio Bracciolini in Sankt Gallen, een groot aanzien bij humanistische auteurs.

97 **Euclides**

Het beroemdste wiskundeboek in de middeleeuwen, de *Elementa* van Euclides (ca. 330-260 v.Chr.), vormde de grondslag van het mathematica-onderricht. Een eerste druk verscheen te Venetië in 1482. Sindsdien zijn meer dan 1000 edities gevolgd.

98 **Erasmii parap. in Marcum et in Johannem**

De vertalingen van de boeken van het Nieuwe Testament, bestaande uit de Griekse tekst tegenover de Latijnse en een parafraze van de tekst verschenen tussen 1523 en 1525 te Bazel.

99 **Psalterium Reyneri**

Reynerus Snoy van Gouda, *Psalterium Davidicum paraphrasibus brevibus illustratum*, waarvan verschillende edities uit de zestiende eeuw zijn overgeleverd.

100 Hyeronimus Vida

Marco Girolamo Vida (1485-1566), Italiaans humanist, bisschop van Alba, dichter van onder meer een gedetailleerd werk over de teelt van de zijdeworm (*De bombycum cura et usu*). Zijn *Opera* kenden verschillende uitgaven.

101 Marcus Marullus

Marcus Marullus (1450-1525), Kroatisch theoloog.

102 Breviarium predicatorum

Betreft waarschijnlijk het *Breviarium secundum fratrum predicatorum*, een brevier in gebruik bij de dominicanen, dat voor het eerst in druk verscheen te Milaan in 1476. Sindsdien zijn meerdere edities hiervan bezorgd (o.a. in 1552 te Venetië).

103 Similia Chrysostomi

Verschrijving voor *Homiliae*?

104 Promptuarium Catholicum

Het *Promptuarium Catholicum ad instructionem concionatorum contra haereticos nostri temporis*, een verzameling preekadviezen gericht tegen ketterijen door Thomas Stapleton (zie 85), waarvan in 1591 een eerste editie te Lyon verscheen. Vele zouden volgen.

105 Haymon in prophetas minores

Haymonis in XII. Prophetas minores enarratio (Keulen, 1529 en 1533). Haymo († 853), uit Engeland naar Fulda getrokken, waar hij benedictijner monnik werd en later bisschop van Halberstadt

106 Titelmannus de sacramentis

Franciscus Titelmannus (zie 96), *Den Spiegel des kersten levens [- -] ende vanden vii. Sacramenten der heyligher Kercken*, waarvan edities uit 1532, 1537 en 1569 in UBU.

107 Hyeronimus Vida hymni

Van Vida (zie 100) verschenen in 1527 (Rome), 1534 (Bazel) en 1536 (Lyon) zijn *Hymni* samen met andere dichtwerken in één band. Zijn *Poemata omnia*, waaronder de *Hymni*, werden in zijn geboorteplaats uitgegeven in 1567.

108 Usuardi Martyrologium

Het *Martyrologium* van deze benedictijner monnik van St. Germain-des-Près († ca. 875) was gedurende de gehele Middeleeuwen de meest gezaghebbende bron voor de kennis van de levens der martelaren. Scorel zal vermoedelijk een der Leuvense edities hebben bezeten.

109 Suetonius

Gaius Suetonius Tranquillus (ca. 70-140), Romeins historicus en biograaf van keizers, maar ook van beroemde filosofen en literatoren, verzameld in zijn *De viris illustribus*.

110 Erasmus in epistolas Pauli

Waarschijnlijk diens *Paraphrasis in duas epistolas ad Corinthios* (uitgegeven door Froben te Bazel in 1519), waarmee Erasmus begon direct na de uitgave van het Nieuwe Testament in het Grieks (1516). Het was bedoeld als een commentaar op de Paulusbrieven voor de ontwikkelde leek en werd daarom spoedig vertaald in de meeste Europese talen.

111 Antiquitates Berosi

Beroso, een historicus uit Babylon (4^e-3^e eeuw v.Chr.), schreef een geschiedenis van de wereld, die tot in de late middeleeuwen werd gelezen. De titel van een Antwerpse editie uit 1552 luidde *Berosi libri 5 antiquitatum totius orbis*.

112 Phisica Titelmanni

Frans Titelmans (zie 95), *Physicae compendium ad libros Aristotelis de naturali philosophia*, waarvan sedert 1545 meerdere edities verschenen.

113 De primatu Petri apostoli tractatus per Fran. Agricolam

Franciscus Agricola, *Tractatus de primatu S. Petri Apostoli et successorum ejus Romanorum Pontificum*. Een Keulse editie uit 1599 in UBU. Agricola (ca. 1540-1621) was een fel bestrijder van de mennonieten en de heksers.

114 Commentarius Surii

Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno salutis 1500 usque in annum 1568, door de karthuizer Laurentius Surius, uitgegeven onder meer te Keulen, 1566 en volgende jaren.

Boeken in het testament genoemd en gelegateerd

– Abraham Ortelius, *Theatrum orbis*

De *Theatrum orbis terrarum* van Abraham Ortelius (1527-1598), waarvan nog tijdens zijn leven 25 edities het licht zagen, in het Latijn, in het Nederduits en andere talen, was de eerste moderne wereldatlas. Dit exemplaar werd hem indertijd nagelaten door Joannes Verhaer, medekanunnik.

– Augustinus Tornielus, *Annales Ecclesiastici et Prophani*

Betreft de *Annales sacri et profani ab orbe condito ad eundem Christi Passionem redemptum* door de barnabiter monnik Agostino Tornielli (1543-1622), een kerkgeschiedenis, die werd gebruikt als een inleiding tot de *Annales* van Baronius (zie 69). De eerste uitgave verscheen in 1609 te Milaan. Dit aan de kapittelbibliotheek nagelaten werk is haast zeker identiek aan de Frankfurter editie uit 1611, die zich in 1672 in die bibliotheek bevond.¹

– Roberto Bellarmini, *De controversiis*

Bellarmini (zie 75). In zijn *Disputationes de Controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos* verdedigt hij de katholieke kerk tegen de reformatoren. Het was zijn hoofdwerk en kende talloze uitgaven. Door Scorel vermaakt aan de kapittelbi-

bibliotheek. In een latere catalogus van deze bibliotheek treffen we een uitgave aan uit Ingolstadt van 1590.²

– Caesar Baronius, *Annales* (12 vols)

Zie 69. Deze editie van 1603, uitgegeven door Plantijn te Antwerpen, werd door Scorel vermaakt aan de kapittelbibliotheek en vinden we later terug bij de opheffing van de bibliotheek.³

– Sixtus Senensis, *Bibliotheca Sancta*

Sixtus Senensis (1520-1569) was een bekeerde jood. Hij trad in bij de dominicanen en werd een vooraanstaand theoloog. Zijn hoofdwerk was de *Bibliotheca sancta ex praecipuis Catholicae Ecclesiae auctoribus collecta* (Venetië, 1566), waarin op encyclopedische wijze de dogmas werden uiteengezet, geheel in de geest van het concilie van Trente.

– Petrus Canisius, *Opus catechisticum sive De Summa doctrine Christiane*

Petrus Canisius (Pieter de Hondt) (1521-1597), jezuiet afkomstig uit Nijmegen, schreef zijn catechismus te Wenen (1555) voor studenten. Na enkele bewerkingen en aanpassingen is zij eeuwen lang de basis geweest voor de overdracht van leer en zeden van de katholieke kerk. Zij werd algemeen geacht een uiterst effectief middel te zijn ten dienste van de Contrareformatie. Door Scorel gelegateerd aan de kapittelbibliotheek, een uitgave uit 1569 te Keulen bevindt zich in die bibliotheek in 1672.⁴

¹. Zie Geurts, 1980, 236.

². Idem, 229.

³. Ibidem.

⁴. Idem, 235

'Dimittimini, exite'

Utrechtse remonstranten

onder het kruis

1618-1630

Arend Pietersma

Op 1 november 1619 doen soldaten van het Utrechtse garnizoen in aanwezigheid van één van de burgemeesters en de stadspensionaris een inval in het huis van Peter Sandersz. aan de Vismarkt. Zij hebben aanwijzingen dat daar een verboden remonstrantse bijeenkomst wordt gehouden. Peter Sandersz. beweert echter dat men alleen bij elkaar is om een 'saladeken' en een 'visgen' te eten. Het gaat om ongeveer 20 personen, onder wie de vrouw van de verbannen remonstrantse Utrechtse predikant Carolus Rijckewaert. Maar zij zongen toch de psalm 'De heydenen zijn in u erfdeel gevallen'. Is dat dan geen bespot-

Arend Pietersma studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarna was hij werkzaam in het onderwijs en het archiefwezen, laatstelijk als rijks- en gemeentearchivaris van Utrecht. Momenteel is hij conservator archieven bij de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden. Hij publiceerde over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht, met name betreffende de zeventiende en achttiende eeuw. Dit artikel vloeit voort uit de door hem vorig jaar afgeronde inventarisatie van de archieven van de Staten van Utrecht en de daaropvolgende provinciale besturen in de periode 1580 tot 1813.

ting van het gezag? Bovendien staat op een zolderkamer een stoel voor het raam en lijkt het erop dat iemand zo via een dakraam naar het naastgelegen huis is gevlucht. De predikant misschien? Zowel Peter Sandersz. als zijn vrouw weigeren een eed van onschuld af te leggen. Hij wordt op Hasenberg gevangen gezet en op 25 november

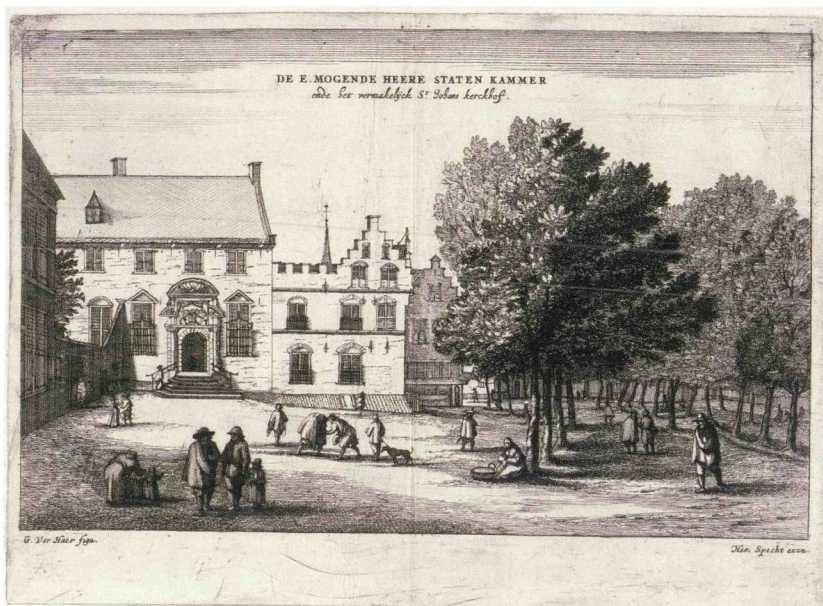
1619 veroordeeld tot een boete van *f* 200 en het verlies van zijn betrekking als afslager van de vis. Enkele weken later krijgt een aantal aanwezigen een boete opgelegd van *f* 50.¹

Inleiding

In de periode van de godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten was de provincie Utrecht het belangrijkste bolwerk van de remonstranten. In de stad Utrecht behoorden zelfs alle predikanten tot deze richting. De Kerkorde van 1612 (zie begrippenlijst) gaf hun alle ruimte en de Staten en de stadsbesturen waakten ervoor dat er in de provincie contraremonstrantse predikanten werden benoemd. Ook in Holland waren de Staten in meerderheid op de hand van de remonstranten, terwijl de contraremonstranten het in 1617 in de andere provincies voor het zeggen kregen. Die provincies waren voor het bijeenroepen van een nationale synode, waar de remonstrantse leer veroordeeld zou moeten worden. De godsdienstige tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten waren toen al verknoot geraakt met de politieke tegenstellingen tussen de voorstanders van respectievelijk een grote gewestelijke zelfstandigheid en een krachtig centraal gezag van de Staten-Generaal. Stadhouder Maurits koos voor het laatste en dus voor de contraremonstranten. In 1618 wist hij de remonstranten overal uit de bestuurscolleges te verdrijven. In juli 1618 gebeurde dat ook in de provincie Utrecht. Meteen kregen de contraremonstranten eigen kerkgebouwen en predikanten toegewezen, terwijl de remonstranten steeds meer werden gemarginaliseerd. In mei 1619 sprak de nationale synode haar banvloek uit over de remonstrantse leer en met steun van de overheid werd die overal verboden. De remonstrantse predikanten die zich in 1619 weigerden neer te leggen bij het hun opgelegde preekverbod werden verbannen en vervolgd als ze heimelijk terugkeerden. Hun toehoorders kregen zware boetes. Als afvalligen werden de remonstranten als een groot gevaar beschouwd voor de eenheid van de publieke Nederduits-gereformeerde kerk en dus voor de jonge Republiek, een groter gevaar dan de rooms-katholieken, doopsgezinden en lutheranen. Pas in 1630 durfden de remonstranten voor het eerst weer openlijk in de Republiek te vergaderen. In dit artikel volgen we de lotgevallen van de remonstranten in Utrecht, de provincie waar de druiven voor hen het zuurst waren.

Een vreemde eend in de bijt

De impact van de Reformatie op stad en provincie Utrecht kan moeilijk overdreven worden. Tot 1528 was het Sticht nog bestuurd door een bisschop, wiens diocees het grootste deel van de noordelijke Nederlanden bestreek. De bisschopsstad Utrecht was toen de grootste stad ten noorden van de grote rivieren. Hier waren vijf grote kapittels met hun aanzienlijk goederenbezit gevestigd. Naast de kapittelkerken telde Utrecht vier parochiekerken en tal van andere kerken en kapellen, die verbonden waren aan kloosters en gasthuizen. Gilden en meer dan 50 geestelijke broederschappen vierden er aan eigen altaren hun kerkelijke feesten. In dit hemels Jeruzalem gaf de kerk kleur en ritme aan het leven van alle dag.

Gezicht op het Janskerkhof te Utrecht met links de Statenkamer en rechts daarvan het Ridderchapshuis. Ets door G. Verhaer, derde kwart 17e eeuw. HUA, beeldmateriaal, 31308.

Libertijnen versus calvinisten

Dat alles verdween bijkans in één klap toen de Staten van Utrecht in juni 1580 de rooms-katholieke eredienst verboden – krachtens de Unie van Utrecht was iedere provincie soeverein op godsdienstig terrein – en de kleine consistoriale (radicaal-calvinistische) minderheid vrij spel kreeg. Aanvankelijk ondervond deze nog concurrentie van een libertijnse stroming rond Hubert Duijfhuis, voormalig pastoor van de Utrechtse Jacobikerk, die vele leden van de stedelijke elite onder zijn kerkgangers telde. Na zes jaar werd deze gemeente opgeheven in het kader van de succesvolle opmars van de radicaal-calvinistische gildendemocratie onder het goedkeurend oog van de graaf van Leicester. Nadat deze gouverneur-generaal van de Unie in 1587 door koningin Elisabeth I van Engeland was teruggetrokken, slaagde het stedelijk patriciaat er samen met de Utrechtse ridderschap in dit bewind in september 1588 ten val te brengen. De Nederduits-gereformeerde kerk liep daarna keurig aan de leiband van de bestuurlijke elite, voor een groot deel libertijns, openlijk rooms-katholiek of 'entre-deux' (nog niet gekozen tussen rooms-katholicisme en protestantisme)². Symbool van dit aristocratische bewind was Gilles van Ledenbergh, invloedrijk griffier van de Staten en bondgenoot van de Hollandse raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt.

Eén ding was niet veranderd: Utrecht bleef kerkelijk en bestuurlijk een buitenbeentje. Terwijl de calvinisering in de andere provincies met kracht werd doorgevoerd, was zij in Utrecht in de knop gebroken. Alle predikanten van stad Utrecht kregen in december 1589 hun ontslag, de provinciale synode kwam niet bijeen, classes werden niet ingesteld en kerkenraden kwamen buiten de steden niet van de grond. De kerkorde van de provincie

Utrecht uit 1590 gaf Staten, stadsbesturen en collatoren overwegende invloed op de benoeming van predikanten en kerkenraadsleden. De examinatie van nieuwe predikanten en de censuur van lidmaten geschieden met fluwelen hand. De ultieme sanctie op ongeoorloofd gedrag was niet de 'afsnijding' van de gemeente, maar uitsluiting van het Avondmaal.

De Utrechtse kerk kreeg zo een bedenkelijke reputatie, welk beeld werd bevestigd door de onthutsende resultaten van een visitatie van de kerkelijke gemeenten op het platteland in 1593: veel oude pastoors waren gewoon in functie gebleven, in de kerken bevonden zich nog tal van altaren en heiligenbeelden en het morele peil van de geestelijken liet zeer te wensen over.³ De beide Hollandse synodes vreesden dat hun gelovigen door het Utrechtse virus zouden worden aangestoken en drongen aan op maatregelen. Ook de Staten-Generaal probeerden het afgedwaalde schaap weer naar de kudde terug te leiden: voor de eenheid van de Republiek was een uniforme kerkelijke structuur noodzakelijk. De Staten en het Utrechtse stadsbestuur deden tenslotte enkele concessies, waaronder het bijeenroepen in juli 1606 van de eerste provinciale synode. Daar werd een nieuwe kerkorde ontworpen, die na goedkeuring door de Staten van kracht werd. De Utrechtse kerk liep weer in de pas met de andere provincies, zij het voorlopig vooral op papier.⁴

Mede dankzij het toegenomen zelfbewustzijn van predikanten en de afgenomen invloed van de libertijnen kreeg de gereformeerde kerk de wind in de zeilen, wat resulteerde in de nieuwe provinciale kerkorde van 1612. Ondanks de inmiddels uitgebroken godsdienst-

twisten tussen remonstranten en contraremonstranten (zie hieronder) waren alle predikanten van beide stromingen uiteindelijk bereid de nieuwe kerkorde te ondertekenen. Voor de goede orde: van de in totaal 48 predikanten rekenden zich toen slechts 6 tot de contraremonstranten.⁵ Die moesten zich er bij neerleggen dat het leerstuk van de predestinatie niet diepgravender mocht worden behandeld dan in de kerkorde was toegestaan.

Duytsche klercken

In de eerste decennia na de invoer-

Johannes Wtenbogaert (1557-1644), door Rembrandt van Rijn, 1633. Predikant te Utrecht en hofpredikant van Maurits, groeide hij uit tot voorman van de remonstranten. Amsterdam, Rijksmuseum.

ring van de Reformatie hadden de ongeveer 1100 predikanten van de Nederduits-gereformeerde kerk bij de bestuurlijke en de intellectuele elite een slecht imago. De meesten van hen waren zogenoemde 'Duytsche klercken', onderwijzers zonder academische opleiding, vaak weinig ontwikkeld en zonder kennis van het Latijn. Dat gold ook voor de vele voormalige om- en bijgeschoolde rooms-katholieke priesters en ambachtslieden. Hun levenswandel week vaak af van de strenge calvinistische normen. In visitatieverslagen wordt veelvuldig gesproken van dronkenschap en liederlijk gedrag. Bij de regenten overheerste het beeld van een groep fanatieke, onverdraagzame, bemoeizuchtige en haatzaaiende onruststokers, die meer scholden dan dat zij stichtten. In de woorden van de onverdacht voetiaanse Utrechtse patriciër Willem van der Muelen: 'kleingeestige en kleinburgerlijke ruziemakers, die de heilige theologie verlaagden tot een gemelijke broodwinning'. Bij het gewone kerkvolk stonden zij echter in hoog aanzien. Voor de elite vormde een door predikant en kerkenraad aangevoerd grauw dan ook een schrikbeeld.⁶ Het beste wapen hier tegen was volgens haar een door de overheid gecontroleerde kerk volgens het staatskerkmodel zoals Bullinger, opvolger van Zwingli, dat in het midden van de zestiende eeuw in Zürich had ingevoerd. Tot 1618 wisten de Utrechtse regenten de calvinistische consistoriale of presbyteriaal-synodale kerkelijke organisatiestructuur buiten de deur te houden.

Johannes Wtenbogaert

Grand old man van de Utrechtse kerk was de geboren Utrechter Johannes Wtenbogaert (1557-1644). In 1584 werd hij in Utrecht tot predikant benoemd, waar hij vijf jaar later met zijn drie collega's het veld moest ruimen. In 1590 nam hij een beroep aan naar Den Haag, waar hij elf jaar later ook als hofprediker werd aangesteld, de prinsen Maurits en Frederik Hendrik onder zijn gehoor had en aan laatstgenoemde godsdienstles gaf. Deze relatie zou hem later in de ongunst der tijden goed van pas komen. Omdat hij tot de gematigd-calvinistische stroming behoorde en voorstander was van het staatskerkmodel, probeerde het stadsbestuur hem enkele malen tevergeefs naar Utrecht terug te halen. Wel was hij bereid bij enkele gelegenheden als gezaghebbend bruggenbouwer tussen de verschillende stromingen op te treden.⁷

Rekkelijk of precies

De hele Nederduits-gereformeerde kerk en daarmee ook de Republiek zelf raakte in het eerste decennium van de zeventiende eeuw in de ban van een felle polemiek tussen de theologen Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus over het leerstuk van de predestinatie (voorbeschikking). Hun tegengestelde opvattingen kwamen in 1604 voor het eerst naar buiten en leidden al snel tot het ontstaan van twee kampen: arminianen of rekkelijken tegenover gomaristen of preciezen. Na de dood van Arminius vatte Wtenbogaert diens stellingen samen in vijf punten, die na ondertekening door 44 predikanten – onder wie uit de provincie Utrecht Joannes Arnoldi Bornius, Isaac Frederici, Peter Valck en later

ook Carolus Rijkewaert en Johannes Speenhoven – in een ‘remonstrantie’ (vertoog) aan de Staten van Holland werden aangeboden. Raadpensionaris Oldenbarnevelt zat er zwaar mee in zijn maag, want op een kerkscheuring zat hij niet te wachten en hij probeerde partijen dan ook tot onderlinge verdraagzaamheid te bewegen. In plaats daarvan trokken deze zich steeds verder terug in het eigen bastion. Op een in 1611 in Den Haag gehouden kerkelijke conferentie markeerden de gomaristen hun positie met de indiening van een ‘contraremonstrantie’. Daarna werden de partijen meestal aangeduid met de namen remonstranten en contraremonstranten.

Waar ging het geschil eigenlijk over? De opvatting van Calvijn was dat God al bij de schepping had beschikt wie zou worden uitverkoren tot het eeuwige leven, en wie tot de eeuwige verdoemenis. Maar, zei Arminius, Jezus is toch voor *alle* mensen gestorven? En: is God bij zo’n voorbeschikking dan eigenlijk niet ook de veroorzaker van de zonde? Volgens hem kon de mens het heil weliswaar niet verdienen, maar had hij wel de mogelijkheid dit te verwerpen. Voor Gomarus was dit een ontoelaatbare inbreuk op de goddelijke almacht. Alleen hún standpunt zou volgens de contraremonstranten in overeenstemming zijn met de Heilige Schrift en de leer van Calvijn. In feite waren het echter Calvijns opvolgers die van de predestinatie zo’n centraal leerstuk hadden gemaakt. De remonstranten wilden zich aanvankelijk het predicaat calvinistisch niet laten afnemen, getuige ook de hartenkreet van Wtenbogaert: ‘wij waren er eerder dan gij’. Belangrijker nog dan de kwestie rond de predestinatie waren echter twee andere controverses. 1) Voor de contraremonstranten vormden de Nederlandse geloofsbelijdenis (1562) en de Heidelbergse catechismus (1563) een onwrikbaar fundament onder de kerk, terwijl de remonstranten deze belijdenisgeschriften beschouwden als mensenwerk zonder eeuwigheidswaarde, vatbaar voor dwalingen en dus voor aanpassingen. Dit standpunt maakte het hun ook veel gemakkelijker om binnen de kerk meer ruimte te laten voor verschillende geloofsopvattingen. 2) De remonstranten stonden op het ‘politieke’ standpunt dat de overheid boven de kerk is gesteld en derhalve gerechtigd is in te grijpen in haar leer en organisatie.⁸

Aangetrokken door dit laatste standpunt koos de meerderheid van de regenten in Holland en vooral in Utrecht de kant van de remonstranten. De contraremonstranten wisten echter het kerkvolk achter zich te krijgen door hun tegenstanders te vereenzelvigen met de vroegere libertijnen of andere dissidente stromingen zoals het pelagianisme, dat de erfzonde ontkent, en socinianisme, dat de drie-eenheid ontkent of – nog erger – door hun in de schoenen te schuiven dat zij een terugkeer van het rooms-katholicisme wilden bewerkstelligen. Had de leer der goede werken, waarmee de mens de hemelse zaligheid kon verdienen, niet veel gelijkenis met de remonstrantse opvattingen over de predestinatie? Werd zo de Spaanse vijand niet in de kaart gespeeld? Was het niet de bestuurlijke elite die in 1609 het Twaalfjarig Bestand had doorgedreven? Nog maar één stap verder en de remonstranten werden beschouwd als samenzweerders tegen de Republiek. Zouden er veel gewone kerkgangers zijn geweest die het theologisch dispuut over de predestinatie doorgrondden, laat staan bereid waren daarvoor de straat op te gaan?

D' Arminiaensche dreckwaghen. Een boerenwagen met remonstrantse predikanten - E is Jacobus Taurinus, de schrijver van het beruchte pamflet *De Weegschaal* - wordt door paarden in verschillende richtingen getrokken. De voorman vraagt aan jezuiteten de weg en remonstranten proberen tevergeefs een gereformeerde predikant mee naar de kar te tronen. De overhuiving en de wielen dragen kwaliteiten als *schone schijn en onlust in de waarheid*. Ets, 1618. UB Amsterdam (UvA), afd. bijzondere collecties, G17a.

Dansen op de vulkaan

Het Utrechts Oproer

In januari 1610 werd de overheersende aristocratische factie in stad en provincie geconfronteerd met het zogenoemde 'Utrechts Oproer' van de democratische partij. Met steun van de hoplieden (kapiteins) van de acht schuttersvendels nam de middenklasse zonder bloedvergieten de macht over en installeerde een nieuw stadsbestuur, dat in opdracht van stadhouder Maurits door de schout werd beëdigd. De Staten erkenden deze 'verzetting van de wet' echter niet en riepen de Staten-Generaal te hulp. Nadat bemiddeling was mislukt, zwichtte het nieuwe stadsbestuur onder dreiging van gewapend ingrijpen door Staatse troepen. De Staten-Generaal beschouwden Utrecht opnieuw als een potentiële splijtzwam binnen de Unie en brachten het afgezette aristocratische stadsbestuur terug op het kussen. In december werd een tweede poging tot staatsgreep gedaan, maar die werd voortijdig ontdekt.

De sociale en politieke tegenstellingen die aan dit Oproer ten grondslag lagen, waren vrijwel dezelfde als hierboven voor de jaren '80 is geschetst. Godsdienstig lag de zaak echter anders. Toen bestond de volkspartij vooral uit radicale calvinisten, terwijl deze begin 1610 op redelijk goede voet stond met de gematigde calvinisten die de kerkenraad beheersten. Vormden godsdienstige tegenstellingen dus nauwelijks een oorzaak van het

Oproer, wel kwamen sluimerende oude en ontluikende nieuwe tegenstellingen tussen de arminianen en gomaristen – hoewel zich toen in Utrecht nog maar weinig mensen gomarist noemden – aan de oppervlakte.⁹

De kerkenraad mocht dan later weemoedig memoreren hoe eensgezind de gemeente in 1609 nog was geweest, het was haar eigen stellingname tegenover het Oproer die hierin verandering bracht. In maart 1610 besloot de kerkenraad het aanstaande Avondmaal af te gelasten uit angst dat vele voor- en tegenstanders van het nieuwe stadsbestuur elkaar daar niet zouden verdragen en dus zouden wegblijven. De 'democraten' legden dit uit als stemmingmakerij tegen het nieuwe bewind. De kerkenraad moest daarna weliswaar bakzeil halen, maar het kwaad was al geschied. Toen het stadsbestuur het genereuze aanbod deed om de benoeming van predikanten geheel aan de kerkenraad over te laten, antwoordde deze nuffig dat de Staten dat maar moesten bepalen. Wat echter bij vele democraten vooral de deur dichtdeed, was de onthulling van de kerkenraad dat zij mede de hand had gehad in het besluit van het herstelde stadsbestuur om alle acht hophlieden te ontslaan. De Utrechtse kerkenraad had openlijk partij gekozen voor de aristocraten.

Het aantal kerkgangers daalde in de weken daarna tot nauwelijks een derde van voorheen en in mei 1610 trokken orthodoxe calvinisten gemeenschappelijk naar Jutphaas om zich daar onder het gehoor te scharen van Cornelius Dunganus, geestverwant van Franciscus Gomarus. Toen hij de Utrechtse kerkenraad een tijdje later om toestemming vroeg deze gelovigen tot zijn Avondmaal toe te laten, werd dit met een beroep op de kerkorde geweigerd. Dunganus liet het er niet bij zitten en begon met succes een hetze tegen zijn Utrechtse collega's. Zo weigerde koster/schoolmeester Andries Hendricksz. van de Nicolaaskerk het Avondmaal bij te wonen, niet alleen uit afkeer van de heersende remonstrantse geest, maar ook omdat de predikanten in hun preken tot vervolging van de muiters hadden aangespoord. Dunganus had de man geleerd dat de geschriften van Jacobus Arminius goddeloos waren, hoewel die moest toegeven dat hij ze nog nooit had gelezen. Later bekende hij samen met zijn collega Dirck Lambertsz. van de Geertekerk de meest uitgesproken arminiaansgezinde predikanten Jacobus Taurinus en Johannes Speenhoven te hebben willen afzetten en zou hij zelfs hebben geroepen dat hij hen wel als 'kinderen des duivels' had willen vermoorden. Meester Andries werd verbannen en Dunganus werd afgezet.¹⁰

Een remonstrants bolwerk

Na 1610 verhardden de verhoudingen zich en ontstonden twee scherp tegenover elkaar staande partijen. De Utrechtse kerk kreeg meer nog dan de Hollandse een uitgesproken remonstrants karakter, onder meer dankzij de nauwe samenwerking en de hartelijke verstandhouding tussen de remonstrantse voormannen en de Staten en het stadsbestuur van Utrecht. Al te heftige tegenstanders wachtte verbanning, zoals gebeurde met lieden die de remonstrantse predikanten ervan hadden beschuldigd zich in ruil voor een verhoging van hun traktement aan de aristocraten te hebben verkocht.¹¹

Henricus Caesarius (ca. 1550-1628). Kopergravure door Crispijn van de Passe de Oude, ca. 1620. HUA, beeldmateriaal, 38860.

Na 1612 werden in de provincie vijfmaal zoveel remonstrantse als contraremonstrantse predikanten benoemd. Buiten de stad vormden de contraremonstranten nog de meerderheid onder de predikanten die vóór 1612 waren aangesteld. Onder de predikanten op het platteland hielden de beide stromingen elkaar in evenwicht.¹² De stad Utrecht kende alleen maar predikanten van remonstrantse signatuur. In zijn autobiografie verweert Wtenbogaert zich tegen de beschuldiging dat hij voor dit laatste verantwoordelijk zou zijn. Volgens hem waren ze beroepen conform de in de kerkorde vastgelegde procedure, speelden de tegenstellingen bovendien nog niet zo'n grote rol¹³ en was Utrecht altijd al een stad met

een overwegend gematigd calvinistische signatuur geweest.¹⁴

Ledenbergh was zelf tussen 1610 en 1618 enkele malen lid van de Utrechtse kerkenraad. Die telde toen vele van zijn partijgangers, die krachtens de kerkorde op voordracht van de kerkenraad door het stadsbestuur waren benoemd.¹⁵ Ook al zouden zij eens een steekje laten vallen, dan was er altijd nog het stadsbestuur om te voorkomen dat een contraremonstrante predikant zou worden benoemd.

Toen de godsdiensttwisten in juni 1618 weer eens in de Staten-Generaal aan de orde kwamen, verklaarde Utrecht dat het Holland desgevraagd graag wilde helpen, maar dat 'zij in hare provincie sulcke quaestie niet en hadden'. De contraremonstrantse historiograaf Jacobus Triglandus schampert daarover in zijn *Kerckelycke Geschiedenissen* – een paginagewijze weerlegging van Wtenbogaerts *Kerckelijcke Historie* – dat dat niet kwam omdat er in Utrecht geen contraremonstranten waren, maar omdat ze 'gemuylbant' waren door remonstrantse predikanten uit de stad Utrecht. Die waren systematisch door Wtenbogaerts beleid binnengehaald en heersten daar 'als bisschoppen'. Volgens Triglandus probeerden de Staten van Utrecht hun alumni – studenten theologie met een beurs van de provincie – de remonstrantse beginselen al vroegtijdig in te prenten. Zij waren in Leiden verplicht college te volgen bij de remonstrantse hoogleraar Simon Episcopius, over zijn contraremonstrantse collega Johannes Polyander werd niet gerept. Dit bleek in 1619 op de provinciale synode bij de ondervraging van de remonstrantse predikanten naar hun gezindheid. 'Daer waren jonghe predikanten in het beste van haer leven, van dertich jaren, daeromtrent ende daerboven, zo geconfijt in de arminiarije, soo stout ende fier spreekende teghen de synode [...] dat men sich met recht daerover schaemde [...]'. Onder hun contraremonstrantse collega's vond men 'meest bedaechde luyden. Die hadden geseten gelijk als onder het kruys, ghedruckt van de predikanten van de stad [...] met soo

veele jonge, kloecke, stoute braetvogels ende fierspreeckers als van tijt tot tijt uyt Episcopi schole ende institutie daer wierden ingevoerd'.¹⁶

Stemmen met de voeten

De schattingen over het aantal contraremonstranten in de stad Utrecht liepen sterk uiteen. Ledenbergh sprak van 200, een ander kwam op wel 1500. Betrouwbaarder is de schatting dat een contraremonstrantse preek in Utrecht 400-500 belangstellenden zou trekken.¹⁷ In 1615 reisden contraremonstranten uit de stad Utrecht naar Zijderveld in de vrije heerlijkheid Culemborg om daar het ware geloof te horen verkondigen door Peter Hendriksz. van Nijenrode, zoals zij dat in 1610 bij Dunganus in Jutphaas hadden gezocht. Ze gingen echter zo demonstratief te werk dat de schout wel moest ingrijpen.¹⁸ In maart 1617 probeerden ze het opnieuw en nu in Vianen, eveneens een vrije heerlijkheid. Het stadsbestuur stuurde er een deurwaarder op af om hun namen te noteren voor een dagvaarding voor het gerecht. Het 'lopen' naar preekbeurten buiten de eigen woonplaats was namelijk volgens de kerkorde verboden. Hij trof er de eerste keer zo'n 60 personen aan, van wie 25 hem onbekend waren. Die hij wel kende, waren meest ambachtslieden. Begin april was er geen Utrechter meer te bekennen¹⁹, omdat de stad nog diezelfde maand een plakkaat had uitgevaardigd 'tegens de genen die, onder deksel van de Gereformeerde Religie, pogen scheuringe ende onrust aan te rechten'. Ieder mocht God op zijn eigen wijze dienen, maar dan wel 'in alle stillicheyt' en dus waren separate kerkdiensten, conventikels (huiskamerbijeenkomsten) en kerkgang elders verboden. De sanctie hierop was: de eerste keer een beroepsverbod voor zes weken, de tweede keer verlies van het burgerrecht en de derde keer verbanning uit stad en vrijheid.²⁰ De contraremonstranten hielden de Utrechtse predikanten verantwoordelijk voor de uitvaardiging van dit plakkaat, terwijl die de repressieve maatregelen juist hadden ontraden. Zelfs Oldenbarnevelt, die de contraremonstranten in eigen huis ook streng aanpakte, vond de Utrechtse maatregel te ver gaan en riep op tot matiging. Enkele weken later vroegen de contraremonstranten de Staten om vrije godsdienstoefening en een eigen predikant. Een afschrift van het rekest ging naar de stadhouder, die het bij de Staten voor hen opnam. Die deden echter geen enkele concessie en ratificeerden het plakkaat van de stad.²¹ Twee jaar later zouden de rollen volledig zijn omgedraaid.

Verzetting van de wet

Voor of tegen een nationale synode

Aanvankelijk waren beide partijen voor het bijeenroepen van een nationale synode. De contraremonstranten hoopten dat deze een bindende uitspraak zou doen in een voor hen gunstige zin, terwijl de remonstranten de synode zagen als een geschikt platform voor de uitwisseling van de wederzijdse standpunten. Omdat het al na enkele jaren duidelijk

Jacobus Taurinus (ca. 1577-1618). Kopergravure door H. Bary, ca. 1610. HUA, beeldmateriaal, 39258.

werd dat de contraremonstranten de grote meerderheid van de predikanten in de Republiek achter zich hadden, werden de remonstranten verklaarde tegenstanders van een nationale synode. Hoewel op dit punt unanimitieit vereist was, besloten de Staten-Generaal in oktober 1617 ondanks de tegenstemmen van Holland, Utrecht en Overijssel een nationale synode bijeen te roepen. Zonder medewerking van Holland had dit besluit echter alleen maar symbolische waarde.

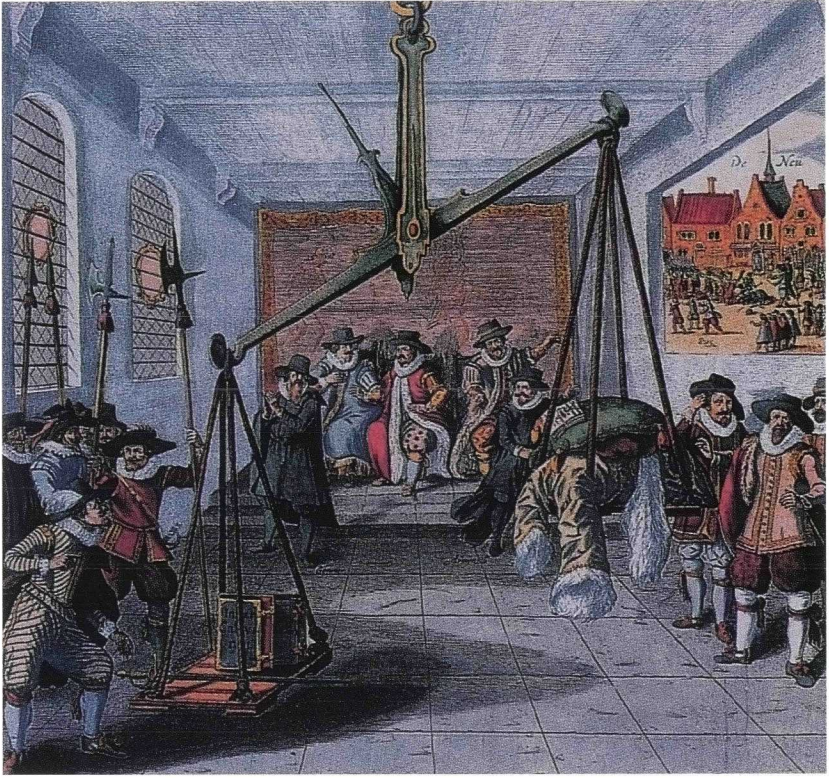
De Utrechtse predikant Jacobus Taurinus was een van de meest productieve pamflet-

tisten aan remonstrantse zijde. Pas een jaar na de verschijning werd bekend dat hij ook de auteur was van het geruchtmakende pamflet *De Weegschaal* (1617). Dit was een reactie op een felle redevoering van de Engelse gezant Carleton in de Staten-Generaal ten gunste van de zaak der contraremonstranten. Om de terechtgewezen gezant en zijn koning genoegdoening te verschaffen, loofden de Staten-Generaal hoge beloningen uit voor het aangeven van de schrijver en de drukker. In Holland bestond een publicatieverbod voor dit soort pamfletten, maar in Utrecht kon Taurinus zijn gang gaan. Na Maurits ingrijpen in 1618 werd hij al snel door het stadsbestuur ontslagen en daarna voor het gerecht gedaagd. Hij had de bui al zien hangen en tijdig de wijk genomen. Korte tijd later overleed hij in Antwerpen.

De beide stadhouders – ook die van Friesland – maakten steeds minder geheim van hun voorkeur voor de contraremonstranten. Die waren ook voorstanders van een krachtig centraal gezag van de Staten-Generaal en van voortzetting van de strijd tegen Spanje. De daarover ontstane meningsverschillen met Oldenbarnevelt en zijn partijgangers werden vrijwel onoverbrugbaar toen deze de Staten van Holland in augustus 1617 de zogenoemde ‘scherpe resolutie’ liet aannemen. Daarin werd onder andere bepaald dat de Hollandse steden ‘waardgelders’ (huursoldaten) in dienst mochten nemen om de orde te waarborgen, lees: om de contraremonstranten in toom te houden. Utrecht bleef niet achter; hier namen de Staten zelf waardgelders in dienst. Voor stadhouder Maurits betekenden deze stappen een onduldbaar affront.

Maurits in Utrecht

1618 werd het jaar der waarheid en het was stadhouder Maurits, daarin gesteund door de meerderheid der Staten-Generaal, die stap voor stap de ontknoping naderbij bracht. Hij

De Weeschael. Op de schaal van de remonstranten liggen de mantel van raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, de kussens van de Staten en de stedelijke vrijheidsrechten, op die van de contraremonstranten de werken van Calvinj en Beza. De balans slaat door naar de kant van de laatsten, wanneer prins Maurits zijn zwaard er bij legt. Ets, 1618. Atlas Van Stolk, Rotterdam.

‘verzette de wet’ in steden met een remonstrants stadsbestuur, zodat de Staten van alle provincies een contraremonstrantse meerderheid kregen.

Gelderland en Overijssel waren kleine vingeroefeningen voor het grote werk: de remonstrantse bolwerken Utrecht en Holland. Utrecht kwam in juli 1618 aan de beurt en Holland in september. Op 20 juli trokken Staatse troepen onder leiding van Maurits vergezeld door enkele gecommiteerden van de Staten-Generaal de stad binnen. Een dag later dankte hij op de Neude zonder slag of stoot de waardgelders af en maakte zo de weg vrij voor fase 2: de afzetting van het stadsbestuur. Het initiatief daartoe werd genomen door raadslid Cornelis van de Poll, ijverig contraremonstrant. Op 23 juli 1618 vervoegde hij zich met twee andere leden van de Raad bij de gecommiteerden van de Staten-Generaal en presenteerde hun een nieuw ontwerp-regeringsreglement. De belangrijkste bepalingen waren: 1) de Raad wordt vervangen door een vroedschap van 40 leden, waarvan de leden voor het leven door de stadhouder worden benoemd uit een dubbele voordracht door de vroedschap (de eerste keer aangevuld met 20 door de stadhouder aangewezen personen), 2) de twee burgemeesters en de 12 schepenen worden jaarlijks door de stadhouder benoemd, eveneens uit een dubbele voordracht door de vroedschap. Dezelfde dag dienden twee personen ‘na-

Amersfoort vond Maurits het overigens niet nodig daar ook tussentijds de wet te verzetten. Hij wachtte gewoon tot de reguliere verkiezing op Driekoningen 1619. Opvallend was dat niet alle nieuwkomers uitgesproken contraremonstranten waren.²⁶

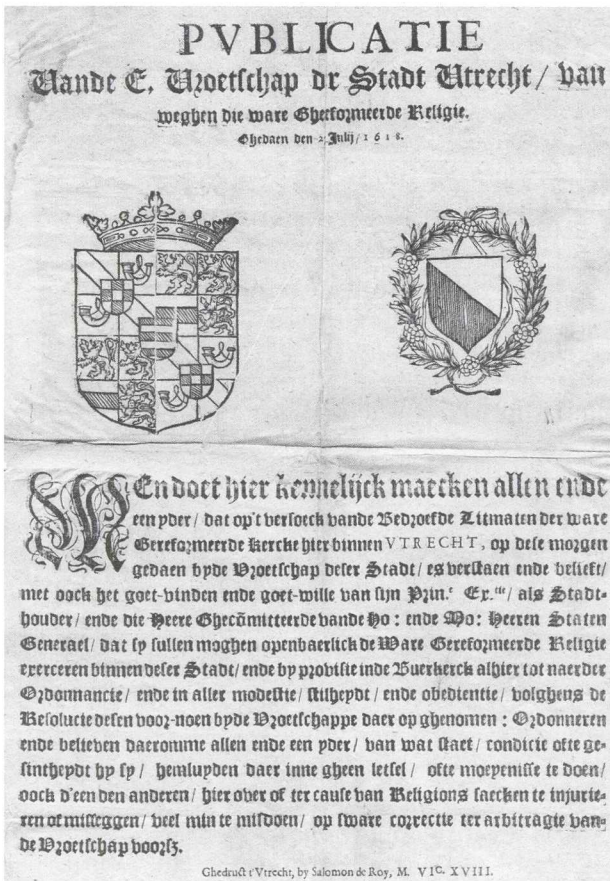
Contraremonstranten uit de schaduw

Voor de Utrechtse contraremonstranten braken in 1618 betere tijden aan. Nadat een menigte volk op 22 juli op de Stadhuisbrug de stadhouder om vrijheid van godsdienstoefening had gevraagd²⁷, vroegen de 'doleerende broederen' en 'bedroeffde lidmaten' vijf dagen later de nieuwe vroedschap om een eigen kerkgebouw voor de 'suyvere gereformeerde religie'. Nog dezelfde dag werd hun de Buurkerk ter beschikking gesteld om daar 'in alle modestie, stilheyt en obediëntie' gebruik van te maken.²⁸ Op 28 juli hield Rudolf Petri uit Amsterdam er de eerste preek voor een gehoor van 300-400 personen, onder wie prins Maurits en zijn gevolg en de gecommiteerden van de Staten-Generaal.²⁹ De Buurkerk werd al snel te klein bevonden en daarom wees het stadsbestuur de contraremonstranten de Domkerk toe. Toen Wilhelmus Baudartius daar in oktober 1618 de eerste contraremonstrantse dienst hield, zouden

er wel 3000 kerkgangers zijn geweest.³⁰ Aan het eerste Avondmaal in september namen 900-1000 personen deel, van wie 120 voor de eerste keer.³¹

De remonstrantse kerkenraad telde ondertussen haar knopen. Eerst wilde men bij het eerste gerucht dat aan de contraremonstranten een kerkgebouw zou worden toegezegd bij het stadsbestuur een protest indienen. Daarna werd besloten het maar te laten bij een verzoek om de bestaande kerkorde te handhaven tot de aanstaande nationale synode uitspraak had gedaan. Men zou sommige nieuwe stadsbestuurders anders tegen zich in het harnas kunnen jagen 'als off wij 't selve deden uyt cregelheyt'.³² Middags werd ook deze brief geschrapt en achtte

Plakkaat van de vroedschap van Utrecht waarbij de contraremonstranten voor hun kerkdiensten de Buurkerk krijgen toegewezen, 1618. HUA, archief PKV, 39.

de kerkenraad het beter om een deputatie naar het stadhuis te sturen.³² Veel zin had dit overigens toch niet. Al snel trad de door de contraremonstrantse lidmaten gekozen tegenkerkenraad in de plaats van de remonstrantse kerkenraad, die in mei nog volgens de voorgeschreven procedure was benoemd.³³

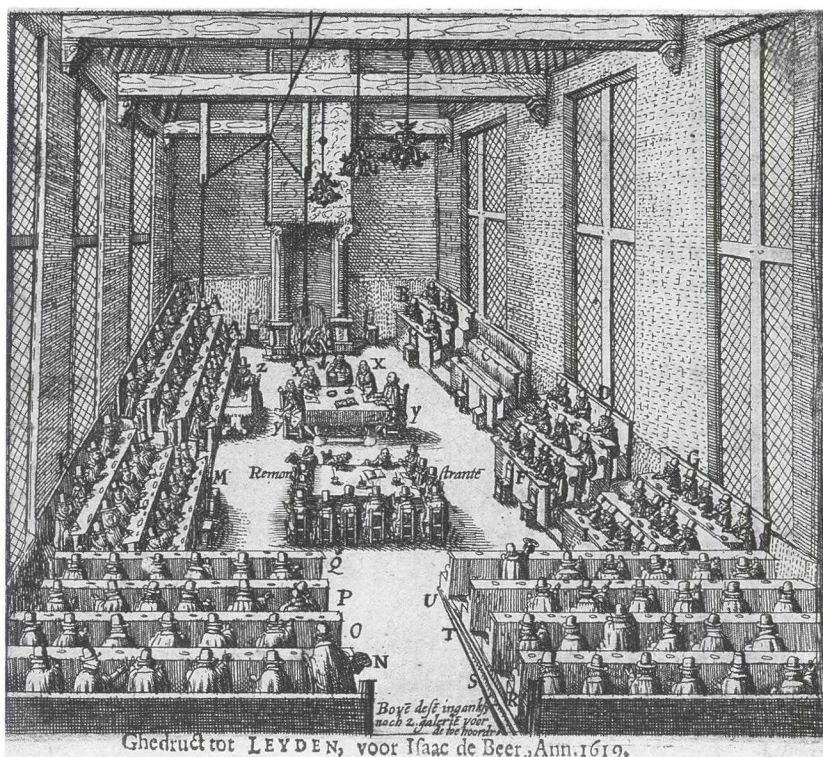
De remonstrantse predikanten bleven gewoon in dienst, tot ze in februari 1619 door het stadsbestuur collectief werden ontslagen. De kerkenraad slaagde er met enige moeite in uit andere gemeenten gastpredikanten aan te trekken. In november gaf de vroedschap toestemming om drie nieuwe vaste predikanten te beroepen. Bernardus Busschoff werd de eerste contraremonstrantse predikant van de stad.³⁴

De Waalse contraremonstranten namen het voorbeeld van hun Nederduitse geloofsgenoten over en kregen in augustus 1618 de Regulierenkerk toegewezen. Hun nieuwe predikant werd Pierre Agache.

Finaal oordeel

Op 29 juli 1618 gingen ook de Staten van Utrecht akkoord met een nationale synode. In alle provincies riepen de Staten hun provinciale synodes bijeen, die een oordeel moesten geven over de geschilpunten tussen de beide stromingen en gedeputeerden naar de nationale synode moesten benoemen. Het was bij voorbaat duidelijk dat de contraremonstranten in alle provincies aan het langste eind zouden trekken, met één uitzondering en dat was Utrecht. Op verzoek van de contraremonstranten schreven de Staten van Utrecht daarom voor 12 oktober 1618 twee afzonderlijke synodes uit, een van de remonstranten in het Catharijneconvent en een van de contraremonstranten in de Domkerk.³⁵ De Staten van Holland stonden hooguit in enkele gevallen afzonderlijke classicale vergaderingen toe. Misschien was het ook wel de bedoeling van de Utrechtse Staten om onrust te voorkomen door te suggereren dat de oplossing van de geschilpunten nog een open kwestie was. Op de remonstrantse synode waren 25 predikanten aanwezig en op die van de contraremonstranten 24. Van hen kwamen er 19 uit de provincie Utrecht, op verzoek van de kerkenraad en met autorisatie van vroedschap en Staten versterkt met 5 van elders opgetrommelde geestverwanten. Die traden op als vertegenwoordigers van de Utrechtse gemeente, waaraan immers alleen maar remonstrantse predikanten waren verbonden.³⁶ Predikanten die nog geen standpunt hadden bepaald, kregen van de Staten de gelegenheid zich tot de uitspraken van de nationale synode neutraal op te stellen. Zij mochten op beide synodes verstek laten gaan.

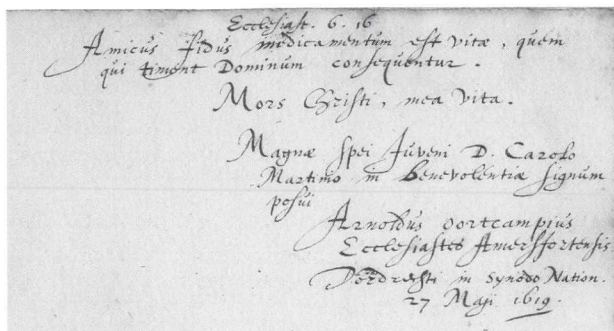
Elk van de beide synodes vaardigde naar de nationale synode twee predikanten en één ouderling af. Dit waren voor de remonstranten de predikanten Isaac Frederici (Utrecht) en Samuel Naeranus (Amersfoort) en de ouderling Steven van Helsdingen (Utrecht), raadsheer in het Hof, en voor de contraremonstranten de predikanten Arnoldus Oortcampius (Amersfoort) en Johannes Dibbetz (namens Utrecht) en de ouderling Lambertus Canter (Utrecht). De meeste andere provincies stuurden ook vier predikanten en twee ouderlingen.³⁷

De synode van Dordrecht bijeen in de Kloveniersdoelen, 1618-1619. In het midden de geciteerde remonstrantse predikanten. Ets. UB Amsterdam (UvA), afd. bijzondere collecties, K198.

De nationale synode

De langverbeide nationale synode werd op 13 november 1618 (Nieuwe Stijl) in de Doelen in Dordrecht geopend. Gezien de samenstelling van de deputaties – alleen de Utrechtse kerk had remonstranten afgevaardigd – en de te volgen procedure hoefden de Staten-Generaal en de contraremonstranten er geen twijfel over te hebben dat ze in hun opzet zouden slagen.³⁸ Een vijftiental toonaangevende remonstrantse predikanten en hoogleraren uit verschillende provincies werd geselecteerd om ter synode als beklagden te worden berecht. Een van deze 'geciteerden', zoals ze in de historiografie worden genoemd, was afkomstig uit de provincie Utrecht: Carolus Niellius, predikant van de Waalse gemeente in Utrecht. Als informeel leider van de remonstranten had ook Wtenbogaert tot dit gezelschap moeten behoren, maar die had al in september de wijk genomen naar Antwerpen in de veilige Zuidelijke Nederlanden. De geciteerden hadden afzonderlijke oproepen gekregen om te voorkomen dat ze zich als groep zouden opstellen. Dat deden ze echter toch en ze hadden tevoren in Rotterdam over een gemeenschappelijke strategie overlegd.³⁹ Noch zij noch de remonstrantse gedeputeerden uit Utrecht leken onder indruk van de overweldigende meerderheid van hun tegenstanders en namen geen blad voor de mond. Toen de dag naderde dat de geciteerden ter synode zouden verschijnen,

In het Album amicorum van de toen zeven-tienjarige Carel Martens (1602-1649) staan tal van opdrachten van deelnemers aan de synode van Dordrecht, waaronder deze van de Amersfoortse predikant Arnoldus Oortcampius, afgevaardigd door de contraremonstrantse provinciale synode van Utrecht, 1619. HUA, archief Martens, 40.

stelde voorzitter Johannes Bogerman de Stichtenaren voor de keus

zich te voegen bij de geciteerden óf bij hun contraremonstrantse collega's, in welk laatste geval ze dan natuurlijk hun remonstrantse opvattingen moesten opgeven. Dat weigerden ze en stapten in december 1618 over naar het beklagdenbankje.⁴⁰ Met de positie van Van Helsdingen zat de synode procedureel enigszins in haar maag; hij verdween geruisloos uit beeld.⁴¹

De geciteerden beschouwden de nationale synode als een discussieforum en daarom lieten ze er zich niet toe verleiden hun vijf artikelen tegen de aanvallen te verdedigen, maar probeerden ze via formele argumenten aan te tonen dat de nationale synode niet het recht had hen als beklagden te behandelen. Ieder aan hen gedaan verzoek of voorstel wensten ze schriftelijk te ontvangen om hierop na bedenktijd gezamenlijk schriftelijk te antwoorden. De irritatie over deze vermeende obstructie groeide, omdat de synode zo dreigde te verzanden. Uiteindelijk zette Bogerman hen na een woedende toespraak – natuurlijk in het Latijn, de voertaal ter synode – op 14 januari 1619 (NS) de zaal uit met de legendarische woorden 'dimittimini, exite' ('men ontslaet u, gaat henen').⁴² Tot nader order mochten ze Dordrecht niet verlaten. Op 24 april 1619 (NS) werd hun vonnis vastgesteld: schuldig aan vervalsing der religie, scheuring van de eenheid van de kerk en onverdraaglijke hardnekkigheid, op grond waarvan zij door hun respectieve provinciale synoden uit hun ambt zouden worden ontheven, totdat zij zich zouden hebben bekeerd.⁴³ Nadat de Dordtse leerregels op 6 mei (NS) waren afgekondigd, werd de synode even plechtig gesloten als zij was geopend. Daarna vonden tot eind mei nog enkele nazittingen plaats. Op 2 juli 1619 (NS) keurden de Staten-Generaal de besluiten van de synode goed, waaronder de nieuwe kerkorde. Deze zou uiteindelijk slechts in enkele provincies worden ingevoerd. Nadat de provinciale synode van Utrecht ook haar goedkeuring had gegeven, stelden de Staten de kerkorde in augustus 1619 vast.⁴⁴ Over enkele saillante kwesties hadden de Staten de synode via hun commissarissen-politiek nader aan de tand gevoeld. De belangrijkste vraag betrof de procedure voor de benoeming van predikanten. Volgens de kerkorde had de kerkenraad hier de zwaarste stem, zij het 'niet sonder correspondentie met de christelycke overheyd'. Wat werd hiermee bedoeld? De synode antwoordde bij monde van de aanwezige gedeputeerden van de nationale synode dat voor de vervulling van een vacature en voor zowel de beroeping als de benoeming van een predikant toestemming was vereist van de lokale overheid en dat deze aanwezig mocht zijn bij de be-

roeping en de examinatie.⁴⁵ Ook de contraremonstranten kenden de overheid op dit punt dus verregaande bevoegdheden toe.⁴⁶ De Staten konden opgelucht ademen.

De predikanten van de stad Utrecht ontslagen

De Utrechtse vroedschap kon blijkbaar niet wachten tot de nationale synode de remonstranten aan de schandpaal had genageld, want al in februari 1619 werden de predikanten Henricus Caesarius, Wilhelmus Nijpoort, Carolus Rijckewaart, Johannes Speenhoven en Rudolphus Zylius ontboden om hun ontslagbrief in ontvangst te nemen. Ook de in Dordrecht verblijvende Niellius en Frederici ontvingen deze boodschap. Tevens werd hun een preekverbod opgelegd, bij overtreding waarvan zij als ‘verstoorders van de gemeene ruste des landts’ zouden worden vervolgd. Voorlopig behielden de predikanten hun traktement en hun woning nog tot Pasen. Caesarius, die nota bene drie weken eerder al op eigen verzoek wegens ouderdom was ontslagen, toonde zich zeer ontdaan: ‘Ik hoop immers dat mij de Heeren in mijn hooge ouderdom van geen armoede sullen laeten vergaan’.

De Staten lieten de remonstrantse predikanten op het Utrechtse platteland voorlopig nog ongemoeid. Toen Peter Valck, predikant in Langerak, door de synode van Zuid-Holland werd ontboden – waarschijnlijk omdat hij voor remonstranten uit Schoonhoven had gepreekt – verboden de Staten hem hieraan gevolg te geven. Pas toen de Hollandse Staten zich ermee gingen bemoeien kreeg de maarschalk van het Nederkwartier opdracht eventuele verdere preekbeurten tegen te gaan.⁴⁷

Verbanning

De nationale synode had de remonstrantse predikanten in de ban gedaan in afwachting van hun afzetting door de provinciale synodes. Het was vervolgens aan de verschillende statencolleges om de afzetting te bekrachtigen en eventueel tot verdere maatregelen over te gaan. Naar analogie van de procedure bij de berechting van de vijf remonstrantsgezinde politieke tegenstanders van prins Maurits (de Hollandse raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, de Leidse pensionaris Rombout Hogerbeets, de Rotterdamse pensionaris Hugo de Groot en uit Utrecht Gilles van Ledenbergh, secretaris van de Staten, en Adolph van de Wael, heer van Moersbergen, lid van de ridderschap) waren het echter de Staten-Generaal die tevoren het wettelijk kader schiepen. Op basis hiervan namen zij zelf maatregelen tegen twee groepen remonstrantse predikanten, te weten de geciteerden en de deelnemers aan een in maart 1619 gehouden geheime bijeenkomst in Rotterdam van remonstrantse predikanten, ouderlingen en diakenen. Op deze bijeenkomst werd de grondslag gelegd voor een eigen remonstrants kerkgenootschap. De notulen waren in handen gevallen van de overheid en de Staten-Generaal beschouwden deelname aan deze zogeheten ‘antisynode’ als hoogverraad. Een scheuring binnen ‘de ware Gereformeerde Christelijke Religie’ betekende immers een aanslag op de ‘welstant, ende den bandt van de enig-

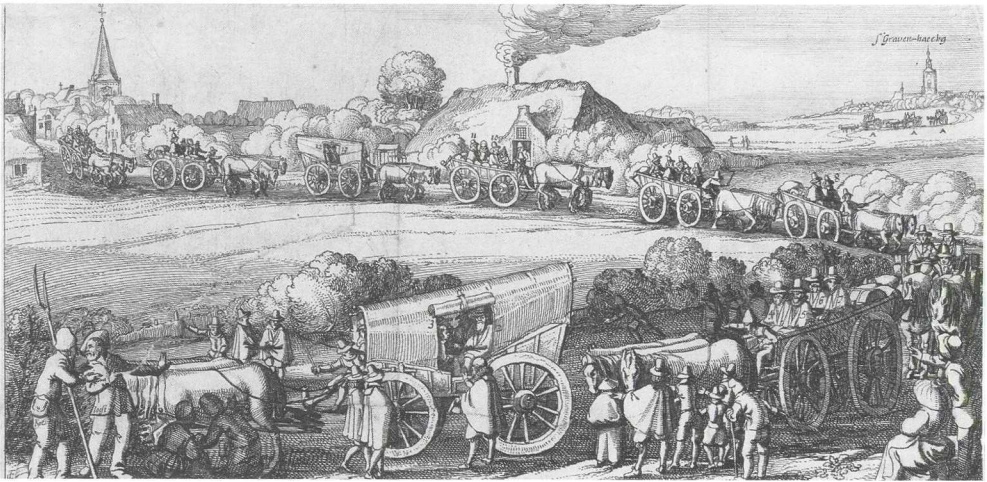
Johan van Oldenbarnevelt, zijn onthoofding en de bestraffing van zijn medestanders, onder wie Gilles van Ledenbergh, die in 1618 zelfmoord had gepleegd en wiens lijkst aan de galg hangt. Gravure door Jan van de Velde II naar Esaias van de Velde, 1619. UB Amsterdam (UvA), afd. bijzondere collecties, H67.

heyd der Vereenichde Nederlanden'.⁴⁸ Een afvaardiging uit de deelnemers aan deze bijeenkomst had de geciteerden op de hoogte gesteld van de genomen besluiten. Schriftelijk lieten ze hun geestverwanten weten hier van harte mee in te stemmen.⁴⁹

De geciteerden verbannen

In mei 1619 werden de geciteerden in Dordrecht door gecommiteerden van de Staten-Generaal (onder wie de op de synode aanwezige commissarissen-politiek) hoofdelijk ondervraagd over hun intenties. Onder hen uit Utrecht dus Frederici, Naeranus en Niellius. Kardinale vragen waren daarbij: 1) welke rol hebt gij gespeeld bij de voorbereiding van de Rotterdamse bijeenkomst? en 2) zijt gij bereid tot 'stilstand', af te zien van het preken en schrijven over kerkelijke aangelegenheden? Veertien van de vijftien geciteerden beloofden de overheid te gehoorzamen, maar verklaarden Gode nog meer gehoorzaamheid verschuldigd te zijn en zich in geweten dus niet aan een preekverbod te kunnen houden. Alleen de Bommelse predikant Henricus Leo gaf zich gewonnen. De druk was immens, zowel van vrienden die hen waarschuwdten tegen mogelijke ernstige sancties, als van tegenstanders die bedreigingen uitten voor het geval ze bij hun standpunt zouden blijven. En dat laatste deden ze.⁵⁰

Nadat ze naar Den Haag waren overgebracht, werden de geciteerden op 3 juli 1619 (NS) voorgeleid voor de Staten-Generaal, ook nu één voor één, te beginnen met Henricus Leo, de zwakste broeder.⁵¹ Daar kreeg een ieder een akte van stilstand ter tekening voorgelegd. Wie dat deed, zou zijn bewegingsvrijheid terugkrijgen en een half jaar traktement ontvangen, maar moest zich in ruil daarvoor 'onthouden van alle kerkelijcke diensten ende bedieningen' en zich 'burgerlijck in alle modestie ende stillicheyd, als een particulier

D'Arminiaensche uytvaart. De verbanning van de eerste remonstrantse predikanten op 26 juni/6 juli 1619. In de vierde wagen zitten Samuel Naeranus (8), in de zesde Isaäk Frederici en zijn vrouw (11) en in de achtste Carolus Niellius met vrouw en twee kinderen (14). Ets door Claes Jansz. Visscher. UB Amsterdam (UvA), afd. bijzondere collecties, H68.

ingeseten' gedragen. De veertien bleven standvastig 'diewijle zij tot predicanten beroepen zijnde ende van Christo haar talent ontfangen hebbende, dat in der aerden ledich nyet en vermogen te graven maar Godts woordt moeten vercondighen' en beriepen zich daarbij op de Nederlandse Geloofsbelijdenis.⁵² Op 5 juli (NS) werd hun de sanctie meegegeeld: verbanning uit de Republiek. De volgende ochtend al zouden ze met een reisgeld van f 50 het land worden uitgeleid naar een plaats die ze zelf mochten kiezen. In het vonnis werd nadrukkelijk verwezen naar het 'oproerich, schadelijck ende pernietieux complot' van de antisynode, waarvan de geciteerden op de hoogte waren en dus 'pertinaciter ende onbeweechlijck continuerende sijn in hunne onverdraechlijcke hertneckicheyt ende ongehoorsaemheyt tegens hunne wettelijcke overicheyt'.⁵³ Er was geen gelegenheid meer om zaken af te handelen of thuis afscheid te nemen van vrouw en kinderen. Wel ontvingen ze tegen het nadrukkelijk verbod van de Staten-Generaal op het laatste moment nog vrienden in hun verschillende logementen.⁵⁴ Het grootste deel van de 'Arminiaanse uitvaart', zoals het in een bekende spotprent werd genoemd, ging richting Waalwijk, vlak over de grens met de Zuidelijke Nederlanden. Tijdens het Twaalfjarig Bestand was dat een open grens.

Carolus Rijckewaert verbannen

Nog geen twee weken later werden de uit Holland afkomstige deelnemers aan de bijeenkomst in Rotterdam door het Hof van Holland veroordeeld. Het vonnis was verbanning uit Holland en enkele andere provincies, nog dezelfde dag door de Staten-Generaal uitgebreid tot het grondgebied van gehele Republiek.⁵⁵ Carolus Rijckewaert trof hetzelfde lot. Toen het stadsbestuur van Utrecht had vernomen dat hij een van de deelnemers was, werd hij voor het gerecht gedaagd. Hij was toen echter de stad uit en het gerucht ging

Carolus Rijckewaert (1582-1650). Kopergravure door Crispijn van de Passe de Oude, 1637. HUA, beeldmateriaal, 39178.

dat hij zich schuilhield. Nadat hij had gehoord dat hij werd gezocht, keerde hij onmiddellijk terug en meldde hij zich bij het gerecht. Na verhoor werd hij enkele dagen 'boven' (in huis Hasenberg, deel van het stadhuis) opgesloten en later onder huisarrest geplaatst. Niet alle schepenen waren gelukkig met deze gang van zaken. Na het verhoor kon Rijckewaert door twee deuren heen horen 'datter binnen hoog ende laeg ginck'. Hoofdschout Johan van Zuylen maakte van zijn hart geen moordkuil en kwam Rijckewaert tijdens zijn gevangenschap opzoeken om hem te vertellen dat het verzoek aan het gerecht om hem te dagvaarden buiten hem om op zijn naam was gesteld en dat het was uitgegaan van de vroedschap op instigatie van de fel contraremonstrante stadspensionaris Anselmus Salmius. Rijckewaert kon zijn aanwezigheid in Rotterdam echter niet ont-

kennen en dus stond zijn lot vast, hoeveel misbaar hij ook maakte toen hem het banvonnis werd voorgelezen.⁵⁶ In de nacht van 7 op 8 augustus 1619 (NS) werd ook hij naar Waalwijk 'uitgeleid'.

De overige predikanten van de stad Utrecht verbannen

Nog voor het begin van de provinciale synode werd ook de laatste vier predikanten uit de stad Utrecht die nog op vrije voeten waren het vuur na aan de schenen gelegd. Eind juli 1619 werden Caesarius, Nijpoort, Speenhoven en Zylius in de Statenvergadering ontboden om de akte van stilstand te tekenen. Caesarius en Nijpoort gaven hieraan gehoor, Zylius en Speenhoven weigerden. Zylius wilde zich wel houden aan een verbod om op publieke plaatsen te prediken, maar gelijk de christenen onder de Romeinen zou hij zich 'laeten gebruiken om anderen te stichten'. Speenhoven zei dat de roomsen ook geen akte hoefden te ondertekenen. Als weigeraars werden zij overgedragen aan het gerecht van de stad Utrecht. Ook zij werden aan de tand gevoeld over hun betrokkenheid bij de bijeenkomst in Rotterdam en ze bekenden daarvan tevoren op de hoogte te zijn geweest. Speenhoven weigerde in te gaan op de vraag of hij na zijn afzetting nog kinderen had gedoopt. Dat werd toch ook niet aan 'papen en monniken' gevraagd? Wel gaf hij toe een reisje naar de Zuidelijke Nederlanden te hebben gemaakt 'om 't landt te besien' en omdat hij toch in Antwerpen was, had hij een bezoek gebracht aan Wtenbogaert om hem te bemoedigen. Of hij met hem de organisatie van de remonstranten had besproken, wilde hij niet zeggen. Na opnieuw ontboden te zijn, weigerden ze opnieuw te tekenen, ondanks pogingen van enkele schepenen – volgens Geeraert Brandt in zijn *Historie der Reformatie* tot tranen toe geroerd – hen op andere gedachten te brengen. Bij resolutie van de vroed-

wilden meesmokkelen. Bovendien werden hun namen geregistreerd en kregen ze de waarschuwing niet terug te komen. Medio september verruilden ze het vlakbij de grens gelegen Waalwijk voor het veiliger Antwerpen.⁵⁹

De Remonstrantse Broederschap

In Antwerpen vond eind september en begin oktober 1619 onder leiding van Wtenbogaert de eerste bijeenkomst plaats van remonstrantse predikanten onder het kruis. Daar werd het gewichtige besluit genomen een eigen kerkgenootschap op te richten, de nog steeds bestaande Remonstrantse Broederschap. De leiding over de Broederschap of Sociëteit, zoals die aanvankelijk ook wel werd genoemd, werd opgedragen aan drie directeuren (Wtenbogaert, Episcopius en de Rotterdamse predikant Nicolaas Grevinchoven), bijgestaan door drie helpers, onder wie Niellius. Een belangrijk agendapunt was de zielzorg aan de onderdrukte remonstranten in het vaderland, waarvoor 29 predikanten nodig waren. Ter aanvulling van de heimelijk in de Republiek gebleven predikanten werd besloten tien predikanten en drie tot vier studenten vanuit Antwerpen te sturen. In de begintijd kregen ze voor enkele maanden een standplaats toegewezen, waarna ze naar de volgende moesten verhuizen.⁶⁰ In de provincie Utrecht waren dat Utrecht, Amersfoort en Wijk bij Duurstede en tijdelijk ook Bunschoten, Woudenberg, Langerak en Rhenen/Veenendaal.⁶¹ Enkele predikanten dienden in het buitenland, zoals Naeranus die van 1622-1626 predikant was van de Hollandse kooplieden in Danzig. Voor de traktementen van ruim 70 predikanten en predikantsweduwen werden gelden ingezameld. De jaaruitkering bedroeg f 200 voor ongehuwden, f 300 voor gehuwden, plus f 25 voor ieder kind, en f 100 voor weduwen. In 1621 werd in de stad Utrecht f 2600, in Amersfoort f 800, in Wijk f 80, in Bunschoten f 80 en in Woudenberg f 40 ingezameld. In Amsterdam was dat bijvoorbeeld f 7200, in Rotterdam f 4000 en in Gouda f 1600.⁶²

Omdat ze niet de kans wilden lopen ervan beschuldigd te worden gemene zaak te maken met de Spanjaarden, verhuisden de directeuren en de andere in Antwerpen gebleven remonstrantse predikanten na het einde van het Twaalfjarig Bestand in 1621 naar neutraal gebied, vooral naar Frankrijk. Omdat dat voor een directe aansturing van de Broederschap te ver weg lag, kregen de drie directeuren de functie van 'buitendirecteur', en de drie helpers, die in Republiek opereerden, die van 'binnendirecteur'.

Duivelse dilemma's

De provinciale synode van 1619

Nu de zware jongens waren uitgeschakeld, kon de in augustus 1619 door de Staten bijeengeroepen provinciale synode het karwei in alle rust voortzetten. Natuurlijk waren alleen onverdacht contraremonstrantse predikanten uit de provincie inclusief de tijdelijk uit andere gemeenten aangetrokken predikanten uitgenodigd, bijgestaan door zes door de

ationale synode aangewezen van elders afkomstige predikanten⁶³, onder wie Johannes Bogerman, die tijdelijk als assessor fungeerde. Predikanten die de contraremonstrantse synode van 1618 niet hadden bijgewoond, werden toegelaten nadat ze hadden verklaard 'volcomentlyck gerust te sijn in die leere van die Gereformeerde kercke'.⁶⁴

De uitschrijving van de synode was niet gebeurd volgens de voorschriften van de Kerkeorde van 1612, die toen nog van kracht was. Anders hadden immers ook de remonstrantse predikanten in de vier kleine steden en op het platteland moeten worden uitgenodigd, en niet als beklaagden ontboden, zoals nu het geval was. Onder aanvoering van Bartholomeus Prevostius en Joannes Monachus protesteerden zij hier tegen bij de commissaris-politiek. Die wilden er zich niet aan branden en verwezen hen door naar de Staten. Een afzonderlijke remonstrantse synode was natuurlijk onbespreekbaar, maar uit deze en enkele andere eisen kan worden afgeleid dat de schrik er bij de remonstrantse predikanten blijkbaar nog niet erg in zat. Of wilden ze misschien een signaal afgeven aan dat deel van de Staten dat heimelijk en soms openlijk aan de zijde van de remonstranten stond? De echte contraremonstrantse *diehards* zaten immers in de Utrechtse vroedschap.⁶⁵

Op de nationale synode was afgesproken dat alle predikanten van de Nederduits-gereformeerde kerk zich schriftelijk akkoord moesten verklaren met de drie formulieren van enigheid (de twee bestaande belijdenisgeschriften en de Dordtse leerregels). Ook de remonstrantse predikanten werden hiertoe uitgenodigd, op voorwaarde dat zij dit uit volle overtuiging deden. Bij twijfel besloot de synode tot examinatie of schorste zij de betrokken predikant om deze de gelegenheid te geven tot bezinning of nadere studie. Ondertekening van de formulieren betekende afzwering van hun remonstrantse opvattingen, in ruil waarvoor ze in hun ambt werden gehandhaafd en ze natuurlijk ook de akte van stilstand niet hoefden te tekenen. Wel werden ze meestal overgeplaatst naar een andere gemeente. Een predikant die definitief weigerde om de formulieren te ondertekenen, werd ontslagen 'ter tijt toe dat hij door beter onderrechinge ende bedenckinge hemselven met de Gereformeerde kercke soo in desen als alle andere leerepointen sall conformeren'.⁶⁶ Dat maakte hem en zijn gezin brodeloos, tenzij hij ook de akte van stilstand weigerde te tekenen en voor zijn heimelijke preken een traktement ontving van de Remonstrantse Broederschap. In dat geval werd hij echter verbannen en als hij onderdook, stelde hij zich bloot aan vervolging.

Voor de remonstrantse predikanten vormden deze keuzes evenzovele duivelse dilemma's. Men kan niet zeggen dat hun contraremonstrantse collega's daar blind voor waren. Synode en classes gingen niet over één nacht ijs en twijfelaars werd ampel bedenkijd gegund. Ook waren zij zich bewust van de zware financiële nood waarin afgezette predikanten en hun gezinnen terecht konden komen. Tenzij iemand zich buitengewoon 'bitter' had gedragen, was de gereformeerde kerk meestal wel bereid bij de Staten te interveniëren voor een (tijdelijke) uitkering. Over de Dordtse leerregels viel echter niet te marchanderen.

dere vuylicheden', dat hij subiet uit het ambt werd gezet. Een jaar later werd gemeld dat hij was overgegaan naar de lutherse kerk en predikant was geworden in Norden (Oost-Friesland).⁶⁷

24 predikanten weigerden – soms na aanvankelijke aarzeling – de formulieren te ondertekenen en werden op grond daarvan door de synode afgezet. De synode vonniste hen niet als groep maar beoordeelde iedere weigeraar afzonderlijk, waarbij sommigen er beter afkwamen dan anderen en daardoor ook sneller in aanmerking kwamen voor een uitkering. Bartholomeus Prevostius kreeg het verwijt dat hij 'het gevoelen der remonstranten doorgaens tot ondiens van Godts Kerke en ontrustinge der gemoederen, seer heftig en partijdig heeft gedreven'. Benjamin Wanmaker werd gebrandmerkt als iemand van 'verscheyden vreemde, grouwelycke ende lasterlycke opinien', zoals zijn bewering dat God iemands gedachten niet kent voordat ze in de hersens zijn gevormd. In de vonnissen tegen Joannes Nederlagius, Franciscus Taurinus en Aegidius Zeystius waren de scherpste kantjes echter afgeslepen.⁶⁸

Van de 1100 rond 1618 in de Republiek werkzame predikanten werden er 200 afgezet, van wie 70 de akte van stilstand tekenden – waarop 20 later terugkwamen – 80 werden verbannen en 40 keerden naar de kerk terug.⁶⁹ In Utrecht zijn deze cijfers respectievelijk 53, 24, 9, 1, 16 en 3.

Pas met deze provinciale synode van 1619 werd systematisch een begin gemaakt met de calvinisering van de provincie Utrecht. Die richtte zich niet alleen op de remonstranten, maar met name ook op de veel grotere groep rooms-katholieken die zich op vele terreinen hadden kunnen handhaven en daarbij machtige beschermers hadden onder de ridderschap en het stedelijk patriciaat. Ook in Utrecht werden toen classes ingesteld, te weten Amersfoort, Utrecht en Rhenen/Wijk bij Duurstede. Die bestonden in de andere provincies al lang en waren voor de vorming van een eensgezind, zelfbewust, orthodox-gereformeerd predikantencorps onontbeerlijk.

Naast de zuivering van de predikanten was natuurlijk de grote vraag wat te doen met de remonstrantsgezinde lidmaten. Soms bleven die weg of kwamen niet opdagen bij het Avondmaal. De Utrechtse kerk probeerde hen met zachte drang weer binnenboord te krijgen. Dat gold niet voor de hardnekkige remonstranten, hoewel het uiterste middel van de excommunicatie zelfs op hen niet werd toegepast. Tot die lidmaten behoorden ook de afgezette predikanten. De provinciale synode aarzelde hen weer tot het Avondmaal toe te laten en verwees het punt door naar de nationale synode. Die zou echter niet meer worden bijeengeroepen.⁷⁰

Schoolmeesters

Ook van schoolmeesters, kosteren en voorzangers werden de nieren geproefd. De eerste functie was weliswaar niet kerkelijk, maar werd wel vaak in combinatie met de tweede uitgeoefend. Bovendien was het de schoolmeester die de kinderen de eerste beginselen van de catechismus bijbracht. De classes hebben in het begin veel moeite gedaan om de

kwaliteit van het onderwijs te verbeteren. Een van de voorwaarden daarvoor was een verhoging van de traktementen. Schoolmeesters zouden zich daardoor gemakkelijker kunnen onttrekken aan plaatselijke druk om het met de gereformeerde leer wat minder nauw te nemen. Voortdurend brachten de classes deze wens onder de aandacht van de Staten. Een ander punt van zorg was de rechtzinnigheid van de onderwijzers of – nog belangrijker – hun kerkelijke gezindte. Tal van rooms-katholieken stonden nog steeds voor de klas zonder dat er ooit een haan naar had gekraaid.

In Utrecht werd goed de hand gehouden aan de verplichting dat ook schoolmeesters de formulieren moesten tekenen. Bij hun ondervraging door de synodale of classicale vergadering bleek dat zij dikwijls onbekend waren met de inhoud van de formulieren. Niet iedereen was dan ook bereid deze meteen te tekenen, terwijl anderen echte gewetensbezwaren hadden. Hun werd uitstel gegeven zodat ze zich erin konden verdiepen of nader bij zichzelf te rade konden gaan. Niet tekenen betekende ontslag en dus armoede en voor onderwijzers had de Remonstrantse Broederschap geen traktementen in petto. In de synode van 1620 werden de resultaten bekend gemaakt: op enkele uitzonderingen na hadden alle onderwijzers aan de stedelijke parochiescholen, de dorpscholen en de particuliere bijscholen de formulieren getekend.⁷¹

Ook de schoolmeesters Jochum Jansz. (al 50 jaar koster en 30 jaar schoolmeester) en Corn. Huybr. de Roy uit Odijk verschenen voor de classicale vergadering. De eerste verklaarde dat hij de kinderen onderwees uit de boeken die de ouders hun meegaven en dat hij van geen van de drie belijdenisgeschriften de inhoud kende. De vergadering concludeerde dat hij in feite onderwijs gaf in rooms-katholieke geest, kapittelde hem daarover en riep hem op aan het Avondmaal deel te nemen. Hij beloofde dat, maar stelde het steeds weer uit. Tenslotte ondertekende hij toch de formulieren, hoewel hij het zeker niet met de inhoud eens was. De Roy was veel principiëler en was in feite rooms-katholiek gebleven. Hij nam ontslag, waarbij de classis voor een pensioentje beloofde te zorgen.⁷² De meeste weigeraars werden door de stads- en dorpsbesturen ontslagen. Dat ging niet altijd van een leien dakje. Zo moesten de Staten de opvolger van de ontslagen schoolmeester van Cothen te hulp komen, omdat de dorpsbewoners het met het ontslag niet eens waren en dat niet onder stoelen of banken staken.⁷³ In de stad Utrecht werd de niet-ondertekenaars ontslag aangezegd door de schoolcommissie van de vroedschap. Vier schoolmeesters deden echter een beroep op de vroedschap. Die stelde zich op de hoogte van de praktijk elders en besloot hen toen ongemoeid te laten. De synode deed een vergeefse poging de heren op andere gedachten te brengen.⁷⁴

Over de Latijnse scholen had de synode minder reden tot tevredenheid. Rector Bernardus Swaerdecroon, de conrector en twee leraren van de Hieronymusschool in Utrecht weigerden de ondertekening. De twee leraren kwamen na een tijdje op hun beslissing terug. De twee anderen werden ontslagen.⁷⁵ In Amersfoort weigerden rector Johannes van Gessel, de conrector en alle leraren van de Latijnse school te tekenen. De rector vond dat hij als rooms-katholiek buiten de kwestie stond en bovendien 'modest ende still van leven' was.

Alle weigeraars werden ontslagen; een van hen werd twee jaar later echter weer aangesteld. Tussenkost van de magistraat om leegloop van de Latijnse school te voorkomen had geen resultaat.⁷⁶

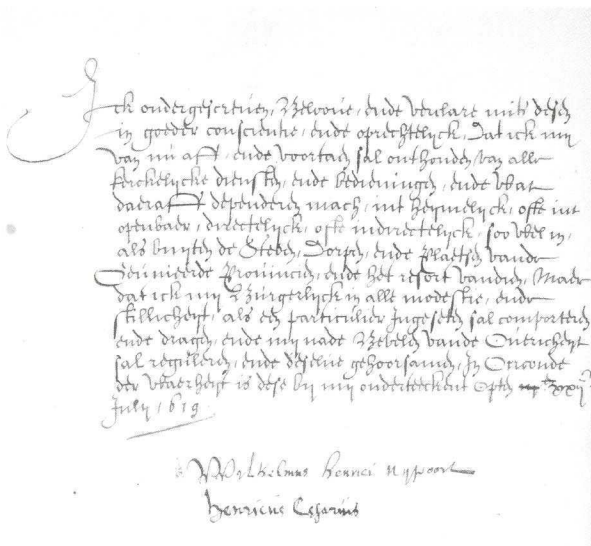
Stilstand

Na hun afzetting kregen de remonstrantse predikanten eind augustus 1619 de akte van stilstand ter tekening voorgelegd. Hiervoor was niet de synode verantwoordelijk, maar de Staten. Wie tekende kreeg een kwart jaartraktament. Dat kregen ook de weigeraars die beloofden dat ze na verbanning onmiddellijk het land zouden verlaten en niet terug zouden komen voordat ze de akte alsnog hadden getekend.⁷⁷ Zes van hen tekenden – sommigen meteen, anderen later – en tien weigerden en werden dus verbannen. Ze kregen order binnen acht dagen te vertrekken. De meesten voegden zich bij hun collega's in Antwerpen, enkelen doken onder.⁷⁸ In juli 1620 kreeg ook Johannes Lucae, gewezen onderwijzer in Lopikerkapel, van de Staten een banvonnis. Hij was weliswaar nooit predikant geweest, maar hij had wel in maart van dat jaar in zijn woonplaats remonstrantse preken gehouden en hij weigerde de akte van stilstand te tekenen. Enkele malen probeerde hij tot de Broederschap te worden toegelaten, maar die hield uiteindelijk de boot af met als argumenten dat men voldoende predikanten had en dat zijn levenswandel vele collega's niet aanstond.⁷⁹ In juni 1622 herriep hij zijn weigering en kreeg toen van de Staten-Generaal toestemming naar de Republiek terug te keren. Hij ontving het gebruikelijke zoengeld van f 60.⁸⁰

Verschillende predikanten hadden de stilstand geaccepteerd in de verwachting dat ze daarna als beloning voor hun toegeeflijkheid een vaste uitkering zouden krijgen. Vier predikanten die in deze verwachting waren beschaamd, verzochten de Staten-Generaal in

1620 om een voorziening in hun levensonderhoud. Zij werden doorverwezen naar de Staten van Utrecht, die hun f 60 toewezen en lieten weten dat ze niet op meer hoefden te rekenen tenzij ze door ondertekening van de formulieren de remonstrantse leer zouden afzweren.⁸¹ Dat deden ze drie jaar later inderdaad.

Sommigen stilstaanders waren genege hun belofte in te trekken op voorwaarde dat de Broederschap in

Akte van stilstand, waarbij de remonstrantse predikanten Wilhelmus Nijpoort en Henricus Caesarius (beiden te Utrecht) beloven geen kerkdiensten meer te zullen leiden, 1619. UB Leiden, afd. bijzondere collecties, SEM 209.

hun onderhoud zou voorzien. Die was daartoe echter niet altijd bereid, niet alleen om financiële redenen, maar ook omdat sommigen geen onberispelijke staat van dienst hadden en er van hun prediking weinig stichting zou uitgaan. Anderen waren bereid vervolging te trotseren, maar tekenden toch omdat ze de Broederschap niet tot last wilden zijn. Hoe dan ook, de positie van stilstanders was weinig benijdenswaardig. In eigen kring werden ze geminacht en door de gereformeerden werden ze met argusogen bekeken. Als ze hun remonstrantse gezindheid onvoldoende verborgen hielden, werden ze met hel en verdoemenis bedreigd en was een verhuizing naar een andere plaats de enige remedie.⁸² Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of dat ook in Utrecht is gebeurd.

Onder het kruis

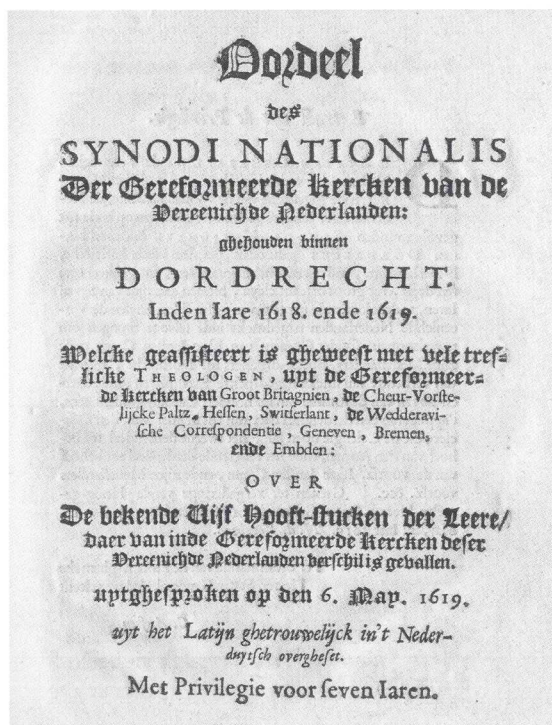
Plakkat

De koppen waren geteld, de vonnissen geveld en de scheidlijnen getrokken. De grote vraag was nu of de remonstranten zich tegen de verdrukking in zouden kunnen handhaven. Om dit te voorkomen vaardigden de Staten-Generaal op 3 juli 1619 een plakkaat uit met de volgende bepalingen. Remonstrantse kerkdiensten worden verboden. Predikanten, voorlezers, deelnemers en personen die hun onderdak verschaffen verliezen al hun waardigheden, ambten, traktementen, beneficiën en pensioenen. De kerkgangers krijgen

een boete van f 25 (het dubbele als ze weigeren de namen van andere aanwezigen te noemen) en de anderen f 200. De boetes zijn nóg hoger indien sprake is van bijeenkomsten met een organisatorisch doel.

Dat de remonstranten zich hierdoor niet uit het veld lieten slaan, blijkt uit de amptiatie (aanvulling) van 1 februari 1620. De aangevers van verbannen predikanten die heimelijk terugkeren, stilstaande predikanten die hun belofte schenden en personen die vergaderruimten ter beschikking stellen, krijgen een premie van f 500. Aangevers die zelf het plakkaat hebben overtreden krijgen gratie. Afgezette predikanten worden verbannen indien ze onrust stoken met brieven en pamfletten,

Vonnis van de synode van Dordrecht over de leer van de remonstranten, 1619. HUA, archief PKV, 38.

het inzamelen van gelden voor de Broederschap of onder het mom van ziekentroost. Personen die verbannen predikanten verbergen krijgen een boete van f 300, evenals degenen die nalaten deze predikanten bij justitie aan te geven.⁸³

Omdat van het plakkaat van 1619 kennelijk onvoldoende dreiging uitging, vaardigden de Staten van Utrecht op 28 oktober 1619 een eigen plakkaat uit dat het justitie gemakkelijker maakte deelnemers aan verboden remonstrantse kerkdiensten een boete op te leggen. Zo mochten zij onderweg van en naar de dienst hun gezicht niet verbergen met een sluier, mantel of schorteldoek.⁸⁴

Vervolgingsbeleid

De opsporing van de overtreders van de plakkaaten was de verantwoordelijkheid van de schouten in de stad Utrecht en de kleine steden, en op het platteland van de maarschalcken en de dorpsschouten. De berechting geschiedde in de steden door de schepenen en op het platteland door de dorpsgerichten en het Hof. Vrijwel alle heimelijke kerkdiensten vonden plaats in de stad Utrecht en de stadsvrijheid. Het stedelijk gerecht maakte dus overuren, daarbij duidelijk gesouffleerd door de vroedschap. Het betrof tenslotte plakkaaten die de eenheid van de Republiek moesten beschermen en die moesten voorkomen dat remonstrantse regenten hun politieke macht zouden herwinnen. Bewijzen dat dezen hierbij steun hebben gezocht – laat staan gekregen – van remonstrantse predikanten zijn overigens voor het Utrechtse niet voorhanden. Omdat remonstranten de Nederduits-gereformeerde kerk, de publieke kerk in de Republiek, van binnenuit konden ondermijnen, werden ze als een groter gevaar voor de staat beschouwd dan doopsgezinden, lutheranen en zelfs rooms-katholieken en dus ook veel harder aangepakt.

De Utrechtse vroedschap moest regelmatig de eigen hoofd- en substituut-schout aansporen om tot actie over te gaan. Het opsporen en verstoren – doorgaans zonder fysiek geweld – van remonstrantse kerkdiensten en het noteren van de namen van de aanwezigen was kennelijk niet een van hun favoriete bezigheden. Na verloop van tijd werd het remonstrantse gevaar minder serieus genomen en verslapte de aandacht voor hun heimelijke kerkdiensten, al waren er ook in later jaren perioden van verhevigde vervolging, zoals in 1623 na het verijdelen van een moordaanslag op prins Maurits. De verwachting dat de overheid na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand wat meer door de vingers zou zien, werd niet bewaarheid. Wel waren na 1621 in de garnizoenssteden minder soldaten beschikbaar om de justitie te helpen bij de vervolging, maar toch ging de jacht gewoon door.⁸⁵

De politieke samenstelling van de vroedschap speelde bij het vervolgingsbeleid natuurlijk een niet te verwaarlozen rol, evenals de traditionele machtsstrijd tussen stad en provincie. De Staten van Utrecht waren in meerderheid nauwelijks te porren voor een krachtdadig optreden tegen de remonstranten en oefenden regelmatig een matigende invloed uit, als ze al niet rechtstreeks obstructie pleegden. Het aan de Staten ondergeschikte Hof van Utrecht volgde in dit spoor. Evenmin dwong het gereformeerde kerkvolk de overheid

tot actie. Nergens blijkt immers dat remonstrantse kerkdiensten tot volkswoede of zelfs maar tot oploopjes aanleiding gaven. In een stad als Utrecht wisten de mensen precies van elkaar wie tot welke geloofsrichting behoorde. Velen moeten dus geweten hebben wanneer en waar de remonstranten hun diensten – doorgaans met tientallen tot enkele honderden kerkgangers – hielden, zeker als het ging om huizen aan bekende straten en pleinen als Breedstraat, Neude, Janskerkhof, Mariaplaats en Pieterskerkhof, zoals het geval was. Ook preekbeurten in de open lucht zoals die buiten de stad werden gehouden in bijvoorbeeld Vleuten, De Bilt, Abstede, Lageweide en Blauwkapel, kunnen niet onopgemerkt zijn gebleven. Toch lijkt het er niet op dat de tipgevers bij de schout in de rij stonden, terwijl hijzelf regelmatig te laat kwam en dan geen of weinig kerkgangers meer aantrof.

Typerend is misschien ook het volgende voorval. In april 1623 kwamen de bekende Utrechtse oudheidkundige Aernout van Buchel en een collega-ouderling op huisbezoek onderweg de verbannen predikant Adrianus Borrius uit Leiden in de Lange Nieuwstraat tegen en spraken hem aan. De kerkenraadsleden toonden zich verbaasd over zijn vermetelheid, nota bene nu de plakkaaten tegen de remonstranten in verband met de vrijdelde aanslag op prins Maurits waren verscherpt. Borrius zei dat hij nooit had deelgenomen aan besprekingen over de samenzwering en deze ook niet goedkeurde. Toen hij hun vroeg hem niet aan te geven, gaven ze als bescheid dat ze liever hadden dat hij zijn dwalingen opgaf.⁸⁶ Niet dat Van Buchel verzoeningsgezind was tegenover de remonstranten. Integendeel, in zijn dagboeken klaagt hij regelmatig over de vrijheid die hun bij het houden van hun kerkdiensten werd gelaten en toont hij weinig vertrouwen in het optreden van de vroedschap.⁸⁷

De overheid werd structureel op de hoogte gehouden van de bij de Nederduits-gereformeerden levende ongerustheid over de 'stoutigheden' van rooms-katholieken en remonstranten, in latere jaren vaak in één adem genoemd. Hierover beklagden de kerkenraden en classicale vergaderingen zich bij de stads- en dorpsbesturen en de synode bij de Staten. De aansporingen van de synode aan de overheid om de remonstranten harder aan te pakken kregen allengs steeds meer het karakter van een jaarlijks ritueel.⁸⁸ Nog in 1630 besloot de Utrechtse kerkenraad een speciale vergadering te wijden aan het remonstrantse gevaar, maar na een jaar was deze nog steeds niet gehouden.⁸⁹

Van de premies waarmee aangevers werden gelokt kon een ambachtsman een jaar leven en het was dan ook logisch dat sommigen niet aan de verleiding konden weerstaan. Dat zij zich daar niet altijd gemakkelijk onder hebben gevoeld, blijkt uit een anonieme aangifte van iemand die zijn naam alleen aan een van de burgemeesters persoonlijk bekend wilde maken.⁹⁰

Met een belofte van gratie paaide de overheid remonstranten om geloofsgenoten te verraden, waardoor een niet te versmaden bron van *inside* informatie kon worden aangeboord. De boetes waren even hoog als de premies en voor veel remonstranten niet op te brengen. Onder hen waren niet alleen telgen uit rijke en aanzienlijke families, maar ook

tal van ambachtslieden, zoals blijkt uit een in januari 1620 opgestelde lijst.⁹¹ Van weigeraars of personen die hun boete niet konden betalen, werd een deel van hun bezittingen executoriaal verkocht. Zo'n publieke verkoping bracht niet altijd het verschuldigde bedrag op, ook omdat stadgenoten zich vaak geneerden om een bod uit te brengen en de gepande personen hun spullen dan voor een appel en een ei konden terugkopen.

De Utrechtse remonstranten konden hun onverwachte en plotselinge nederlaag moeilijk accepteren⁹². Dat blijkt ook uit hun zelfbewuste en strijdbare optreden. Remonstrantse predikanten keerden heimelijk uit ballingschap terug. Aanzienlijken stelden hun huizen ter beschikking voor kerkdiensten – ondanks de risico's die dit voor hen in hun positie met zich meebracht – en namen daar persoonlijk aan deel. Na de versterking van een kerkdienst kwamen de gelovigen dikwijls nog dezelfde dag in hetzelfde huis opnieuw bijeen. Bij zijn optreden werd de schout door de remonstranten op verwensingen getraakteerd.

Reconciliatie

Op 6 februari 1623 (NS) werd de Republiek opgeschrikt door het bericht dat een moordaanslag op prins Maurits was verijdeld en dat hierbij remonstranten waren betrokken. Al na acht dagen vaardigden de Staten van Utrecht een plakkaat uit waarbij voor het aangeven van elk van de hoofdverdachten, onder wie de twee zonen van Oldenbarnevelt en de remonstrantse predikant Henricus Slatius uit Oosterland (Zuid-Holland), en van hun medeplichtigen beloningen werden uitgelooft en de aangever gratie kreeg indien deze het plakkaat zelf had overtreden. De verbannen remonstrantse predikanten werden in één adem genoemd met de aanstichters van deze 'seer grouwelyke, ende schandelyke conspiratie, tegen den staat en welvaren van 't land'. Er zouden in Utrecht al 24 predikanten actief zijn geweest op geheime bijeenkomsten waar de aanwezigen tegen de overheid werden opgehitst.⁹³ Natuurlijk was men erop gebrand de schuld van de samenzwering

De executie van de remonstrantse predikant Henricus Slatius en de andere daders van de samenzwering tegen prins Maurits. Ets door Claes Jansz. Visscher, 1623. UB Amsterdam (UvA), afd. bijzondere collecties, G27.

bij de remonstranten te leggen. Slatius was echter al enige tijd *persona non grata* in de Broederschap en bewijzen voor de betrokkenheid van andere predikanten werden niet gevonden.

Veel verbannen remonstrantse predikanten hechtten in het begin geloof aan de beschuldigingen en sommigen toonden zich bereid de akte van stilstand te tekenen, zoals de Utrechtse predikant Isaac Frederici. In maart 1623 vroegen de Staten-Generaal advies aan de Staten over het rekest waarin deze in ruil voor ondertekening vroeg uit ballingschap te mogen terugkeren. De Staten hadden geen bezwaar, mits hij zich niet in de provincie zou vestigen, en stelden voor een nieuwe aangepaste akte van stilstand op te stellen, waarin ook betrokkenheid bij de samenzwering moest worden ontkend. Voordat het zover was, was het Frederici echter al duidelijk geworden dat zijn medebroeders ten onrechte van medeplichtigheid waren beschuldigd en trok hij zijn rekest in.⁹⁴ Rudolphus Zylius tekende de akte van stilstand wél, nadat de Staten-Generaal, de Staten en de Utrechtse vroedschap zich met zijn capitulatie akkoord hadden verklaard. Daarna klaagde hij echter dat hij het zwaarder had gekregen dan daarvoor. De ondertekening was toch tegen zijn goed ingegaan en de remonstranten keken hem met de nek aan, waardoor hij zonder nering was komen te zitten en geen inkomsten had. De gereformeerden wilden hem wel schadeloos stellen, maar dan moest hij bij hen ter kerke gaan. Dan leed hij nog liever bittere armoede. Later herriep hij de akte en bleef hij daarna tot zijn dood preken.⁹⁵

Voor een aantal stilstaande remonstrantse predikanten waren de gebeurtenissen reden om nog een stap verder te gaan en zich met de contraremonstranten te 'reconciliëren' (verzoenen). Omdat de ondertekening van de formulieren via de bestaande akte voor sommigen een te zware knieval betekende, sloot de Gelderse kerk een akkoord met een aantal stilstaande Nijmeegse predikanten waarbij dezen een akte ondertekenden met een iets 'lichtere' inhoud. In april 1623 lieten de stilstaande Stichtse predikanten Assuerus Joannis, Anthonius Hornhovius en Wilhelmus Riddersbach de Staten weten dat zij bereid waren de formulieren te tekenen op basis van dit Nijmeegse akkoord. Zij hadden samen met Joannes Arnoldi Bornius al eerder in 1621 toenaderingspogingen gedaan, maar die waren toen op niets uitgelopen.⁹⁶ Bornius en Pieter Bosschius sloten zich hierbij aan en samen tekenden zij ten overstaan van gedeputeerden van de Staten en de synode een akte waarbij zij beloofden de akte van reconciliatie te zullen tekenen 'mits dat wij met geene andere akten sullen beswaert worden'.⁹⁷

Ondanks het feit dat hij de formulieren niet wilde ondertekenen, had Bosschius in 1619 een verzoek ingediend om als predikant in Wijk bij Duurstede te mogen blijven. Het stadsbestuur, de kerkenraad en zijn Wijkse contraremonstrantse collega Laurentius Modaeus ondersteunden dit verzoek, maar de synode hield zich aan de regels en ontsloeg Bosschius, zij het dat hij nog enkele jaren zijn traktement doorbetaald kreeg.⁹⁸

Tijdens het vervolg bleek echter dat het vijftal onder druk van de inmiddels bijeengekomen provinciale synode verder moest opschuiven en de formulieren van enigheid 'oprechtelijk, sonder mentale reservatie of particuliere duiding' moest ondertekenen en

zijn remonstrantse opvattingen als 'schuijlhoecken der dwaelingen' moest afzweren.⁹⁹ Hiertegen maakten Assuerus Joannis en Riddersbach bezwaar en uiteindelijk herriepen zij ook hun eerdere verklaring. De verontwaardiging over hun 'insincerlijk' en 'sinisterlijk' gedrag was groot. De drie anderen keerden al snel weer terug in het ambt.¹⁰⁰ De remonstrantse voormannen Wtenbogaert en Episcopus reageerden verbitterd op de geloofsafval: 'Aen dat volk is niet veel verloren, maer d'ergernis is groot. Sij willen enkel preeken, namelijk om te eeten. Dus is de buik veeler Godt'.¹⁰¹

De reconciliatieprocedure gaf aanleiding tot misverstanden en verschilde van provincie tot provincie. Er was daarom behoefte aan regels voor een officiële reconciliatie op basis waarvan betrokkenen ook weer tot het ambt zouden kunnen worden toegelaten. In september kwamen daartoe gedeputeerden van een aantal provinciale synodes in Den Haag bijeen. Er werd een officieus reglement opgesteld, waarin de bestaande bepalingen enigszins werden versoepeld. Zo hoefden gereconcilieerde predikanten geen openbare schuldbekentenis af te leggen. Reconciliatie was echter niet voor iedereen weggelegd. Predikanten die waren veroordeeld wegens ongehoorzaamheid aan de overheid werden hiervan uitgesloten.¹⁰²

Accommodatie

Toen Frederik Hendrik in 1625 als stadhouder aantrad, verwachtten de remonstranten dat de plakaten hun langste tijd hadden gehad. Hij was niet direct bij de gebeurtenissen in 1619 betrokken geweest en was op goede voet gebleven met zijn remonstrantse leermeester Wtenbogaert, die hij datzelfde jaar tijdens een bezoek aan Antwerpen welwillend had ontvangen¹⁰³ en die hem later na zijn heimelijke terugkeer in 1626 ook schriftelijk tot in detail informeerde over de behandeling van de remonstranten. Ook van de gebeurtenissen in Utrecht, waarover de daar clandestien verblijvende Rijckewaert en Zylius hun voorman nauwgezet op de hoogte hielden.¹⁰⁴ Frederik Hendrik was voorstander van een geleidelijke reïntegratie van de remonstranten in kerk en maatschappij, maar hij was ook een voorzichtig man en zijn invloed was niet onbeperkt.¹⁰⁵ Zo bleven de plakaten ook na 1625 van kracht en ging de verstoring van remonstrantse kerkdiensten in steden als Kampen, Leiden en Utrecht gewoon door.¹⁰⁶ Het was een publiek geheim dat de stadhouder hier niet achter stond en ook dat hij het garnizoen in de stad Utrecht opdracht had gegeven geen assistentie te verlenen bij de verstoringen.¹⁰⁷

Toch werden in de jaren na 1625 ook pogingen gedaan om tot accommodatie (betere verstandhouding) te komen. In gereformeerde zowel als remonstrantse kring¹⁰⁸ ontstond hiertegen verzet, omdat bij accommodatie van beide zijden concessies werden gevraagd. Rekestes van remonstranten om meer verdraagzaamheid lokten binnen de bestuurscolleges discussies uit tussen voor- en tegenstanders.¹⁰⁹ In navolging van Zuid-Holland verplichtte de Utrechtse synode de predikanten zich niet in te laten met plannen voor een accommodatie.¹¹⁰ Aanleiding daartoe was een remonstrantie in 1626 van de gereconcilieerde predikant Anthonius Hornhovius aan de Staten-Generaal, de Staten van Utrecht en

T V T R E C H T S C H E

MET-EN: KERCK-MIS

LIEDT.
Opdevvoorden Christi, Ioan. 21.
Simon Iona Soon, &c. Weydes myne Lammeren, &c. Weydes myne Schapen, &c.
Gefelcen ende gepredigt t'Vtrecht, Anno 1628, in Mey by Carel Rijkewerds,
inde vergaderinge van de genaemde Arminianen.

DOOR TOE EN OOCK FER WEL NAR-SIER
IN GODS WOODZICHT DIER GEFELIJK LIEDT,
VOTSE Vanden C. 25^{den}.

<p>Ioan. 10. 15. 16. Rom. 15. 11. 12. 1. Pet. 1. 19. Hebr. 1. Hag. Liedt. 2. Ioan. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. Hebr. 8. 10. Matth. 5. Genef. 3. 15. Oze. 13. 14. Matth. 16. 12. Rom. 10. 15. Hezeck. 34. Ioan. 10. Ioan. 10. 11. 12. 13 14. 15. 16. 17. 18 Hebr. 10. 19. 20, 21. 22. 23. 24. 25 Efat. 53. Colof. 1. Hebr. 1. Mat. 10. 9. 10. 11 1. Pet. 5. Ioan. 10. Mat. 10. Matth. 26. Pfal. 23. Ioan. 14. 27. Efat. 9 Ioan. 10. opth. 2. 27 Pfal. 13. 24. 46. 1 Ioan. 5. Rom. 8. Genef. 4. 1. Ioan. 3 Genef. 49. 5. 6. 7. Mat. 26. Ioan. 11 50. 51. 19. 15. 16</p>	<p>1 M In yvercoren loete Schaeep Ontvraecht en ryfet uyt den laep. Staet op. Siet hoe de Sonne schijnt. Het vvert clær dach. de nacht verdvviijnt. 2 Kom laet ons gaen, 't is in de Mey In de gefonde Schapen V Vey: De Schapen vvey die is seer goedt, De Galsy fuyvert en het bloedt. 3 't Hert en 't Hoofft sy vvel difponeert, Sy sterckt de Maegh en sy purgeert: Ghy kondt geen beter Medecijn Ghebruycken voor het boos Fenijn. 4 De Schapen vvey smact niet nae 't Roet a Noch nae de Pillen swyten soet b En binnen bitter ongsfondt. Maer sy maect een goe Tongh en Mondt. 5 De Schapen V Vey ick prysen moet, Zy Lamm' ten ende Schapen voedt: Ziet hoe de Schaepekens komen aen, Een yder uyt syn koy kom gaen, 6 V Vey vwillen ons vougen daer by En nutten Schapen vvey leet by, En leven 't faem altoo' behoort In liefd' en vree nae Godes vvoordt. 7 Ons Herder is foo rijcken V Veerdt. Ten besten ist vvat vverdt verteert. Om 't vuyl ghevin ist niet te doen Maer om de Schapen vvel te hoen. 8 Indien de V Volf boos ons temteert, Nae Vreden-rijck ons Hert hem keert. St. Peters Sverdt vverdt niet begeert. Godes Straff ons vvel defendeert. 9 Den Vreede-Vorst, die nae vree dorft Veldt synen staf nae V Volfraets borst. Op Sions Bergh te Vrede-rijck Soo hebben vvy al 't faem ons vviijck. 10 Den Prins der Princen hoocht vermaert Bidden vvy dat hy ons bevaert, Voor Duyvel, Doodt en voor de Hel En voor doodlijcke Sonden sel. 11 Dat hy ons behoed' vvoegh en laet Voor Cairn haer: Voor Lewts raer, d Voor moctwil int Landt en op praet- En voorts voor all' het ander quaet.</p>	<p>a Gaet te here den ende hoort D. Dungan- num. b Komt te hee ren en hoort D. Suan- um. c Gaet te here den ende hoort D. Buelcro- vium. d Voor de onse morder, gaet van alle vve- me menschen een afryfen behoen. e Voor de mens swijge beken de.</p>
---	---	---

Doort **IC BEN VAN HERTEN P R Y N D' L I C.**

Contraremonstrants pamflet waarin een preek van de remonstrantse predikant Carolus Rijkewaert wordt bespot, 1628. HUA, archief PKV, 39.

de stadhouder met voorstellen voor het overbruggen van de tegenstellingen. Hij had het geschrift laten drukken en het werd door verschillende boekverkopers openlijk in de stad Utrecht te koop aangeboden.¹¹¹ Synode, classes en kerkenraden waren woedend over deze solistische actie en Hornhovius werd bestookt met verwijten en beschuldigingen. Om afzetting te voorkomen, vroeg hij de Staten om steun. Die verboden de synode toen om stappen tegen Hornhovius te ondernemen, voordat zij met de stadhouder over de affaire hadden overlegd. Daarmee overtraden de Staten de kerkorde en de Utrechtse vroedschap eiste op instigatie van de kerkenraad¹¹² herziening van dit standpunt.¹¹³ In september ging de provinciale synode overstag, omdat Hornhovius spijt betuigde en verklaarde het gezag van de synode niet te hebben willen aantasten. Toch speelde ook een rol, zoals werd

opgemerkt, de 'seer ernstige ende vrindelijke intercessie der Edelmogende heeren Staten voor sijn persoon, om seer groote, wichtige consideratiën ende insichten, H.E. Mogende hiertoe moverende'.¹¹⁴ Nauwelijks verhuld gaf de synode toe dat zij was gezwicht voor politieke druk vanuit de Staten.¹¹⁵ In 1629 veroorzaakte de Utrechtse gereformeerde predikant Cornelius Dunganus ergernis met een pamflet waarin hij een soepeler houding bepleitte ten aanzien van een hereniging met de remonstranten. Ook hij had hierover niet met de kerkenraad overlegd. Van Buchel en zijn collega's dwongen hem tot de terugtocht.¹¹⁶ Het resultaat was dat ten gevolge van de weinig tegemoetkomende houding van de gereformeerden weinig remonstranten zich over de streep lieten trekken en daartoe ook

om een andere reden steeds minder geneigd waren. Al vóór 1630 was de vervolging van de predikanten en de verstoring van kerkdiensten als een nachtkaaars uitgegaan, ook al waren de plakkaten nooit herroepen.

Het wantrouwen tegen de remonstranten wegens hun vermeend gebrek aan vaderlandsliefde was echter niet verdwenen, getuige ook het volgende voorbeeld. In 1629 sloegen de Spanjaarden het beleg voor Amersfoort. Het stadsbestuur koos voor onderhandelingen om de stad te sparen en nam het besluit zich over te geven. De remonstrantse stadsbestuurders Willem van Dam en Peter de Goyer, die de onderhandelingen hadden gevoerd, werden al snel van slapheid en zelfs verraad beschuldigd. Toen zij uit de stad vertrokken om zich tegenover de Staten van Utrecht te verantwoorden, werden zij onderweg gevangengenomen. De Raad van State veroordeelde hen enkele weken later tot verbanning uit de Republiek, omdat zij de stad aan de Spanjaarden hadden prijsgegeven. De katholieke stadsbestuurders die tijdens de korte Spaanse bezetting het roer in handen hadden genomen, kregen een veel milder behandeling. In maart 1630 mochten de ballingen overigens weer terugkomen en een jaar later kregen zij volledig rechtsherstel.¹¹⁷

Kroniek van de vervolging¹¹⁸

Dirk Rafaëlsz. Camphuysen

Na het ontslag van de Utrechtse remonstrantse predikanten in februari 1619 zochten de trouwste kerkgangers hun heil bij de Vleutense predikant Dirk Rafaëlsz. Camphuysen. De

Staten besloten dit 'preeklopen' 'mette sachste, ende gevouchelijckste middelen' tegen te gaan. Daarom kreeg een contraremonstrantse predikant opdracht de diensten van Camphuysen over te nemen. Nadat de kerk al was gevuld met zijn Vleutenaren en een aantal Utrechtse, kon Camphuysen het toch niet laten ook zelf in een boomgaard achter de kerk een preek te houden, wat hem op een preekverbod in de gehele provincie kwam te staan. Omdat Camphuysen zijn eigen 'bedruckte ledematen', die nu elders ter kerke gingen, niet in de steek wilde laten, beklom hij in Vleuten toch weer de kansel en nam hiermee een voorschot op

Dirk Rafaëlsz. Camphuysen (1586-1627). Kopergravure door Salomon Savery naar C. Cast(e)leijn, ca. 1625. HUA, beeldmateriaal, 31830.

het rekest dat hij hierover aan de Staten richtte.¹¹⁹ Die lieten hem voorlopig met rust en dat gaf hem de gelegenheid zijn actieradius te vergroten. Zo hield Camphuysen in juli een legendarisch geworden preek in Rotterdam buiten op straat staande op een stellage van biertonnen op het erf van een remonstrantsgezinde brouwer en ex-schepen. De schare aanwezigen groeide aan tot 3000 personen, voor het grootste deel op relletjes belust grauw. Enkele malen probeerde de aanwezige burgemeester Duin de predikant te laten arresteren, maar dat werd door de omstanders verhinderd. Toen enkele vendels soldaten onder het roepen van 'sla doodt de arminianen' ten tonele verschenen, hielpen getrouwen Camphuysen aan andere kleding en wisten hem in veiligheid te brengen. Toen de aanwezigen werd voorgehouden dat zij zich aan de plakkatens moesten houden, hield iemand een bijbel omhoog en riep: 'Dit is ons plakkaat'.¹²⁰ Daarna hield Camphuysen zich verre van dit soort bijeenkomsten, niet alleen omdat ze hem te gevaarlijk werden, maar ook omdat zijn broeders in Waalwijk hem zijn optreden kwalijk namen. Hij zou de contra-remonstranten in de kaart hebben gespeeld.¹²¹ Begin augustus 1619 diende hij bij de Staten zijn ontslag in. Die namen dit voor kennisgeving aan en ontboden hem later toch om de akte van stilstand te tekenen. Hij dook echter onder en daardoor duurde het nog tot januari 1620 voordat hij werd verbannen.¹²² Camphuysen verliet begin 1620 het land, vestigde zich in Norden (Oost-Friesland) en woonde daarna op verschillende plaatsen in Friesland. Ondertussen maakte hij psalmberijmingen en schreef hij godsdienstige liederen die in remonstrantse kring populair werden. Ze werden uitgegeven in de bundel *Stichtelijcke rijmen* uit 1624, waarvan tal van herdrukken verschenen. Van een eigen remonstrantse geloofsbelijdenis wilde hij niets weten en toen de Broederschap deze in 1621 invoerde, raakte hij van zijn geloofsgenoten vervreemd.¹²³

Overlijdensperikelen

In 1620 smeekte de doodzieke vrouw van de verbannen remonstrantse predikant Samuel Naeranus (Amersfoort) op haar sterfbed haar man nog eens te mogen zien. Toen de schout hier lucht van kreeg, liet hij het huis dag en nacht in de gaten houden in de hoop de predikant te pakken te krijgen. Die was echter gewaarschuwd en kwam niet opdagen.¹²⁴ In hetzelfde jaar liet zijn collega Rijckewaert zich in een mand zijn huis in Utrecht binnensmokkelen om zijn vrouw in haar laatste weken bij te staan. Nadat een eerste rekest daartoe door de Staten was geweigerd, leek een tweede meer kans op succes te hebben, tot de Staten-Generaal er een stokje voor staken.¹²⁵

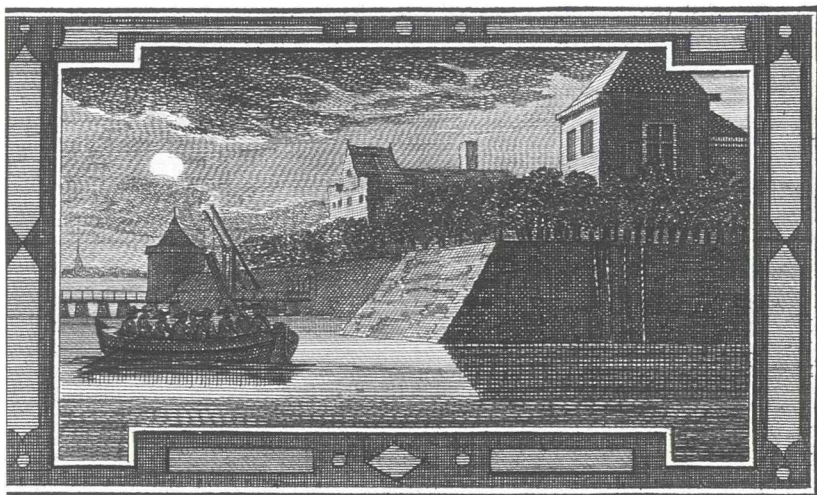
In juni 1621 overleed Johannes Speenhoven tijdens een heimelijk verblijf in Delft. Om de hoge boete op het verbergen van verbannen remonstrantse predikanten te ontlopen, werd hij in het achterhuis begraven. De affaire lekte echter uit en de huiseigenaar moest meer dan f 500 aan onder meer gedeerde begrafeniskosten betalen, terwijl de predikant niet eens werd herbegraven.¹²⁶

De almanak van Wittius

In april 1622 vond de Rotterdamse schout bij een huiszoeking een almanak van Daniel Wittius, predikant in Schoonhoven, die zelf via een achteruitgang wist te ontkomen. De man was zo onverstandig geweest in de periode april tot december 1620 aantekening te houden van de plaatsen waar hij had gepreekt en van de personen bij wie hij had geloogd, die een ruimte voor de dienst ter beschikking hadden gesteld en die geld hadden ingezameld. Daar stonden open en bloot de namen vermeld van bijvoorbeeld Abraham Halling aan de Utrechtse Steenweg en de heren van Hardenbroek, Moersbergen, Beverweerd en Sterkenburg. De Utrechtse gedeputeerden ter Staten-Generaal kwamen terug met een lijst van 40 personen die aan de tand zouden moeten worden gevoeld. Er werden commissarissen benoemd om het gerecht van de stad Utrecht bij te staan. Een deel van de Staten werkte echter tegen en de zaak verliep, ook al omdat de bewijsvoering lastig was.¹²⁷ In juli verzochten de Staten-Generaal de Staten van Utrecht de schouten met meer ijver te laten optreden tegen de remonstranten en merkten daarbij fijntjes op dat ze nog niets hadden gehoord over justitioneel optreden tegen de 40 personen uit de almanak van Wittius.¹²⁸

Loevestein

In januari 1623 werden de verbannen remonstrantse predikanten Eduardus Poppius en Carolus Niellius, twee van de drie binnendirecteuren, bij een bezoek aan Haarlem gearresteerd en gevangen gezet. Er was verraad in het spel, getuige de keurig door de Staten-Generaal aan de aangever betaalde premie.¹²⁹ De schout zat ermee in zijn maag en liet zich ontvallen dat ze een huis met een tweede uitgang hadden moeten kiezen. Toen enkele weken later de samenzwering tegen Maurits werd ontdekt, werd het tweetal aan

De vlucht van zeven remonstrantse predikanten uit Loevestein, 1631. Ets door R. Vinkeles naar een tekening van J. Buys, ca. 1790. UB Amsterdam (UvA), afd. bijzondere collecties, K260.

zware verhoren onderworpen. Op verzoek van de Staten-Generaal had daaraan ook de pijnbank te pas moeten komen, maar dat was het Haarlemse stadsbestuur te gortig. Uiteindelijk wisten de predikanten zich van betrokkenheid vrij te pleiten. Het vonnis was levenslange gevangenisstraf op slot Loevestein.¹³⁰ In 1631 wisten ze samen met andere remonstrantse predikanten te ontsnappen. De tijden waren veranderd en de Staten-Generaal wilden van hen af, maar omdat een formele vrijlating toch nog te veel opschudding zou veroorzaken, gaf men opdracht de celdeuren te ontgrendelen.¹³¹

Poppius en Niellius slaagden erin verscheidene brieven uit de Haarlemse gevangenis te smokkelen. Niellius schreef in het Frans aan zijn vrouw en die brieven hebben haar ook bereikt. Ze werden in het Nederlands vertaald, uitgegeven en door velen gelezen en vormden zo een onderdeel van de groeiende ondergrondse 'martelaarsboeken' waarmee de broeders elkaar in hun geloof sterkten.¹³²

Paulus Lindenius

De verbannen remonstrantse predikant Paulus Lindenius uit Soest lag vele weken ziek thuis bij zijn broer Nicolaus in Uithoorn. Hun vader Johannes, gereformeerd predikant te Kockengen en een fel tegenstander van de remonstranten, wilde hem niet opzoeken: 'Laat hij sich bekeeren, dan sal ik hem weêr aennemen en ontfangen voor mijn soon'. Nog steeds ziek liet Paulus zich in april 1623 overhalen de remonstranten in Kampen te bedienen. Op de schuit van Amsterdam naar Kampen werd hij door de predikant van Ens herkend en via via aangegeven bij het stadsbestuur van Kampen. Hij werd gepakt en zat wekenlang geketend opgesloten in het cachot. Op verzoek van de Staten-Generaal werd hij door de burgemeesters ondervraagd over zijn mogelijke rol bij de moordaanslag op prins Maurits. De beul was met zijn attributen aanwezig, maar die kwam niet in actie, hoewel Lindenius iedere betrokkenheid ontkende. Uiteindelijk werd hij op instigatie van de Staten-Generaal veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf op Loevestein.¹³³

Van hooger hant

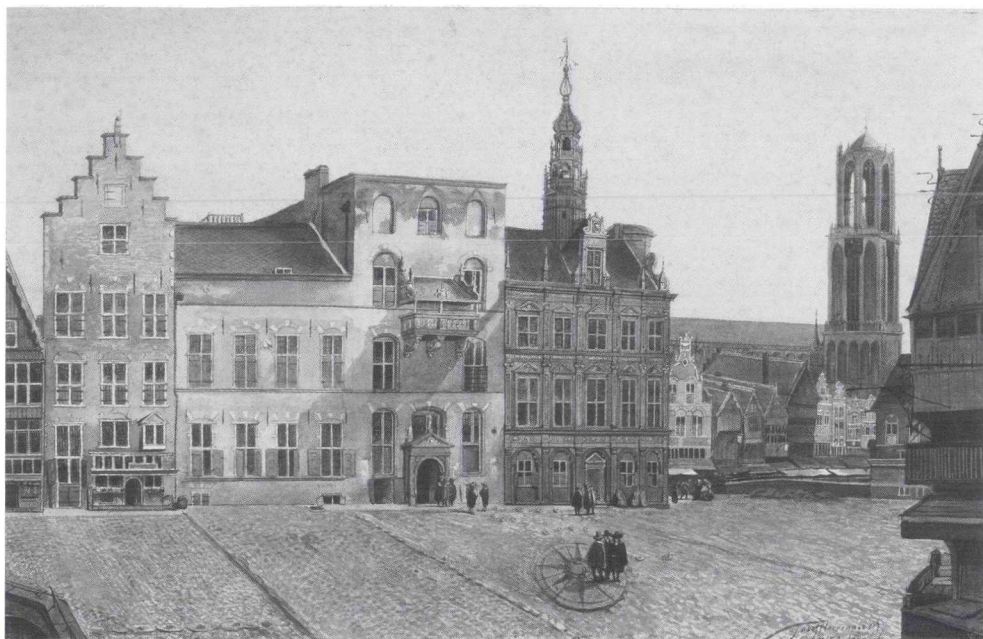
In november 1625 vond in Utrecht een remonstrantse dienst plaats die aanleiding gaf tot commotie tot in de Staten-Generaal en waardoor stad en provincie weer eens met elkaar overhoop kwamen te liggen. De nieuwe hoofdschout Hendrik Valckenaer van Dukenburg was getipt over een remonstrantse kerkdienst in een onbewoond huis aan het Janskerkhof – er zouden buiten zelfs remonstranten met een 'sijtgeweër' (degen) zijn gesignaleerd – en samen met substituut-schout Nicolaes van Ghijn en de dienaren ging hij erop af. De deuren waren vergrendeld en op kloppen werd niet gereageerd. Nadat ze een deur hadden geforceerd kwamen ze via een tussenkamertje in de ruimte waar de dienst werd gehouden. Verscheidene aanwezigen – mannen en vrouwen – slaagden erin te ontkomen, terwijl de namen van anderen werden genoteerd. Een aanzienlijk burger, die binnenkwam om zijn aanwezige vrouw in veiligheid te brengen, voegde de schout toe: 'Schout, dat sal u wel ter nagelen uut sweeren'. Een vrouw riep: 'Schout, wat een gecken peerdrt rijdt ghij' en pakte

het rapier van de substituut vast, zodat anderen de gelegenheid kregen te ontvluchten. Weer een ander peperde de hoofdschout in dat de remonstranten 'haer saecke weeten te redden van hooger hant', wat niet minder suggereerde dan dat de stadhouder achter hen stond. Buiten jouwde een grote menigte volk hen uit en riep 'werp, werp'. Er zou inderdaad met stenen zijn gegooid. De volgende vrijdag kreeg de schout opnieuw een tip dat remonstranten vanaf half zes bijeen waren in een groot huis bij de Viebrug. Nadat hij zijn dienaaren had opgetrommeld, ging het om zeven uur op het huis aan. Hij trof er niemand aan.¹³⁴ De Staten van Holland brachten de zaak in de Staten-Generaal te berde en die vroeg de Staten om opheldering. De Utrechtse vroedschap stuurde daarop een proces-verbaal met de gedetailleerde verklaringen van de beide schouten. Die logen er niet om en de 'seer bedroefde' Staten-Generaal eisten nu maatregelen. Gedeputeerde Staten werden daarvoor zeer in verlegenheid gebracht, want die hadden de schout ook ondervraagd en die had toen naar hun zeggen van niets geweten. Daarom verzochten zij de Staten-Generaal duidelijk geprikkeld 'deselve soodanige rapporten niet licht gelooven willen' en 'om de regeringe van onse provincie toe te vertrouwen [...] de staet der religie ende regeringe op den tegenwoordigen voet te continueren ende manteneren', mits de plakkaten 'met moderatie ende discretie' zouden worden uitgevoerd.¹³⁵ Dat laatste was omgekeerd weer tegen het zere been, want de Staten-Generaal lieten koudweg weten dat de diensten van de remonstranten moesten worden verstoord conform de plakkaten en zonder 'moderatie'. De regels waren namelijk voor alle provincies gelijk en er was dus geen enkele reden in Utrecht een andere aanpak te kiezen.¹³⁶

Abraham Halling

In december 1626 hielden de Utrechtse remonstranten kerkdiensten met wel 250 aanwezigen zonder dat hun een strobreed in de weg werd gelegd. Op 18 december kondigde de getergde vroedschap de plakkaten echter opnieuw af en hoofd- en onderschout werden gelast streng toe te zien op de naleving ervan. Dit leidde op kerstdag tot een inval ten huize van de weduwe van jonker Jan van Grovesteijn op het Janskerkhof. Daar waren 30 remonstranten bijeen die niet uit elkaar wilden gaan, zelfs niet nadat de hoofdschout en de burgemeesters uit de Domkerk waren gekomen om de sommatie te herhalen. De namen van de deelnemers werden genoteerd en later werden zij allen door het gerecht tot f 200 boete en de weduwe tot f 600 en inkwartiering veroordeeld. In de avond van dezelfde kerstdag werd opnieuw gepreekt, nu in de stal van het huis van jonker Adam van Lockhorst, uitkomende op het Pieterskerkhof, en dinsdagavond daarop ten huize van brouwer Seger ter Stege bij de Viebrug.

Voorlezer Abraham Halling, zilversmid van beroep, weigerde zijn boete te betalen en ging van het stedelijk vonnis in beroep bij het Hof. Dat verklaarde Halling ontvankelijk. Hij werd daarop door de stad in huis Hasenberch gevangen gezet en later zelfs overgeplaatst van de gijzelkamer naar een krap 'dievenhok' waar de pot niet werd geleeft en hij, ziek geworden, geen dokter mocht ontvangen. Deze behandeling was niet alleen te wijten

Gezicht op het Stadhuis van Utrecht, bestaande uit de huizen Klein- en Groot Lichtenberg en rechts daarvan Hasenberg (met klokkentoren). Schilderij door A. Honich, 1663. HUA, beeldmateriaal, 37827.

aan zijn weigering om de boete te betalen, maar ook omdat hem minachting jegens het stadsbestuur werd aangewreven. Hij werd enkele malen ondervraagd, met name door burgemeester Johan van Weede, een erkend ketterjager. De twee advocaten die Halling hadden bijgestaan en die zelf de remonstrantse kerkdiensten ook hadden bijgewoond, werden eveneens vervolgd, hoewel zij alleen onder de rechtsmacht van het Hof vielen. Toen de deurwaarder van het Hof met een dagvaarding bij de afzonderlijke leden van de vroedschap langsging, werd hij vijandig bejegend. Een van hen voegde de deurwaarder toe dat hij nog de tijd had beleefd dat 'die van den stadt 't Hoff wel dorsten by de cop vatten ende de stadt uytjagen'.¹³⁷

Voldoende munitie dus voor een venijnig uitgevochten, constitutioneel conflict tussen de vroedschap enerzijds en het Hof gesteund door de Staten anderzijds, over de rechtsmacht inzake dit soort geschillen. Staten, Hof en vroedschap stuurden ieder voor zich brieven en deputaties naar de Staten-Generaal en de stadhouder. De Staten-Generaal steunden zoals te verwachten was de vroedschap in haar streven de plakkaten te handhaven en spoorden haar aan hiermee door te gaan zonder te accepteren dat hoger beroep werd aangetekend.¹³⁸

De beide burgemeesters, die het ook over andere zaken al met elkaar aan de stok hadden, stonden in deze kwestie fel tegenover elkaar. Johan van Weede had daarbij de steun van de overgrote meerderheid van de vroedschap, Johan Florisz. van der Nijpoort die van de stadhouder. Dat kon Frederik Hendrik overigens niet openlijk tonen, maar wel durfde hij hem in oktober als burgemeester te herbenoemen, hoewel hij niet op de nominatie van

de vroedschap stond. Ook de Staten waren regelmatig ernstig verdeeld over de kwestie. De geëligeerden schaarden zich aan de zijde van de stad, tegenover de ridderschap en de steden Amersfoort en Wijk bij Duurstede. De Amersfoortse burgemeester Pieter de Goyer verklaarde zich uit naam van de kleine steden achter het voorstel van de ridderschap om de stadhouder om bemiddeling te vragen. Hierop reageerde zijn Utrechtse collega Weede met de woorden: 'Wat hebt ghij hierin te seggen, dit is een stuck die onse stadt aengaet, maer men weet wat ghij voor een man sijt ende wat ghij voor hebt, ghij bent een Armini-aen ende soeckt die factie weder boven te helpen'. De Goyer voegde Weede toe dat men 'uyt sijn ende der sijnen gelaet, woorden ende wesen conde bemercken een grote ontsteltheyt, soe dikcwils den naem van den doorluchtigen Prince van Oraengen worden genoemt, daer hij ende alle goede patriotten een vreuchde schiepen, soe dick sij dien naemen van Oraengen hoorden spelden'.¹³⁹ Niet alle leden van de Amersfoortse vroedschap stonden overigens achter burgemeester De Goyer, daartoe mede opgestookt door Petrus Wassenburg, gereformeerd predikant ter stede.

De stadhouder kon onder de gegeven omstandigheden weinig anders doen dan een compromis voorstellen. De stad wist de uitvoering hiervan te traineren, tot begin september 1627 een amnestie werd afgekondigd waarvan ook Halling profiteerde.¹⁴⁰

Epiloog

In 1624 hield de Remonstrantse Broederschap haar eerste clandestiene vergadering op het grondgebied van de Republiek, in Rotterdam 'in de schuilplaats' en zes jaar later haar eerste openlijke vergadering, eveneens in Rotterdam. Op deze bijeenkomst waren 30 predikanten aanwezig.¹⁴¹ De periode van de vervolgingen was definitief ten einde. Voortaan verkeerden zij min of meer in dezelfde positie als de doopsgezinden en de lutheranen: dissenters die werden geduld, maar die als tweederangs burgers geen openbaar ambt konden bekleden. Toch wisten remonstranten in sommige steden tot de vroedschap door te dringen.

In het Sticht woonden verreweg de meeste remonstranten in de stad Utrecht. In de jaren '20 en '30 wees de Broederschap de Utrechtse gemeente twee predikanten toe, waaruit blijkt dat zij nog steeds een aanzienlijke aanhang hadden.

Na eerder op verschillende locaties in de stad te hebben gekerkt, kochten de Utrechtse remonstranten in maart 1629 op naam van een particulier een huis aan de Lange Rietsteeg, bewust in een onaanzienlijk deel van de stad om zo weinig mogelijk aanstoot te geven. Drie jaar later durfde men het aan zich officieel als gemeente te presenteren.

De voornaamste remonstrantse bolwerken waren Rotterdam – waar toen 15% van de bevolking remonstrants was – en Amsterdam. In die stad werd in 1634 een eigen seminarie opgericht, dat nauwe contacten onderhield met het Atheneum Illustre, waaraan hun geestverwanten Vossius en Barlaeus verbonden waren. Buiten Holland was het aantal remonstranten zeer gering, met name op het platteland.

Nederland telt tegenwoordig zo'n 8000 remonstranten, van wie 500 in de twee overgebleven gemeenten in de provincie Utrecht, te weten Utrecht en Amersfoort. Zij hebben zich niet aangesloten bij de Protestantse Kerk in Nederland. De handhaving van de Dordtse leerregels, die in 1619 de oprichting van de Remonstrantse Broederschap onvermijdelijk maakten, bleek daarvoor een brug te ver.¹⁴²

Samenvatting en conclusies

Als ergens de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten logischerwijs ook hun weerslag moesten hebben op politiek en bestuur, dan was dat wel in de provincie Utrecht. Daar was het calviniseringsproces veel trager verlopen dan elders, omdat de gematigd protestantse en deels libertijnse of katholiek gebleven elite de Utrechtse kerk onder controle wilde houden. Het remonstrantisme erkende de leiding van de overheid in religieuze zaken en genoot daarom de hoge bescherming van de Staten. De contraremonstrantse predikanten in de provincie hadden zich in 1612 met de nieuwe kerkorde kunnen verenigen omdat hun tegenstanders zo niet numeriek dan toch wel kwalitatief de sterkste partij vormden.¹⁴³ Het kerkvolk volgde doorgaans de eigen predikant, van welke richting die ook was. De leerstellige tegenstellingen waren immers voor de gewone man nauwelijks te bevatten,

In 1618 was geen sprake van een herstel van het radicaal-calvinistische bewind zoals de stad Utrecht dat in de jaren 1585 tot 1587 had gekend. Zelfs prins Maurits kon het zich niet veroorloven de oude bestuurlijke elite in Utrecht van zich vervreemden.¹⁴⁴ Er bleef dus vrijheid van consciëntie voor andersdenkenden, mits die hun geloof stil en terughoudend beleden. De regenten erkenden in meerderheid dat kerkelijke eenheid noodzakelijk was voor het voortbestaan van de Republiek en waren daarom bereid de kerk een aantal privileges te gunnen.¹⁴⁵ Aernout van Buchel is een typisch voorbeeld van deze opvatting. Hij koos voor de contraremonstrantse zaak omdat hij Gods hand zag in de Unie en in Maurits' leiding daarover.¹⁴⁶ Het Utrechtse stadsbestuur bestreed de illegale remonstrantse kerkdiensten actief en met overtuiging en deelde kwistig draconische boetes uit. Terugkeer van de remonstranten in hun oude machtsposities was immers een reële mogelijkheid. Bovendien moesten de contraremonstrantse *homines novi* zo nu en dan bewijzen dat ze pal stonden voor de zuivere leer en dat er in 1618 niet voor niets een machtswisseling had plaatsgevonden. Zo werd ook het kerkvolk scherp gehouden.¹⁴⁷ De Stichtse kerk bleef erop toezien dat haar predikanten en onderwijzers van onbesproken rechtzinnigheid waren.¹⁴⁸ De ondertekening van de formulieren van enigheid was daarvoor een belangrijk instrument dat nog tot in lengte van jaren zorgvuldig werd gekoesterd. Het gemeenschappelijk optreden van overheid en kerk – zij het dat de Staten zich veel lauwer opstelden dan de vroedschap van Utrecht – tegen de remonstrantse predikanten had succes. In tegenstelling tot Holland verdwenen vrijwel alle remonstrantse gemeenten en bleef het aantal lidmaten in Utrecht en Amersfoort beperkt. Het Utrechtse remonstrantisme bleek

louter een domineesbeweging en geen volksbeweging.¹⁴⁹ Daarin kwam geen verandering na het aantreden van Frederik Hendrik, die de weg vrijmaakte voor een geleidelijke terugkeer van de remonstranten in het openbare leven.

Begrippenlijst

Avondmaal: regelmatig in een kerkelijke gemeente gehouden maaltijd met brood en wijn ter nagedachtenis aan Christus' laatste avondmaal met zijn discipelen; dit maakt de gelovigen als gemeente verenigd deelachtig aan de vergeving van zonden; lidmaten kunnen vanwege hun opvattingen of levenswandel uitgesloten worden van het Avondmaal of zelf beslissen of deelname voor hen gepast is.
censuur zie *tucht*.

classis: kerkelijk district gevormd door een aantal kerkelijke gemeenten die predikanten en ouderlingen afvaardigen naar een classicale vergadering die periodiek wordt gehouden; gedeputeerden van de classis vormen het dagelijks bestuur; voornaamste taak van de classicale vergadering is het toezicht op de kerkelijke gemeenten, met name bij de beroeping van een nieuwe predikant.

classis, gedeputeerden van de: college gekozen door de classicale vergadering belast met het dagelijks bestuur.

collator: bezitter van het patronaatsrecht.

commissarissen-politiek: vertegenwoordigers van de overheid op vergaderingen van kerkelijke colleges.

consistorie zie *kerkenraad*.

diaken: kerkelijk ambtsdrager belast met de armenzorg in een kerkelijke gemeente; diakenen vormen samen het college van diakenen.

excommunicatie: uitsluiting van lidmaten uit de kerk.

kerkenraad: bestuur van een kerkelijke gemeente belast met het toezicht op de gemeente, het handhaven van de tucht en het toezicht op de leer; bestaat uit predikant(en), ouderlingen en diakenen; in grotere gemeenten wordt onderscheid gemaakt tussen de brede kerkenraad met diakenen en de kleine kerkenraad zonder diakenen.

kerkorde, provinciale: provinciaal kerkelijk reglement.

Nederduits-gereformeerde kerk: tot ca. 1795 de naam van de Nederlandse hervormde kerk.

ouderling: niet-predikant, lid van de kerkenraad.

patronaatsrechten: heerlijk recht van voordracht van onder meer de predikant.

presbyter: zie *ouderling*.

synode, nationale: vergadering van predikanten en ouderlingen afgevaardigd door de provinciale synoden; hoogste kerkelijke orgaan in de Republiek.

synode, provinciale: vergadering van predikanten en ouderlingen afgevaardigd door de classicale vergaderingen; hoogste kerkelijke orgaan in een provincie.

synode, gedeputeerden van de: college gekozen door de synodale vergadering belast met het dagelijks bestuur.

tucht: beoordeling met strafsancties door de kerkelijke gemeente van leer en leven van lidmaten.

Archivalia

Het Utrechts Archief

Staten van Utrecht 1580-1813

- resoluties van de Staten, 1618-1630 (inv.nrs. 231-9 t/m 231-18); resoluties van Gedeputeerde Staten, 1618-1630 (inv.nrs. 264-23 t/m 264-35), en de inv.nrs. 364-5-62, 364-5-68, 364-5-72, 364-6-87, 364-6-90, 364-6-93, 364-6-95, 364-7-101, 364-7-104, 364-7-110, 364-7-116, 441, 610, 612 Stadsbestuur van Utrecht, 1577-1795 (SA II):

- resoluties van de raad/vroedschap, 1618-1630 (inv.nrs. 121-6 t/m 121-14), en de inv.nrs. 1/80, 1/82, 2244

Provinciale Kerkvergadering (provinciale synode) van Utrecht (PKV):

- acta, 1621-1630 (via afschriften in het archief van de Staten van Utrecht, 1581-1813, inv.nr. 604), en de inv.nrs. 16, 37, 38, 39, 40, 41, 213, 214

Classis Amersfoort Nederlandse hervormde kerk:

- acta, 1619-1630, inv.nr. 1

Classis Rhenen/Wijk bij Duurstede Nederlandse hervormde kerk:

- acta, 1619-1630, inv.nr. 1, en inv.nr. 91

Classis Utrecht Nederlandse hervormde kerk:

- acta, 1619-1630, inv.nrs. 1-2

Kerkenraad van de Nederlandse hervormde gemeente Utrecht (NH Utrecht):

- notulen, 1618-1631, inv.nrs. 2-4, en de inv.nrs. 205, 206

Remonstrantse broederschap (RB):

- inv.nrs. 1, 840-842a

Verzameling losse aanwinsten Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht:

- inv.nr. 1832

Gedrukte bronnen en literatuur

- Aken, Van, 1947 ▶ Lucie J.N.K. van Aken, *De remonstrantse broederschap in verleden en heden* (Arnhem 1947)
- Bezemer, 1896 ▶ W. Bezemer, 'De magistraatsverandering te Utrecht in 1618', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 17 (1896) 71-106
- Bie, De, en Loosjes, 1907-1949 ▶ H. Visscher en L.A. van Langeraad, red., *Het protestantsche vaderland ...*, vervolgd door J.P. de Bie en J. Loosjes, red., *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden* (6 dln.; 's-Gravenhage 1907-1949) A-Lin
- Blokker en Wegerif, 1932 ▶ N. Blokker en W.J. Wegerif, *Remonstrants-gereformeerde gemeente te Utrecht 1632-1932. Iets uit het leven der gemeente* (Utrecht 1932)
- Booy, De, 1977 ▶ E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19^e eeuw* (Zutphen 1977)
- Booy, De, 1980 ▶ E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19^e eeuw* (Zutphen 1980)
- Brandt, 1704 ▶ Geeraert Brandt, *Historie der Reformatie* (4 dln.; Amsterdam 1671; Rotterdam 1704)
- Broeyer, 1988 ▶ F.G.M. Broeyer, 'Het convent van 's-Gravenhage (1623): de zaken van de bijbelvertaling, de reconciliatie van remonstrantse predikanten en het kerkverband', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 68 (1988) 47-84
- Broeyer, 1992 ▶ F.G.M. Broeyer, 'Johannes Gerobulus (1540-1606) en de "heeren van de magistraet"', in: H. ten Boom e.a., red., *Utrechters entre-deux: stad en sticht in de eeuw van de Reformatie van 1520-1620* (Delft 1992) 172-192
- Broeyer, 1994 ▶ F.G.M. Broeyer, 'Niet "sonder quetsinge haerder conscientien". Rekkelijken en preciezen in Utrecht', in: T.G. Kooite, red., *Rekkelijk of precies: remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*' (Utrecht 1994) 37-53. Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent
- Buchell, Van, 1887 ▶ A. Buchelius, 'Observationes ecclesiasticae sub presbyteratu meo (1622-1626)', S. Muller Fz., ed., *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 10 (1887) 1-63
- Buchell, Van, 1907 ▶ Arend van Buchell, *Diarium*, G. Brom en L.A. van Langeraad, ed. (Amsterdam 1907). Werken Historisch Genootschap, derde serie, 21
- Cornelisz., 1846 ▶ Cornelis Cornelisz., 'Utrechts Kronijkjen', in: J.J. Dodt van Flensburg, ed., *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis, inzonderheid van Utrecht*, VI (1846) 9-222
- Cossee, 1994 ▶ E.H. Cossee, 'Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt', in: T.G. Kooite, red., *Rekkelijk of precies: remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*' (Utrecht 1994) 9-35. Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent
- Dekker e.a., 1997 ▶ C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (3 dln.; Utrecht 1997) dl. 2, 218-222, 296-307
- Deursen, Van, 1974 ▶ A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt* (Assen 1974)
- Doel, Van den, 1967 ▶ H.G. van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn. Het leven van Dirk Rafaëlsz. Camphuysen (1586-1627)* (Meppel 1967)
- Dooren, Van, 1969 ▶ J.P. van Dooren, 'Kerkelijke toestanden in de provincie Utrecht omstreeks 1600', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 49 (1969) 183-193
- Duke, 1990 ▶ Alistair Duke, 'The reformation in the Backwoods; the Struggle for a Calvinist and Presbyterian Church Order in the Country-side of South Holland and Utrecht before 1620', in: *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 1990) 227-268
- Eijnatten, Van, en Van Lieburg, 2005 ▶ Joris van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005)
- Evers, 1933 ▶ G.A. Evers, 'De schuilkerk der Remonstrantse gemeente in de Rietsteeg, en hare bezitting op "t Heilig Leven"', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1933, 97-114
- Fries-Sloff, 1984 ▶ J.M. Fries-Sloff, 'Het remonstrantisme in het gewest Utrecht 1612-ca. 1630'. Doctoraalscriptie RU Utrecht, 1984
- Ginkel, Van, 1975 ▶ A. van Ginkel, *De ouderling. Oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling in de gereformeerde kerk der Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam 1975)
- Glasius, 1851-1856 ▶ B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1851-1856)
- Graadt van Roggen, 1951 ▶ W. Graadt van Roggen, 'Adolph van de Wael, heer van Moersbergen', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1951, 63-100
- Groenhuis, 1977 ▶ G. Groenhuis, *De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ca. 1700* (Groningen 1977)
- Grotius, 1928-2001 ▶ Hugo Grotius, *Briefwisseling*, P.C. Molhuysen e.a., ed. (17 dln.; Den Haag 1928-2001) dln. 2, 3, 4, 17. Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie, 82, 105, 113 en 248
- Haentjens, 1959 ▶ A.H. Haentjens, *Fragmenten uit de geschiedenis van de remonstrantse broederschap* (Lochem 1959)
- Heering, 1919 ▶ G.J. Heering, *De remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap* (Leiden 1919)
- Hoenderdaal en Luca, 1982 ▶ G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca, *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982)
- Jong, De, 1985 ▶ Otto J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1985)
- Kaplan, 1995 ▶ B.J. Kaplan, *Calvinists and libertines: confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995)
- Lieburg, Van, 1996 ▶ F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (2 dln.; Dordrecht 1996)
- Luca, 1973 ▶ P.M. Luca, 'De achtergrond van het banvonnis van 5-7-1619 over een aantal remonstrantse predikanten', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 53 (1972/1973) 211-217
- Muller, 1879 ▶ S. Muller Fz., 'Het oprichten ener vroedschap te Utrecht', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 2 (1879) 73-94
- Nauta, 1978-2006 ▶ D. Nauta, red., *Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (6 dln.; Kampen 1978-2006)

- Ploos van Amstel, 1980** ▶ J.J.A. Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Aemstel, 1585-1639. Levensschets van een 17^e eeuwse politicus', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1980, 43-94
- Poelhekke, 1978** ▶ J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik. Prins van Oranje: een biografisch drieluik* (Zutphen 1978)
- Pollman, 1999** ▶ Judith Pollman, *Another road to God. The religious development of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Oxford 1999)
- Reitsma en Lindeboom, 1949** ▶ J. Reitsma en J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1949¹⁾)
- Reitsma en Van Veen, 1892-1899** ▶ J. Reitsma en S.D. van Veen, ed., *Acta der provinciale en particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (8 dln.; Groningen 1892-1899) VI
- Resoluties Staten-Generaal** ▶ A.Th. van Deursen e.a., ed. *De resolutiën van de Staten-Generaal*, Nieuwe Reeks, 1610-1625 (7 dln.; 's-Gravenhage 1971-1994). Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie, 176, 187, 208, 223: 1619-1625; www.inghist.nl: 1626-1630
- Rogge, 1874-1876** ▶ H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaerd en zijn tijd* (3 dln.; Amsterdam 1874-1876)
- Smit, 1992** ▶ J.G. Smit, 'De reformatie van Amersfoort (1579-1625)', in: H. ten Boom e.a., red., *Utrechters entre-deux: stad en sticht in de eeuw van de Reformatie van 1520-1620* (Delft 1992) 231-262
- Smit, 1994** ▶ J.G. Smit, 'Amersfoort en de remonstrante gemeente. Een overzicht van de betrekkingen tussen de stad en de remonstranten van 1619 tot in het begin van de twintigste eeuw', in: W.H. Lenselink en A. Rot, red., *Professie doende van de remonstrante religie. 375 jaar remonstranten in Amersfoort* (Amersfoort 1994)
- Spijker, Van 't, 1987** ▶ W. van 't Spijker, e.a., *De synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten 1987)
- Stukken betreffelijk de remonstranten, 1866** ▶ 'Stukken betreffelijk de remonstranten', *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 22 (1866) 409-432
- Tex, Den > 1960-1972** ▶ J. den Tex, *Oldenbarnevelt* (5 dln.; Haarlem 1960-1972)
- Tex, Den, 1975** ▶ J. den Tex, 'De Staten in Oldenbarnevelts tijd', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en L. van Tongerloo, red., *Van Standen tot Staten. 600 Jaar Staten van Utrecht 1375-1975* (Utrecht 1975) 51-89
- Tideman, 1871-1872** ▶ Joannes Tideman, *De stichting der remonstrantsche broederschap 1619-1634* (2 dln.; Amsterdam 1871-1872)
- Triglandus, 1650** ▶ Jacobus Triglandus, *Kerkelycke Geschiedenissen ... ende aenmerkingen op de Kerkelijcke Historie van Johannes Wtenbogaert* (Leiden 1650)
- Vervolging, 1870** ▶ 'Vervolging van de remonstranten in Land en Stad van Utrecht 1619 etc.', *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 26 (1870) 322-335
- Visitatie, 1884** ▶ 'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht ten jare 1593', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 7 (1884) 186-267
- Water, Van de, 1729** ▶ J. van de Water, *Groot Placaatboek ...* (3 dln.; 1729)
- Winkelman, 1945** ▶ P.H. Winkelman, *Remonstranten en katholieken in de eeuw van Hugo de Groot* (Nijmegen 1945)
- Wtenbogaert, 1647** ▶ Johannes Wtenbogaert, *Leven, kerkelycke bedieninge ende zedige verantwoordingh* (Rotterdam 1647)
- Wtenbogaert, 1649** ▶ Johannes Wtenbogaert, *Kerkelijcke Historie* (Rotterdam 1647)
- Wtenbogaert, 1868-1875** ▶ Johannes Wtenbogaert, *Brieven en onuitgegeven stukken*, H.C. Rogge, ed. (3 dln.; 7 bnd.; Utrecht 1868-1875). Werken Historisch Genootschap, 11, 12, 15, 17, 19, 20, 22

Noten

*Met dank aan dr. F.G.M. Broeyer voor het kritisch lezen van de tekst.

De data zijn steeds vermeld in de oude stijl, met uitzondering van enkele gevallen die betrekking hebben op gebeurtenissen in Holland, waar de nieuwe stijl (NS) werd gebruikt.

1. SA II, 2242, 1619
2. Smit, 1992, 237
3. Visitatie, 1884. Visitaties in 1602 en 1606 gaven een verbetering te zien. Zie Dooren, Van, 1969 (1602); Reitsma en Van Veen, 1892-1899, 1606 (1606)
4. Broeyer, 1992; Broeyer, 1994; Duke, 1990; Kaplan, 1995, 229-260
5. Kaplan, 1995, 250-251
6. Groenhuis, 1977, 111-115
7. Broeyer, 1992
8. Cossee, 1994, 10-19; Kaplan, 1995, 232-240; Pollmann, 1999, 114-115
9. Kaplan, 1995, 245-246
10. Tex, Den, 1975, 76; Kaplan, 1995, 240 e.v.
11. Kaplan, 1995, 251-252
12. Jong, De, 1985, 186
13. Dat gold zeker vóór 1610. Zo werd iemand beroepen die zich later als contraremonstrant ontpopte (overigens wees hij het beroep af) en werd de latere remonstrante voorman Carolus Rijckewaert met een aanbeveling van Gomarus aangesteld. Zie Broeyer, 1994, 45
14. Wtenbogaert, 1649, 1043-1044
15. Pollmann, 1999, 145
16. Triglandus, 1650, 1062
17. Kaplan, 1995, 254
18. Kaplan, 1995, 252

19. PKV, 39; Kaplan, 1995, 253-254
20. Water, Van de, 1729, III, 451 e.v.
21. Kaplan, 1995, 253
22. Muller, 1879
23. Bezemer, 1896
24. Kaplan, 1995, 257
25. Staten, 441
26. Smit, 1994, 16-17
27. Cornelisz., 1846, 22 juli 1618
28. NH Utrecht, 205, 27 juli 1618. De acta van de contraremonstrantse kerkenraad zijn nog tot en met 25 oktober 1618 in in dit inv.nr. opgenomen en vervolgd in inv.nr. 3
29. Cornelisz., 1846, 28 juli 1618
30. Tex, Den, 1975, 88 noot 37
31. NH Utrecht, 205, 20 september 1618
32. NH Utrecht, 2, 25 juli 1618
33. NH Utrecht, 2, 12 en 15 mei 1618
34. NH Utrecht, 3, 9 november 1618; Broeyer, 1994, 51
35. De Amersfoortse contraremonstrantse predikant Oortcamp had hierover advies ingewonnen bij zijn Haagse collega Rosaeus en via hem ook aan Bogerman. Zie Classis Rhenen/Wijk, 91
36. NH Utrecht, 205, 10 en 18 oktober 1618; Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1618
37. Jong, De, 1985, 189
38. De schout van Bunnik had daarover blijkbaar een zeer vooruitziende blik. Al in februari 1618 riep hij de geërfden in de kerk bijeen. Hij vroeg hun of ze Regnerus van Oosterzee als predikant wilden houden, nu de kans bestond dat hij als remonstrantsgezinde moest vertrekken. De aanwezigen – onder wie nota bene ook rooms-katholieken en zij die nog geen keuze hadden gemaakt – verklaarden unaniem dat 'sij met sijn persoon ende leere seer wel tevreden waren'. Oosterzee liet later zijn huik naar de wind hangen, al werd hij om een andere reden – namelijk zijn bedenkelijke levenswandel – tijdelijk ontslagen. Zie C. Dekker, 'Ter Hul en het geslacht van Zijl', in: Jaarboek Oud-Utrecht, 1976, 133-134
39. Spijker, Van 't, 1987, 102
40. Brandt, 1704, III, 101-102, 127-133
41. Spijker, Van 't, 1987, 78
42. Brandt, 1704, III, 299
43. Spijker, Van 't, 1987, 115
44. Water, Van de, 1729, I, 375 e.v.
45. PKV, 213; Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1619; Water, Van de, 1729, I, 380 e.v.;
46. Jong, De, 1985, 193
47. Fries-Sloff, 1984, 55; Vervolging, 1870
48. Triglandus, 1650, 1146
49. Luca, 1973, 215
50. Resoluties SG, 21 mei, 5 juli 1619; Luca, 1973; Wtenbogaert, 1649, 1151-1152
51. Wtenbogaert, 1649, 1153
52. Resoluties SG, 2, 3 juli 1619
53. Resoluties SG, 5 juli 1619
54. Brandt, 1704, III, 697
55. Resoluties SG, 17-18 juli 1619
56. Brandt, 1704, III, 749**-750**, 957-958; Wtenbogaert, 1649, 1165-1196
57. Resoluties SG, 7 augustus 1619; Brandt, 1704, III, 940-956
58. Brandt, 1704, IV 29-31; Winkelman, 1945, 162 e.v.
59. Brandt, 1704, IV, 36
60. Heering, 1919, 128; Reitsma en Lindeboom, 1949, 274
61. RB Utrecht, 150; Fries-Sloff, 1984, 88-89
62. Tideman, 1871-1872, I, 300; Van Buchel vermeldt een gerucht dat er in de provincie Utrecht jaarlijks zelfs f 30.000 voor de remonstranten zou worden ingezameld. Zie Buchell, Van, 1887, 3 april 1623. Zou dit niet een o te veel zijn? Ten laste van het kwartier Utrecht kwamen de wed. Speenhovius voor f 100; Rijkewaert, Frederici en Zylus ieder voor f 93; Naeranus en Monachus ieder voor f 81; Prevostius, Taurinus, Lindenius en Nederlagius ieder voor f 50. Ten laste van andere kwartieren kwamen Stedum (geen bedrag genoemd), Niellius voor f 106;5, Welsingius voor f 87;10, Langeraeck voor f 50, Zeystius voor f 93;15 en Lucae (sic!) voor f 75.
63. Brandt, 1704, III, 642, 960
64. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1619
65. Brandt, III, 962-968; Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1619
66. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1619
67. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1619; acta, 1620; Brandt, III, 967-968
68. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1619; acta, 1620; Brandt, III, 968-969
69. Reitsma en Lindeboom, 1949, 269
70. Fries-Sloff, 1984, 63-64

71. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, 1620; Staten, 604-2, acta synode, 1622; Booy, De, 1977, 13-18, 216, 254-256, 300; Booy, De, 1980, 82, 128
72. C. Dekker, *Odijk, van parochie tot parochie (Hilversum 1964)* 43-45
73. Booy, De, 1977, 17
74. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1620
75. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta, 1619, 1620; Booy, De, 1980, 126-127
76. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta 1619, 1620; Staten, 604-2, acta synode, 1621, 1622; Booy, De, 1980, 162; Smit, 1992, 253
77. Fries-Sloff, 1984, 71
78. Heering, 1919, 127-128
79. Tideman, 1871-1872, I, 103, 239, 247
80. Resoluties SG, 23 juni 1622; Brandt, 1704, III, 971; IV, 336
81. Resoluties SG, 9 september 1620; Brandt, 1704, IV, 473
82. Brandt, 1704, IV, 62
83. Resoluties SG, 3 juli 1619, 1 februari 1620; Brandt, 1704, IV, 196-202
84. Water, Van de, 1729, III, 464-465
85. Brandt, 1704, IV, 626; Haentjens, 1959, 80-81
86. Buchell, Van, 1887, 3 april 1623
87. Buchell, Van, 1907, XLII, XLIII, XLV
88. Staten, 604-2, acta synode, 1627, 1628
89. NH Utrecht, 4, 31 december 1630
90. Staten, 364-7-101
91. Staten, 364-7-101
92. Pollmann, 1999, 156
93. Brandt, 1704, IV, 945-950; Water, Van de, 1729, I, 409; Van Buchel spreekt van 'moortbranders uyt de Arminiaense factie'. Sommige Utrechtters wier afkeer hierdoor was gewekt waren 'ultra gemooveert geworden om in onse kercke te comen', zoals de kanunniken Sypestein en Pauw. Hij hoopt dat anderen hun voorbeeld zullen volgen. Zie Buchell, Van, 1887, 16 februari 1623
94. Resoluties SG, 18, 25 maart 1623; Brandt, 1704, IV, 997; Broeyer, 1988, 59
95. Resoluties SG, 27 maart, 12 mei, 24 juli 1623; Staten, 604-2, acta synode, 1623; Brandt, 1704, IV, 997, 999; Broeyer, 1988, 59; Wtenbogaert, 1868-1875, Rijckewaert aan Wtenbogaert, 19 april 1628 (495), Rijckewaert aan Wtenbogaert, 9 november 1628 (496). De gewijzigde akte is nooit officieel van kracht geworden.
96. Staten, 604-2, acta synode, 1621
97. PKV, 41, handelingen van de bijeenkomst van 24 april 1623; Staten, 604-2, acta, 1623; Brandt, 1704, IV, 1018-1024
98. Reitsma en Van Veen, 1892-1899, acta 1619, 1620; Staten, 604-2, acta synode, 1621, 1622
99. Staten, 604-2, acta, 1623
100. Staten, 604-2, acta, 1623; Broeyer, 1988, 66
101. Brandt, 1704, IV, 1024-1025
102. Broeyer, 1988
103. Heering, 1919, 132
104. In hun onderlinge correspondentie gebruikten de remonstrantse predikanten schuilnamen, zoals De Man (Wtenbogaert), Coolman (Rijckewaert) en Christiaan Gijsbertsz. (Prevostius). Zie voor een uitgebreide lijst Tideman, 1871-1872, I, 345
105. Evers, 1933, 100; Poelhekke, 1978, 162-192; Pollmann, 1999, 166
106. Jong, De, 1985, 198
107. Poelhekke, 1978, 182; Wtenbogaert, 1868-1875, Wtenbogaert aan Hugo de Groot, 14 februari 1626 (353)
108. Rijckewaert schreef een pamflet tegen de accommodatie. Zie Haentjens, 1959, 92-93
109. Poelhekke, 1978, 165, 203
110. Broeyer, 1988, 74
111. NH Utrecht, 3, 22 mei en 12 juni 1626; Knuttel 3691
112. Buchell, Van, 1887, 2 september 1626
113. PKV, 40, 41; Classis Utrecht, 1, acta, 6-7 juni, 15-16 augustus 1626
114. Buchell, Van, 1887, 6 september 1626
115. Staten, 604-2, acta, 1626; Pollmann, 1999, 172-173
116. NH Utrecht, 4, 29 maart 1629; Pollmann, 1999, 172; Knuttel 3701
117. Smit, 1994, 20-21
118. Zie voor andere verstoringen: Staten, 364-7-101; 604-2, acta synode, 1628; RB Utrecht, 150; Brandt, 1704, IV, 468, 469, 761; Cornelisz., 1846; Buchell, Van, 1887, 1 juli 1624, december 1625; Evers, 1933, 98-99, 101; Grotius, 1928-2001, Wtenbogaert aan Hugo de Groot, 26 oktober 1625, 9 december 1625, 13 december 1625, 21 september 1628, 9 november 1628; Wtenbogaert, 1868-1875, briefnrs. 342 (1625), 440 (1627), 495 (1628)
119. Doel, Van den, 1967, 44, 139-140
120. Brandt, 1704, III, 793-795; Doel, Van den, 1967, 46-47
121. Doel, Van den, 1967, 48
122. Doel, Van den, 1967, 50-53
123. Doel, Van den, 1967, 60-62
124. Brandt, 1704, IV, 381
125. Brandt, 1704, IV, 381

126. Brandt, 1704, IV, 653
127. Resoluties SG, 20 april 1622; Brandt, 1704, IV, 703, 759-761
128. Resoluties SG, 9 juli 1622
129. Resoluties SG, 1 februari 1623
130. Brandt, 1704, IV, 873-896, 1059-1074, 1088-1092; Deursen, Van, 1974, 365-366
131. Poelhekke, 1978, 168
132. Haentjens, 1959, 56
133. Resoluties SG, 28 april, 3 juni 1623; Brandt, 1704, IV, 1096-1100
134. SA II, 1, no. 80, vroedschap van Utrecht aan SG, 30 november 1625 met verklaringen van de beide schouten
135. SA II, 1, no. 80, GS aan SG, 16 november 1625
136. Resoluties SG, 20, 22 november, 14 december 1625; SA II, 1, no. 80; Wtenbogaert, 1868-1875, briefnr. 343 (1625)
137. Wtenbogaert, 1868-1875, Van Zijll aan Wtenbogaard 9 februari 1627 (met brief van Halling, 7 februari 1627) (406)
138. Resoluties SG, 4 februari 1627 no. 8; Poelhekke, 1978, 188
139. Wtenbogaert, 1868-1875, Van Zijll aan Wtenbogaard 23 februari 1627 (414)
140. Resoluties SG, 4 februari 1627 no. 8, 6 februari 1627 no. 15, 1 maart 1627 no. 4; PKV, 40; Evers, 1933, 100-101; Grotius, 1928-2001, Nicolaas van Reigersberch aan Hugo de Groot, 6 februari 1627; Poelhekke, 1978, 185-192; Wtenbogaert, 1868-1875, briefnrs. 399, 402, 403, 405, 406, 407, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 435, 436, 466, 468
141. Cossee, 1994, 31-32
142. Trouw, 16 januari 2004
143. Fries-Sloff, 1984, 39
144. Pollmann, 1999, 146-147
145. Kaplan, 1995, 266
146. Pollmann, 1999, 147
147. Poelhekke, 1978, 163
148. Fries-Sloff, 1984, 62
149. Fries-Sloff, 1984, 94

Bijlage: De remonstrantse predikanten in de provincie Utrecht in 1618

Aanwezig op de remonstrantse provinciale synode in 1618

Predikant	Levensjaren	Standplaats	1	2	3
Bodecherus, Joannes Assueri	-1646	Cothen			
Bornius, Joannes Arnoldi	ca. 1583-1636	Overlangbroek	X		X
Bosschius, Pieter Werd later notaris.	-1641	Wijk bij Duurstede	X		X
Caesarius, Henricus	ca. 1550-1628	Utrecht	X		
Camphuysen, Dirk Rafaëlsz.	1586-1627	Vleuten	X	X	
Frederici, Isaac (Luyt/Luytjens/Lutius)	ca. 1582-1625	Utrecht	X	X	
Hornhovius, Anthonius	ca. 1593-1642	Werkhoven	X		X
Joannis, Assuerus Reconciliatie getekend en ingetrokken, 1623.		Baarn en Eembrugge	X		
Langeraeck, Christophorus	-1660	Harmelen	X	X	
Lindenius, Paulus	-1648	Soest	X	X	
Monachus, Joannes	-1660	Bunschoten	X	X	
Naeranus, Samuel	-1641	Amersfoort	X	X	
Nederlagius, Joannes Werd later ambachtsman.		Woudenberg	X	X	
Niellius, Carolus Als Waals predikant niet aanwezig.	1576-1652	Utrecht	X	X	
Nijpoort, Wilhelmus Werd later boekhouder.	-1648	Utrecht	X		
Prevostius, Bartholomeus (Prevoost)	1587-1669	Vreeswijk	X	X	
Riddersbach, Wilhelmus Reconciliatie getekend en ingetrokken, 1623.		Tull en 't Waal	X		
Rijckewaert, Carolus	1582-1650	Utrecht	X	X	
Speenhoven, Johannes	1571-1621	Utrecht	X	X	
Stedum, Egbertus		Abcoude	X	X	
Taurinus, Franciscus	ca. 1580-	Maarsssen	X	X	
Valck, Peter Geschorst en hersteld in ambt, 1620.	emeritaat 1638	Langerak			
Wanmaker, Benjamin		Lopik	X		
Welsingius, Henricus	-1651	Maartensdijk	X	X	
Zeystius, Aegidius Afgezet in Genep (Kleef), 1612, o.a. wegens remonstrantisme.	-1628	Zegveld	X	X	
Zylius, Rudolphus (Van Zijll) Akte van stilstand getekend, 1623, en ingetrokken, 1628.	1582-1638	Utrecht	X	X	
<i>Totale en percentages</i>					
26			24	16	3
			92%	62%	12%

1. 1619/1620: geweigerd de formulieren te tekenen
2. 1619/1620: geweigerd de akte van stilstand te tekenen en verbannen
3. 1623: akte van reconciliatie getekend

Overleden in 1618

Johannis, Henricus	ca. 1546-1618	Amersfoort
Taurinus, Jacobus	ca. 1577-1618	Utrecht

Niet aanwezig op de remonstrantse en niet op de contraremonstrantse provinciale synode in 1618

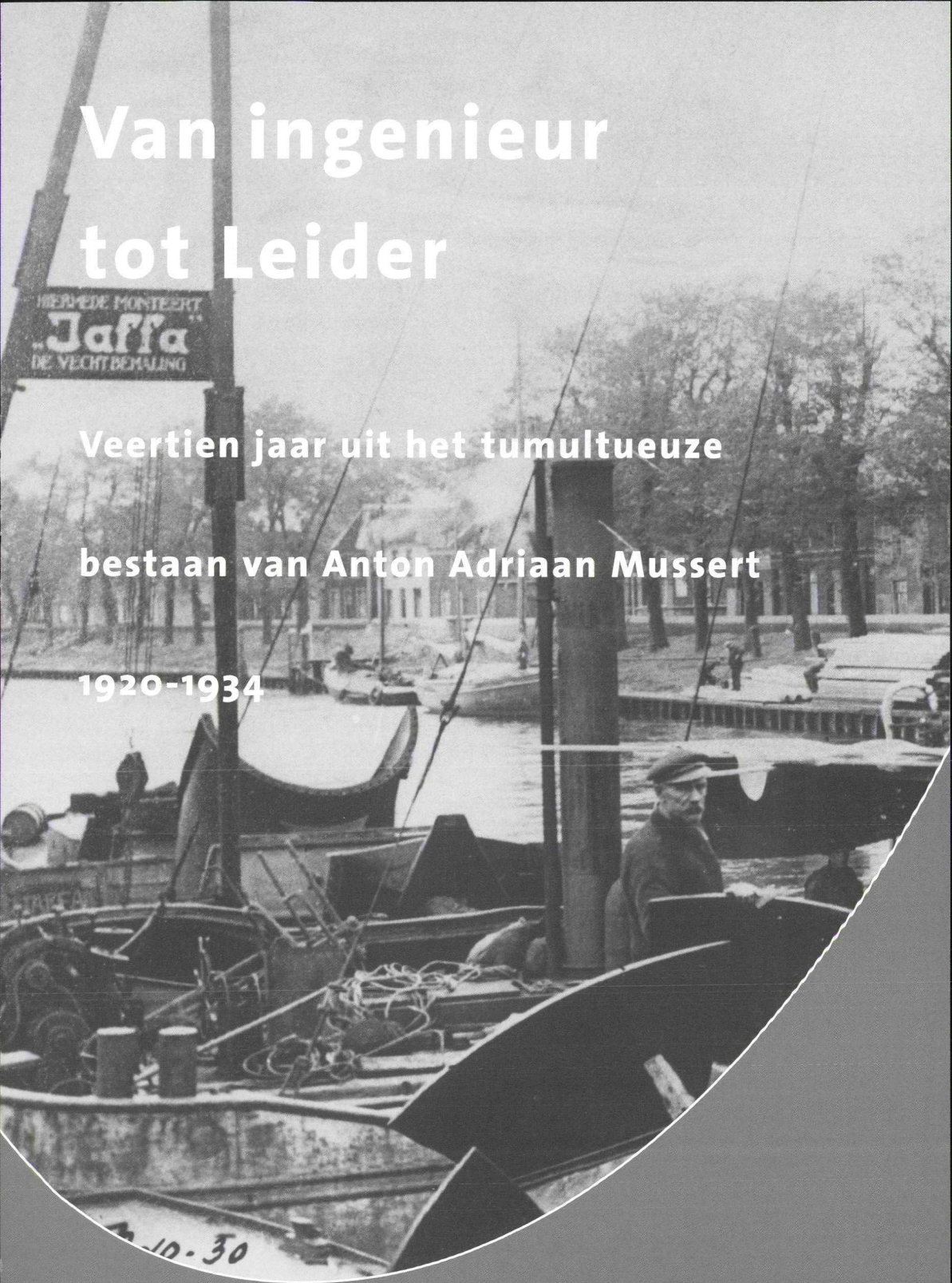
<i>Predikant</i>	<i>Levensjaren</i>	<i>Standplaats</i>	<i>†</i>
Blommerweert, Anselmus van	1539- emeritaat 1619	Doorn	X
Boys, Ludovicus du Afgezet wegens levenswandel, 1619.	-1623	Kamerik	
Brouwerus, Joannes	-1627	Eemnes	X
Eemelenbrouck, Cornelius ab (Ematenboer/-broer/-broec)	-1640	Schalkwijk	X
Oosterzee, Regnerus van Afgezet wegens levenswandel, 1619, en hersteld in ambt, 1621.	1585-1654	Bunnik	X
Porcelius, Joannes Geschorst wegens levenswandel, 1618, en hersteld in ambt, 1619.	-1661	Ter Aa	X
Ravenswajj, Joannes	ca. 1594-1636	Jutphaas	X
Rommius, Joannes Afgezet wegens levenswandel, 1619.		Odijk	

1. 1619/1620: formulieren getekend

Van ingenieur tot Leider

Veertien jaar uit het tumultueuze
bestaan van Anton Adriaan Mussert

1920-1934

Tessel Pollmann

Van 1920 tot 1934 was Anton Mussert (1894-1946) werkzaam als ingenieur bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht. Hij was betrokken bij tal van projecten ter verbetering van de waterstaatkundige huishouding van de provincie. In de literatuur over Mussert is deze periode nog weinig belicht, terwijl juist in deze jaren de kiem werd gelegd voor het

Dr. Tessel Pollmann, 1940, studeerde Nederlandse taal en literatuur, werkte in het onderwijs, daarna vijftien jaar als redacteur van *Vrij Nederland* en eenzelfde periode bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Van haar hand verschenen enkele boeken over postkoloniale problemen en over monumentenzorg. In 2006 promoveerde zij op *Van Waterstaat tot Wederopbouw. Het leven van dr.ir.J.A.Ringers*.

latere opereren van de leider van de NSB. Door geslepen te handelen in verscheidene conflicten en zijn eigen rol bij projecten te overdrijven, wist hij zijn positie te verstevigen. Zo slaagde hij erin zijn baas, ir. H.E. Ram, van de troon te

stoten en zijn plaats als hoofdingenieur in te nemen. Mussert was allesbehalve de wat naïeve kleinburger, zoals hij vaak wordt voorgesteld, maar een gewiekst activist, en bovendien overtuigd fascist.

Inleiding

Van Anton Adriaan Mussert weten we weinig af. Zeker, er is over hem geschreven, en dat is weer vaak overgeschreven, maar diepgravend archiefonderzoek is er weinig gedaan. Een bescheiden steekproef in het archief van de provincie Utrecht en enkele belendende bronnen laat zien dat er nog veel te ontdekken valt over het leven van de waterstaatsingenieur en de jonge Leider. Deze archieven betreffen vooral de periode 1920-1934 waarin Mussert van ingenieur tot Leider werd. Juist over deze vroege jaren is nog weinig bekend.

De bekwame ingenieur

Mussert was een bekwaam ingenieur. Dat is in alle toonaarden geschreven. Maar beschreven als ingenieur, werknemer, collega en beginnend Leider is hij maar oppervlakkig. De biografen hebben zelden tot nooit zelf geput uit Musserts artikelen in hét vaktijdschrift, *De Ingenieur*, en andere periodieken; misschien dat een alfa al gauw denkt dat techniek toch te moeilijk is voor hem of haar. En dan ligt het voor de hand te gebruiken wat er al is: Ritters *Over Mussert*, wiens voornaamste bron Mussert zelf was en het boek van ir. J. Homan van der Heide, *Mussert als ingenieur*. Homan van der Heide droeg zijn boek op aan de Leider bij diens vijftigste verjaardag. De Leider, die de enige eigenaar was van de NSB-uitgeverij Nenasu, liet het door zijn eigen bedrijf publiceren. Alle reden eens nuchter naar Musserts zelfscenering te kijken.¹

Anton (Ad) Mussert werd op 24 juni 1894 in Werkendam geboren als zoon van een hoofdonderwijzer. Hij ging naar de Rijks-HBS in Gorinchem en studeerde in Delft civiele techniek. Tussendoor meldde hij zich – hij was conservatief liberaal en nationalist – bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als vrijwilliger bij de Landmacht. Hij werd korporaal. Na korte tijd kreeg hij echter een nierziekte, die leidde tot zijn afkeuring in 1915. Tijdens zijn ziekte werd hij thuis verpleegd door de zuster van zijn moeder, Rie Witlam, met wie hij een verhouding begon en die hij vervolgens trouwde. Daar moest de koningin nog dispensatie voor geven, en moeder Mussert was mordicus tegen; ze kwam ook niet naar de bruiloft. Men ziet: een doorsneestudent was Ad Mussert niet. Hij was (ex)-vrijwilliger en getrouwd met een echtgenote die achttien jaar ouder was dan hij en die kostwinner was terwijl hij studeerde. En hij studeerde ‘werkelijk prachtig’, zoals zijn leermeester prof. ir. Jan Klopper hem schreef. Dat beloofde wat.²

Ad Mussert ging in 1918 werken bij Rijkswaterstaat, in IJmuiden, waar een nieuwe sluis gebouwd zou gaan worden. In 1920, hij was toen ingenieur derde klasse, vertrok hij alweer. Later zou hij er zich op beroemen dat hij zo snel promotie had gemaakt bij het Rijk, maar dat was niet waar.³ Het promotiesysteem werkte strikt volgens anciënniteit, en ingenieur derde klasse was keurig zoals het hoorde. Volgens dat systeem zou hij na zes-tien jaar hoofdingenieur (H.I.) kunnen worden.⁴

Bij de provincie Utrecht kwam een vacature en die bood behalve betere betaling – de

Portret van Jhr.ir. Hendrik Ernst Ram (1864-1949), hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat Utrecht, 1904-1927 (fotocollectie Provincie Utrecht).

provincies betaalden beter dan het Rijk – een snellere weg naar het hoofdingenieurschap. Jhr. ir. Hendrik Ernst Ram (1864-1949) was daar hoofdingenieur en hij zou over een jaar of tien met pensioen gaan. Ram had een ingenieur nodig. Mussert solliciteerde en werd aangenomen. Hield Ram tijdens het sollicitatiegesprek Mussert voor dat die wellicht de opvolger kon worden, mits de Staten hem daartoe benoemden? Ja, schreef Ram zes jaar later: het is niet onmogelijk dat ik dat toen naar voren heb gebracht.⁵ Beide beseften natuurlijk dat in feite Provinciale Staten beslisten.

Er lag veel werk op Mussert te wachten, zoals Ram zelf in 1919 had geschreven aan het College van Ge-

deputeerde Staten (GS) dat door de Commissaris der Koningin (CdK) werd voorgezeten. Op de agenda stond bijvoorbeeld de waterhuishouding in de Gelderse Vallei.⁶

Wat Wortman werkelijk zei

Van 1913 tot 1919 hadden de hoofdingenieurs van Provinciale Waterstaat van zowel Gelderland als Utrecht een plan gemaakt voor een betere waterhuishouding in de Gelderse Vallei, waar onder andere de grote beken voor veel wateroverlast zorgden.

Het eerste deel van het plan omvatte sluisen en een gemaal in de Eem, die uitkomt in het IJsselmeer. Mussert begon vanaf 1920 de uitvoering van de kunstwerken voor te bereiden. Hij liet de opmetingen maken, de terreinen en de uit te voeren werken in kaart brengen en hij stelde de begroting samen. In november 1921 kregen de Staten een overzicht van de werken, de gevolgde procedure en inzage in de kosten. Het was een gedrukt stuk waarvoor, ambtelijk gesproken, maar één persoon de gegevens kon aanleveren: Mussert. En mocht niet hijzelf, maar zijn chef de redactie van het stuk gedaan hebben, dan nog was het in ieder geval een leidraad voor Musserts handelen, want het bevatte het berekende verzoek het maximale krediet van twee miljoen gulden toe te kennen.⁷ Het is goed dit even vast te houden, want om de vraag of Mussert inzicht had in het totale plan, ontspon zich later een hele discussie.

De ambtelijke dienst – een ambtenaar bij de Provincie maakte een werkweek van 34½ uur – liet genoeg tijd vrij voor het werken aan zaken die met Utrecht weinig of niets te maken hadden.⁸ Zo schreef Mussert in *De Ingenieur*, een uitgave van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (KIVI), in 1921 een artikel over de manier waarop de waterhuishou-

ding in en rond het toekomstige IJsselmeer geregeld zou moeten worden. Daartoe haalde hij een oud idee van stal: de toekomstige Flevopolder en de Markerwaard zouden één gebied moeten worden en niet gescheiden door een breed kanaal, zoals voorzien was in de plannen van de Dienst der Zuiderzeewerken. Er zou, vond Mussert, een smaller kanaal, en dan op polderpeil, moeten komen. Dat zou het Rijk f 41.000.000 aan bedijking besparen. De bemoeienis werd niet op prijs gesteld. Een van de topingenieurs van de Dienst der Zuiderzeewerken, ir. V. de Blocq van Kuffeler, die later directeur-generaal van de Dienst zou worden, diende Mussert nogal bot van replek. Het onderwerp werd al bestudeerd, zei De Blocq van Kuffeler, en er was ook al een commissie mee bezig. De Blocq van Kuffeler was daar lid van, net als zijn chef, ir. H.E.A. Wortman, samen met ir. A.R. van Loon en ir. J.A. Ringers.

Mussert ging er resoluut tegen in. Het ambtelijk gezag van al die hoge heren van de Rijkswaterstaat waar de Dienst der Zuiderzeewerken ook bij hoorde, kon hem gestolen worden: niet gepubliceerde denkbeelden golden niet in de wetenschappelijke wereld. En men kon hem nog meer vertellen over commissies die er al mee bezig waren – dat kon iedereen wel zeggen. Zijn tarten van het gezag waar hij later een expert in zou worden, sprak de redactie van *De Ingenieur*, die nauw verknoot was met de Rijkswaterstaat, zeer aan. Men nam het op voor Mussert! Allereerst, schreef de redactie, was een woord van waardering op zijn plaats voor Mussert 'die met zooveel geestdrift, hetzij dan nieuwe denkbeelden, hetzij dan vroeger reeds geuite gedachten opnieuw naar voren bracht, omtrent onderdeelen van het Zuiderzeeplan'. Ten tweede werd gehoopt dat de hoge heren van de Rijkswaterstaat open stonden voor openbare debatten over hun plannen. 'Want technische gedachtenwisseling in het openbaar over onderdeelen van het Zuiderzeeplan in *De Ingenieur*, die in de eerste plaats het forum van de ingenieurswereld wenscht te zijn, is reeds zeker van algemeen belang. De kolommen van ons tijdschrift staan ten deze steeds voor belanghebbenden open.' Dat was regelrechte kritiek op De Blocq van Kuffeler. Maar kreeg Mussert daarom ook gelijk?

Vijf jaar later, toen Mussert in wijder kring bekend en ook bewonderd werd, begon hij op te scheppen dat hij inderdaad gelijk had gekregen van de directeur-generaal van de Dienst der Zuiderzeewerken, de tengere, chique ir. H.E.A. Wortman zelf. En dat niet alleen: volgens Wortman zou Musserts plan zelfs een besparing van niet f 41.000.000, maar van f 46.000.000 opleveren. Aldus Mussert op 13 april 1926 in een nota aan het College waarvan de hooglopende ruzie met Ram het eigenlijke onderwerp was.

Maar had Wortman dat nu echt gezegd? Zeker niet. Wortman zei in een vergadering van het KIVI op 11 december 1922: 'Van een kanaal op polderpeil volgens het denkbeeld-Mussert zal daarom wel moeten worden afgezien'. Hij vervolgde met wat óók Mussert had gezegd: het idee om van de twee polders één te maken, was al eerder geopperd. En de Dienst der Zuiderzeewerken had voor wat betreft de kanalen rond deze grote nieuwe polder eigen denkbeelden gevormd die een besparing van f 46.000.000 opleverden. Dat is iets heel anders dan Mussert en in zijn kielzog enkele van zijn biografen hebben be-

weerd. Die meldden dat dat kanaal op polderpeil inderdaad was aangelegd, zonder zich te realiseren dat de Markerwaard er nooit gekomen is, dus dat er ook geen kanaal langs gelegd kon worden. Daarmee is het verhaal echter nog niet ten einde.

De redactie van *De Ingenieur* mocht het dan voor Mussert opgenomen hebben, toen Wortman hoffelijk ('Zooals de heer Mussert terecht heeft gezegd, zijn we het grotendeels eens') zijn commentaar op Mussert had afgerond, liet de andere kant zich horen. Ir. J.C. Ramaer, oudgediende van de Rijkswaterstaat, verhief zich tijdens de KIVI-vergadering en zei dat hij drie jaar onder Wortman had mogen werken. 'Hij is een man, volkomen op de hoogte van zijn vak en onbevooroordeeld. Hij is een man zoals men er weinigen vindt, en daarom spreek ik de hoop uit dat hij nog lang directeur-generaal van de Zuiderzeewerken zal blijven.' 'De vergadering geeft teekenen van instemming', voegde de redactie van *De Ingenieur* hier aan toe.⁹ Dat was een motie van vertrouwen aan het establishment van de Dienst der Zuiderzeewerken. Voor Mussert was dat minder plezierig.

Maar Mussert leerde er veel van: die gezeten heren van *De Ingenieur* en de Rijkswaterstaat vormden geen sterk front. Een paar flinke schoppen er tegen aan en het barstte al. Mussert zou in de volgende jaren merken dat als je vasthoudend was, op het botte af, en daarnaast slim en ad rem, je dat regentendom zo omver kon blazen.¹⁰

Gymnasium of HBS?

Voorlopig zocht Mussert het in rustiger discussies. In het jaar 1922 deed hij een eerste onderzoek naar het wegnemen, waar hij ook over publiceerde.¹¹ Daarop volgde een artikel dat ons inzicht geeft in de ontwikkeling die zijn persoonlijkheid nog moest doormaken voor hij overtuigd fascist werd. In het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad schreef hij in 1922 een wat te lang, nogal retorisch – daar was hij heel goed in – artikel over de herinrichting van het middelbaar onderwijs die toen aan de orde was. Het parlement moest beoordelen of de samenvoeging van middelbaar (HBS) en voorbereidend hoger onderwijs (gymnasium) tot een soort lyceum gewenst was. In de B-afdeling van dit lyceum zou dan wél Latijn, maar geen Grieks onderwezen worden. Er ontstond een publiek debat waarin op de onvergankelijke, hogere waarde van de klassieken versus de banaliteit van de exacte vakken werd gewezen. Deze strijd tussen de leidende elite en de veredelde fietsenmakers, zoals afgestudeerden aan de TH Delft binnenskamers werden genoemd, ofwel tussen het klassieke gymnasium en het lyceum is sindsdien vele malen gevoerd, maar in 1922 had hij een speciale kleur. De Eerste Wereldoorlog was nog maar net voorbij en deze massale vernietigingsoorlog was mogelijk geweest door de ontwikkeling van de wapenindustrie. Dat had, aldus Mussert, de technologie een slechte naam gegeven. Ten onrechte, meende hij. Degenen die de taak hadden het volk te leiden, hadden hun plicht verzaakt. Het morele en godsdienstig leiderschap over de natie kende hij toe aan de mannen die Grieks en Latijn hadden geleerd en recht of theologie hadden gestudeerd. Daar was geen misverstand over mogelijk. Maar, zei Mussert, als het volk

TECHNISCHE HOOGESCHOOL TE DELFT.

E AFDEELING DER WEG- EN WATERBOUWKUNDE,

VERKLAART, DAT

*Anton Adriaan
Mussert*

GEBOREN TE

Merhondam

DEN

11de Juli 1894

HET EXAMEN ALS

CIVIEL-INGENIEUR,

VOLGENS ART. 8 VAN HET KONINKLIJK BESLUIT

VAN DEN 4de JULI 1905 (STAATSBLAD N° 227), *met lof* HEEFT AFOELEGD, EN DAT *hene* DIENS-

VOLGENS DIT **DIPLOMA**, KRACHTENS ART. 118 DER WET TOT REGELING VAN HET HOOGER ONDERWIJS,
IS UITGEREIKT.

DELFT,

5 juli 1918.

[Handwritten signature]

VOORZITTER

[Handwritten signature]

SECRETARIS

Mussert ingenieurs-diploma aan de Technische Hogeschool Delft, 5 juli 1918.

materieel niet goed verzorgd is, kan het niet luisteren naar de wijze lessen van die geleerde gymnasiasten die boven het volk gesteld zijn. En voor die materiële zorg en alles wat daarmee samenhang, was de technologie onontbeerlijk. Het was aan de leiders te zorgen dat de technologie werd gebruikt voor verbetering van de levensomstandigheden van de mens en niet voor wapens en oorlogvoering. Zolang met name juristen het geleerde aanwendden om zelf als rechter of advocaat goed te verdienen en niets deden voor het algemeen belang, ging er geen enkel geestelijk leiderschap van hen uit. Terwijl juist zij de kennis van het ware en het schone en het billijke moesten omzetten in een belangeloos streven naar het hogere. Daarin hadden zij gefaald, zowel door oorlog te voeren als door het Verdrag van Versailles te ontwerpen en te ondertekenen. Mussert die behalve retorisch ook heel puntig kon zijn, schreef: het gymnasium schiet zo te kort in de vorming van de leerlingen 'dat men zich moeilijk kan voorstellen, dat het zonder Grieksch nog erger kan zijn'.¹²

We zien hoe Mussert hier kritiek heeft op de gestudeerde elite van Nederland, maar tegelijk nog gelooft in de traditionele hiërarchie van hoog en laag, van geestelijk en technisch, van gymnasium en HBS. Dat hij tot de lagere soort behoort, aanvaardde hij toen nog als vanzelfsprekend.

Een zogenaamde primeur

In 1923 kwam Mussert weer met een artikel: hij maakte een plan voor een getijdencentrale in de Westerschelde. Zijn trouwe bewonderaar Homan van der Heide schreef dat dit

plan 'voor ons land eenig in zijn soort' was.¹³ Ook dat is weer vaak overgeschreven. Maar een getijdencentrale was voor Nederland – in het buitenland bestonden zulke centrales al veel langer – veel eerder uitgedacht door ir. Max C.E. Bongaerts, voor de Westerschelde. Dat was rond 1908; de ontwerper van de Oostsluis te Hansweert, J.A. Ringers, nam het idee over en had een getijdencentrale bouwrijp in 1914 toen AEG door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de motoren niet meer leveren kon. Daarop strandde de uitvoering.¹⁴ Dat kon Mussert allemaal weten; er was over gepubliceerd in *De Ingenieur*, en die stond, mét register, op ieder waterstaatskantoor. Had hij het niet gelezen, of deed hij alsof? In het eerste geval was hij wel knap, al waren er in het buitenland voorbeelden die hem de weg wezen. In het tweede geval bedotte hij de zaak.

Een bedorven verhouding

In 1923 zou de bouw van de werken in de Eem bij Baarn beginnen, maar dan zonder het gemaal – volgens Mussert een bezuiniging die door hemzelf was bedacht. Maar de provincie Gelderland en het Rijk gingen dwars liggen; men meende dat met de uitvoering van de Zuiderzeewerken de waterhuishoudkundige problemen zich vanzelf zouden oplossen. En die Zuiderzeewerken vorderden gestaag. Het plan belandde daarom in de la. Mussert ging nu werken aan een andere manier van beekverbetering in de regio – want de afsluiting van de Eem hing nauw samen met sluisen en beekverbetering. Mussert werd wederom getroffen door het droevig lot van de ambtenaar die werkt en werkt, terwijl de politiek zich herbezint en zegt: nee, voorlopig toch maar niet. Want ook dit project werd door de politiek in de la gelegd.¹⁵ We zien straks hoe Mussert het primaat van de politiek in twijfel gaat trekken en hoe hij het conventionele politiek bedrijf gaat minachten. De politiek had zijn werk terzijde geschoven, en dat zal – niet onbegrijpelijk – kwaad bloed bij hem hebben gezet. Hij was geen man die gemakkelijk berustte. Integendeel. Hij had veel conflicten op zijn werk, en de verhouding tot zijn chef was totaal bedorven. Die gaf hem geen werk meer. Waarom niet?

Tot begin 1924 had Ram namelijk nog werk in portefeuille voor Mussert. Op een vraag van het Provinciaal Bestuur of Ram nog steeds een ingenieur naast zich nodig had, wees Ram op de wegen die gebouwd moesten worden. Maar hij gaf er Mussert geen opdracht toe. Het was goed mis tussen de heren.

Zoals dat vaker gaat bij een bedorven werkverhouding werd Mussert gedetacheerd; dan was hij uit het zicht. Het Gooisch Kanalen Comité, een lobby voor betere scheepvaartverbindingen in het Gooi, vroeg hem op te treden als technisch adviseur; zijn taak werd het een kanalenplan te ontwerpen. Dat gebeurde met toestemming van het Provinciaal Bestuur dat kennelijk die broodnodige aanleg van wegen in de la had gelegd, of gewoon even niet had opgelet. Twee jaar later zou het Provinciaal Bestuur Ram verwijten dat hij Mussert geen werk had gegeven, maar het had intussen Musserts detachering wel zelf goedgekeurd. Erg alert was dat niet.¹⁶

Op zich, overigens, was een dergelijke klus buitenshuis niet negatief: ir. J.A. Ringers, die negen jaar ouder was dan Mussert en in 1921 al een zeer goede reputatie had, kreeg in 1921-1922 als arrondissementsingenieur van de Rijkswaterstaat in Hoorn er ook zo'n karwei bij. In opdracht van de Noord-Hollandse kanalenlobby maakte hij het kanalenplan voor West-Friesland; het was creatief werk en bovendien een mooie bijverdienste.¹⁷ Maar in de context van de Provinciale Waterstaat was het voor Mussert nogal vernederend dat hij buiten de deur zijn heil moest zoeken. De reden was overduidelijk: Ram wilde Mussert uit de weg hebben omdat die, zoals Ram zei, 'nu eenmaal niet iemand boven zich kan velen en zal blijven trachten zijn chef opzij te drukken of voorbij te gaan'.¹⁸

Toen in 1926 het Gooise kanalenplan klaar was, wilde Ram echt van Mussert af. Ram zei half maart 1926 tegen Mussert dat er geen werk meer voor hem was, en hij liet dat ook het College weten.¹⁹ Kennelijk verwachtte hij dat Mussert dan wel weg zou gaan. Dat was naïef. Mussert ging helemaal niet weg als zo'n regententype hem dat zei. Integendeel. Dat had ook Ram kunnen bedenken. Want Mussert was zich aan het ontwikkelen tot een activist van grote klasse; hij was slim, allesbehalve bleu, een organisator van jewelste, en een lobbyist van hoog niveau. En hij werd bedreigd in zijn brood: als hij zijn baan verloor, wie zou hem dan willen hebben? Geen enkele werkgever met gezond verstand haalt een activist in huis – voor je het weet, keert hij zich tegen jezelf. Het was voor Mussert dus erop of eronder wat betreft zijn broodwinning. Maar wat hield dat activisme van Mussert nu eigenlijk in?

De minister ten val gebracht

Al heel lang waren de Nederlands-Belgische verhoudingen gespannen en dat was sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog alleen maar erger geworden. België lobbyde bij de overwinnaars zelfs voor annexatie van Nederlands grondgebied. Om enige ontspanning te bereiken, ontwierp België samen met de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, de bekwame en geroutineerde jonkheer mr.dr. H.A. van Karnebeek, een verdrag. Dat ging vooral over de waterstaatkundige verhoudingen: de Belgen wilden graag betere verbindingen over water met het achterland, Duitsland dus. Dat betekende de aanleg, verbetering en verbreding van kanalen. Het Juliana- en Maas-Waalkanaal (beide in aanleg), maar vooral het nog te ontwerpen Moerdijkkanaal, dat de Schelde met de Rijn zou verbinden, waren belangrijk in het plan. Maar ook de lastenverdeling van het bevaarbaar houden van de Schelde was een punt. In grote lijnen was het concept-verdrag inderdaad voordeliger voor de Belgen dan voor Nederland en het dreigde vooral de concurrentiepositie van Rotterdam te ondermijnen. Daar kwamen natuurlijk bezwaren tegen. De Kamer van Koophandel van Rotterdam was tegen; die van Amsterdam was milder. Een aantal ingenieurs van de Rijkswaterstaat was tegen; sommigen hadden wat politieke invloed, zoals Ramaer die we hierboven al ontmoetten. Sommige politieke partijen waren tegen. Een paar rechtse clubs zoals die van prof. F.C. Gerretson waren fel tegen. De tegenstanders

*Portret van Mr. H.Th. s'Jacob,
Commissaris van de Koningin,
Provincie Utrecht, 1924-1934
(fotocollectie Provincie Utrecht)*

vonden dat Nederland zijn belangen verkwanselde voor een ontspanningspolitiek met een Belgisch regime dat Franstalig was en zich niets gelegen liet liggen aan de Vlamingen, met wie de Nederlanders toch een stamverwantschap hadden. Op langere termijn zouden de belangen van Franstaligen en Vlamingen niet zover uiteen lopen wat het belang van een goede verbinding over water naar

het Ruhrgebied betrof, maar toen zagen de tegenstanders dat niet zo.

Van Karnebeeks gevaarlijkste tegenstander was Ad Mussert, die vooral op waterstaatkundige gronden tegen was. Maar ook het nationalisme telde – we weten nog hoe hij in 1914 vrijwillig dienst nam. In mei 1925 schreef Mussert twee artikelen tegen het Verdrag, in diezelfde Utrechtse krant waarin hij over gymnasium en lyceum had geschreven. Kennelijk vonden zijn chefs het goed dat hij zo actief was; in ieder geval konden ze hem moeilijk tegenhouden. Bij Rijkswaterstaat waren verschillende ingenieurs politiek actief; Bongaerts en A.H.H.W. König waren zelfs enige tijd minister van Waterstaat. Vreemd was wél dat kennelijk niemand bezwaar maakte toen Mussert secretaris werd van het Nationaal Comité van Actie tegen het Verdrag met België, dat hij zelf oprichtte. Hij ging ervoor reizen en lobbyen, spreken en schrijven, ageren en protesteren – dat moet hij toch vooral in de tijd van de baas gedaan hebben. Het ligt voor de hand dat de Commissaris der Koningin, Mr. H.Th. s' Jacob, net als zijn partijgenoten van de CHU, zo tegen het verdrag was dat hij Mussert zijn gang liet gaan. Hetzelfde geldt voor de gedeputeerde J.H.Th.O. Kettlitz, lid van de Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond, waartoe ook Mussert behoorde, en lid van Musserts Comité.

Mussert werd de onvermoeibare secretaris, organisator, coördinator en motor van het Nationaal Comité. Voorzitter van het Comité was de gepensioneerde bankier mr. J. Luden, president van de Raad van Commissarissen van de Nederlandsche Bank en commissaris van vele andere bedrijven. Veel leden van het Comité hoorden tot de elite van Nederland.²⁰ De elite van Nederland bleek voor de onderwijzerszoon uit Werkendam niet een club die

ver boven hem stond; ze was bereikbaar en beïnvloedbaar.

In 1926 bereikte het Nationaal Comité haar doel nog niet; de Tweede Kamer nam het verdrag aan. In februari 1927 sneuvelde het echter in de Eerste Kamer en trad Van Karnebeek af.²¹ Musserts Nationaal Comité had gezegevierd. Mussert zelf werd lid van Gerretson ultrarechtse Nationale Unie.

Een requisitoir

De Gedeputeerden hadden inmiddels Mussert gevraagd of hij zelf ook vond dat hij wel op kon stappen wegens gebrek aan bezigheden. Nu, dat vond hij helemaal niet. Wat volgde was een nota van twintig vel die veel inzicht geeft in de zelfbewuste, retorisch hoogbegaafde en temperamentvolle vechtjas Mussert. Ram moest voor de bijl.

Mussert opende zijn nota heel correct: ik schrijf u met een bezwaard hart, maar 'de feiten zijn sprekend genoeg'. Het betrof feiten die hij 'uit deferentie tegenover mijn chef, die ik als mensch een zeer groote mate van hoogachting toedraag, zoo gaarne onaangeroerd zou hebben gelaten'. Even, schrijft hij dan, heeft hij overwogen zich terug te trekken, maar neen, zijn loyaliteit mocht niet zover gaan, vanwege het belang van de provincie en dat van hemzelf. En dus kon hij niet anders dan opening van zaken geven. Maar 'dit alles had voorkomen kunnen worden indien de H.I. (hoofdingenieur, TP) mij de plaats had gegeven, die zoowel de provincie als mij rechtens toekomt'. En dan 'ter zake'. Eerst stelde Mussert zich aan het College voor, want 'tot nu toe ben ik eigenlijk niets meer dan een sage voor U geweest'. Een sage uit de krant, mogen we aannemen, want de actie tegen Van Karnebeek is dan al bijna een jaar aan de gang.

De sage uit de krant zette zijn licht niet onder korenmaat. Hij had snel gestudeerd (vier en

Gezicht op het Amsterdam-Rijnkanaal te Utrecht vanaf de brug over het Merwedekanaal bij de Vleutenseweg, 1943. Foto Nico Jesse. Nederlands Fotomuseum, Rotterdam

een half jaar tegen zes een half jaar gemiddeld, zei hij) en was 'cum laude' geslaagd, wat slechts 2 % de studenten lukt. Inderdaad, hij was met lof geslaagd. Dát klopte. Na anderhalf jaar werken bij de Rijkswaterstaat stond hij in november 1919 'hooger op de ranglijst dan de ingenieur, die nu in Utrecht arrondissementsingenieur is' – en dát klopte niet. De arrondissementsingenieur waar Mussert op doelde, was ir. H. Bakker die in 1926 al zes jaar ingenieur tweede klasse van de Rijkswaterstaat was en tussen de f 4000 en de f 5000 verdiend zal hebben. Mussert verdiende f 2500 toen hij anderhalf jaar bij de Rijkswaterstaat was. Bij zijn sollicitatie, vervolgde Mussert, had Ram hem gezegd dat hij de 'aangewezen opvolger zou zijn' als de chef met pensioen ging. Ook hier is een korreltje zout op zijn plaats; we zagen al dat Provinciale Staten over de benoemingen ging, uiteindelijk.

Na deze opening volgen passages waarin Ram en het College rechtstreeks werden aangevallen. Dat de politiek dat plan voor de Gelderse Vallei terzijde had gelegd in 1923, zei Mussert nu prima te vinden. Want hij vond het een plan van niks. Het was een 'miljoenenwerk dat zijn rente in derverste verte niet zou hebben opgebracht'. Uit financieel en ander oogpunt waren de plaats van de sluizen en het gemaal verkeerd gekozen. Sterker nog: al in 1923 was bij Mussert het besef ontwaakt 'dat de grondslagen der plannen, zooals die in de jaren 1917-1919 door de beide hoofdingenieurs waren gesteld, uit economisch oogpunt volstrekt verwerpelijk waren'. Beekverbetering te bevorderen door afsluiting en bemaling van de Eem, was 'een economisch monstrum dat geen levensvatbaarheid bezit. Het laat zich het best vergelijken met een kind met een waterhoofd. Het lichaam (d.w.z. de beekverbeteringswerken) is als normaal te beschouwen, maar de kop overtreft eenige malen het lichaam. Tot deze ontdekking zou ik vermoedelijk al veel eerder gekomen zijn, indien de betreffende besprekingen niet volstrekt buiten mij om hadden plaatsgevonden'.

Dat nu was een grove beschuldiging. En was hij terecht? Had Ram zijn ondergeschikte van meet af aan buiten alle besprekingen gehouden, zodat Mussert inderdaad in 1923 niet had kunnen waarschuwen voor de grote verkwisting?

De geschiedschrijver van de Utrechtse Provinciale Waterstaat, Guus Borger, heeft geschreven dat 'Ram niet in de gelegenheid was de voortgang van het werk aan het Vallei-plan in meer dan hoofdlijnen te volgen'. Eens per maand praatte Mussert hem bij, aldus Borger.²² Ram zei dan ook tot het College dat Mussert nergens buiten gehouden was; hij had altijd alle stukken gezien. Rams conclusie: 'Of hij heeft tegen beter weten in gezwegen of hij spreekt thans onwaarheid'.²³ Het laatste moet het geval geweest zijn: Mussert was nergens buiten gehouden, en het verwijt van verkwisting was iets dat hij achteraf had bedacht. Met zijn bewering dat hij overal buiten was gehouden als slachtoffer beoefende hij in 1926 al het kunstje van verongelijkheid dat hij later nog veel professioneler zou beoefenen en dat andere NSB'ers gretig zouden overnemen.

In werkelijkheid – we zagen het al – kwam dat plan voor beekverbetering al in het genoemde, gedrukte, stuk van 1921 aan de orde en Mussert moet dat plan op zijn bureau

Bouw gemaal bij de Vechtsluizen, Muiden, 1930 (fotocollectie Provincie Utrecht).

gehad hebben, jaren lang. Bovendien is er nog een stuk waar hij van geweten moet hebben, als hij het al niet zelf heeft geschreven. Dat was het antwoord aan de minister van Waterstaat op een aanval van Wortman. Wortman vond dat de minister geen subsidie aan het Gelderse Vallei-plan moest geven. De Provinciale Waterstaat van Utrecht gaf replek met een nota waarin de voordelen van het plan nauwkeurig werden beschreven en waarin op subsidie werd aangedrongen. Dat was in november 1922. De nota was ondertekend door de Commissarissen der Koningin van Utrecht en Gelderland. Auteur van die nota was Mussert, zei Ram, en dat was waarschijnlijk ook zo. Wie anders had de gegevens die daarvoor nodig waren? Ram maakte daarmee aannemelijk dat Mussert (ook) in 1922 het plan heel goed kende en nooit iets had gezegd over verkwisting. Integendeel – de nota was een pleidooi voor een bijdrage van het Rijk van 45%, en die kwam er ook, aanvankelijk.²⁴

Mussert beschuldigde Ram er dus van én geldverkwistende plannen gemaakt te hebben én hem buitengesloten te hebben. Aan het eerste was hij mede debet en het tweede was niet waar. Mussert ging nog een stap verder: niet alleen maakte hij Ram zwart, hij liet het College ook voelen dat het had zitten slapen toen het de plannen goedkeurde.

Mussert zette ook in het vervolg van zijn filippica tegen Ram en College een hoge borst op. Hij pochte op zijn eigen verdiensten. Hij wees op zijn plan voor het kanaal op polderpeil als 'de eerste dienst die ik aan mijn land kon bewijzen'. Dat dit plan was afgewezen, vermeldde hij niet. Over de studie van de getijdencentrale zei hij dat deze 'arbeid vermoedelijk pioniersarbeid zal zijn, die eerst na jaren vrucht zou kunnen dragen'. Ook hier paste meer bescheidenheid, zoals eerder duidelijk werd. Daarna noemde Mussert nog de Gooi-

Portret van A.A. Mussert bij het aanvaarden van zijn functie als hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat Utrecht, 1927.

se kanalen en ook dat project was een succes, en toch was er van de kant van Ram geen nieuw werk voor hem gekomen!

Zijn werkkraft was kennelijk een 'quantité négligable' voor de hoofdingenieur. 'Het was voor mij uiteraard een voortdurende ergernis dagelijks naar mijn bureau te moeten gaan met het besef, dat mijn diensten daar zoo weinig mogelijk verlangd werden. (...) Dat dit aan iemand met mijn temperament ontzaggelijk

veel ergernis gegeven heeft, behoeft geen nadere verklaring'. Alsof hij niet in de jaren dat hij zogenaamd werkloos aan zijn bureau zat, door stad en land was getrokken voor het Nationaal Comité, brochures tegen het verdrag had geschreven, artikelen had gepubliceerd en lezingen had gehouden voor een zaak waar de provincie Utrecht weinig mee te maken had. Hij had zijn passie geheel kunnen uitleven, maar schreef nu op zielige toon: 'Ik had niet te bevelen, doch te gehoorzamen. Ik heb gehoorzaamd en mij geschikt naar den wil van den H.I.' Daar voegde hij, zeer onthullend, aan toe: 'Maar dit was mogelijk omdat het mij duidelijk werd, dat de H.I. niet mij, maar zichzelf door deze handelwijze in moeilijkheden zou brengen'. Deze zin maakte duidelijk dat Mussert al lang van plan was ir. Ram ten val te brengen. En dat deed hij op knappe wijze: zijn nota veranderde langzaam in een requisitoir waarin hij de wanprestaties van Ram opsomde: 'De Geldersche Vallei: Stapels dossiers, uitgaven bijna een Ton; resultaat nihil. Beter gezegd negatief. Het prestige van Uw College en van den Provinciale Waterstaat is er bij de betrokken bevolkingsgroep niet op vooruitgegaan.

De Leidsche Rijn: Stapels dossiers. Resultaat geen.

De verbetering van den waterstaatkundigen toestand in de Vechtstreek. Bergen paperassen. Waar zijn de resultaten? Wat is de oorzaak hiervan?

Zou in de Geldersche Valleikwestie Gelderland de oorzaak zijn?

Zou in de Leidsche Rijkswestie Zuid-Holland de oorzaak zijn? Zou in de Vechtkwestie Noord-Holland de oorzaak zijn?

De oorzaak is de onvoldoende bestudering der problemen.¹

Mussert ergerde zich niet persoonlijk aan Ram: 'daar stond ik volstrekt boven'. Maar moreel vond hij het verwerpelijk dat men hem in 1920 bij de Rijkswaterstaat had 'weggehaald', zonder dat er een behoorlijke taak voor hem was. Weggehaald? Zoals we gezien hebben, had Mussert zelf gesolliciteerd. Ten slotte somde hij een reeks noodzakelijke werkzaamheden in de provincie op en hij bood aan om een flink aantal van alle verwaarloosde projecten op zijn schouders te nemen.

Het College gaf Ram de kans zich te verdedigen en die deed dat ook wel, zoals we al zagen. Maar tegen een ervaren activist, om niet te zeggen agitator, als Mussert was hij niet opgewassen. Die zou een chef altijd 'opzij drukken'. Ram waarschuwde het College wél voor de manier waarop Musserts de vele nieuwe werkzaamheden op zijn schouders zou nemen. De Provinciale Waterstaat zou daarmee uit handen van de Gedeputeerden worden gehaald en in die van Mussert zelf gelegd.²⁵

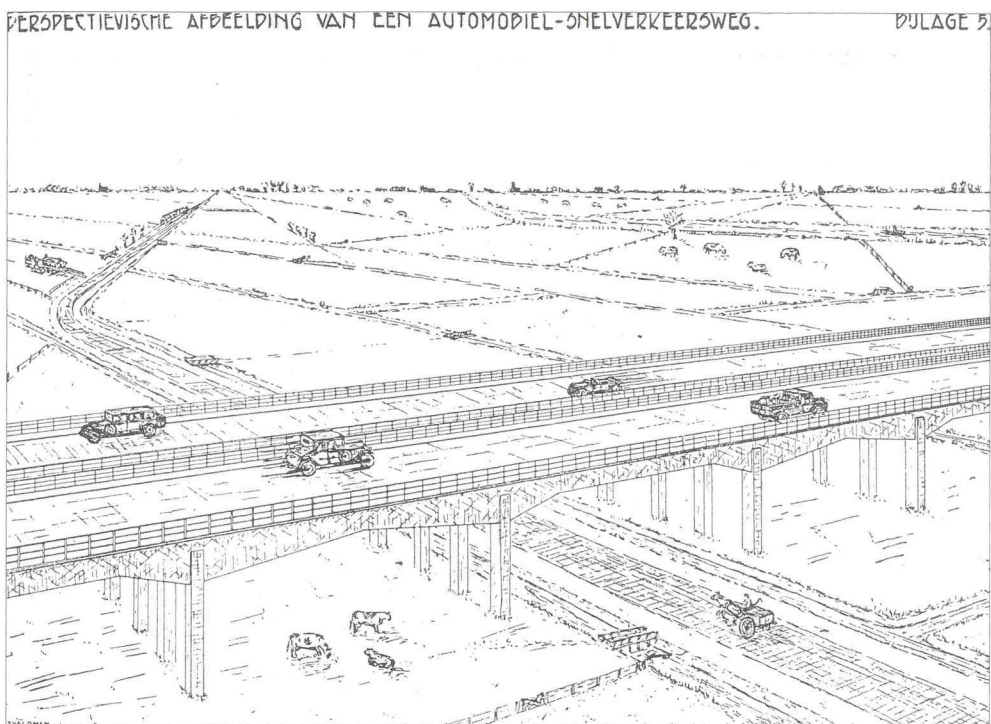
De notulen van de Collegevergadering stelden – zonder het met zoveel woorden te zeggen – Mussert in het gelijk. Het College gaf hem een groot aantal nieuwe taken; van ontslag was geen sprake meer. Integendeel: het was Ram die het jaar daarna met vroegd pensioen ging.²⁶ Kijken we naar een foto van de latere NSB-leider uit 1927, dan zien we een energieke, vasthoudende en zeer zelfbewuste man.

Dat de hoofdingenieur niet zichzelf zoekt

Er moest nu dus een nieuwe hoofdingenieur komen. Nummer één stond ir. W.H. Brinkhorst, hoofdingenieur van de Rijkswaterstaat. Nummer twee was Mussert en die ging lobbyen: het verhaal gaat dat hij de Statenleden allemaal zelf bezocht. Van één ervan weten we het zeker omdat die erover sprak. Dat gebeurde in een besloten vergadering van Provinciale en Gedeputeerde Staten. De Staten, geïrriteerd, wilden weten waarom iemand van buitenaf als nummer één stond.

De CdK gaf uitleg. Eerst prees hij Mussert als ingenieur. Toen kwamen de bezwaren: 'Maar behalve bekwaamheid is voor eene behoorlijke vervulling van die betrekking tact een eerste vereischte: tact tegenover de ambtenaren van den eigen dienst (de Waterstaat, TP) en die van het Provinciehuis, met name die van de Tweede Afdeling'. De Tweede Afdeling behandelde de waterstaatszaken vanuit algemeen bestuurlijk en juridisch oogpunt. De Commissaris vervolgde: 'De hoofdingenieur moet toch met verschillende personen besprekingen houden o.m. met zijn ambtgenoten uit andere provinciën, met de departementen van algemeen bestuur. Daarbij dient voorop te staan dat de hoofdingenieur niet zichzelf zoekt, maar steeds de belangen der provincie voor laat gaan. Of de heer Mussert die tact bezit, meent het College aan twijfel onderhevig te zijn'.²⁷

Ondanks deze ondubbelzinnige kritiek van de Commissaris werd Mussert met 23 tegen

Schets voor een autoweg, illustratie uit *Musserts publicatie Vrij baan voor de toekomst*. Bijdrage tot de kennis van het wegvraagstuk, Utrecht 1931.

18 stemmen gekozen tot hoofdingenieur. Voor het eerst en het laatst weken de Staten af van de voordracht van het College.²⁸ Mussert was een man om rekening mee te houden. Twee jaar later, in 1929, liet Mussert zich van een andere kant zien: hij kon heel creatief denken over zowel natte als droge waterstaatsvraagstukken – natte waterstaat gaat over water; droge over wegen. Jarenlang waren er plannen gemaakt voor een verbinding van Amsterdam met de Rijn. Er was veel op gestudeerd en er waren diverse lobbies die ieder een voorkeur hadden voor de loop van het aan te leggen kanaal. Utrecht wilde dat het kanaal haar stad passeerde; het was vitaal voor haar industriële ontwikkeling. Mussert maakte een plan op basis van de ontwerpen van de Commissie-Van Limburg en stelde voor schutsluizen achterwege te laten. Volgens zijn plan kon het kanaal van Amsterdam via Utrecht tot Wijk bij Duurstede één gelijk niveau hebben. Dit idee voor een zogeheten eenpandig kanaal baarde zoveel opzien dat alle perspectieven verschoven, de lobbies zich hergroepeerden en met nieuwe ijver aan het werk gingen. De minister was onder de indruk en liet een nieuw onderzoek verrichten. Musserts idee werd verwerkt in het uiteindelijke ontwerp voor het kanaal, waarvan het tracé door de Commissie-Van Limburg was vastgesteld, met afmetingen van kanaal en kunstwerken zoals door dr.ir. L.H. Wentholt ontworpen.²⁹ Musserts efficiënte en zuinige variant droeg zeker veel bij tot een goede oplossing van dit kanaalprobleem.

Later zou Mussert, die zijn PR buitengewoon goed verzorgde, het doen voorkomen alsof hij

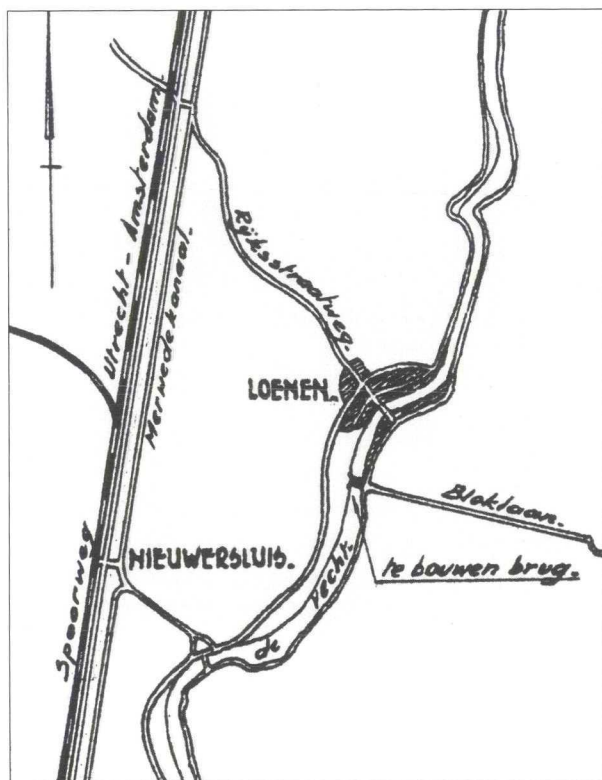
het kanaal helemaal alleen had ontworpen. Dat was weer echt Mussert; hij deed er altijd een schepje bovenop. Hetzelfde gebeurde bij zijn tweede wegenonderzoek waarover hij in 1931 het boekje *Vrij baan voor de toekomst. Bijdrage tot de kennis van het wegeenvraagstuk* publiceerde. Daarin lanceerde hij het idee van de autoweg in de vorm van een groot viaduct; hij vertelde er niet bij dat dat geen origineel plan was. Misschien wist hij dat niet, maar dan had hij de literatuur niet goed doorgewerkt. Misschien ook wist hij het wel, maar blufte hij. Net als bij de getijdencentrale was ook de herkomst van dit idee dus weer dubieus.³⁰

De staatsburger is gedegenereerd

Waarom deed Mussert zulke dingen? Hij was een getalenteerd man en een goed vakman, maar als ingenieur de mindere van bijvoorbeeld Cornelis Willem Lely, de zoon van Cornelis Lely van de Zuiderzeewerken, of van J.A. Ringers, de ontwerper van de Noordersluis te IJmuiden.³¹

Was hij bij de Rijkswaterstaat gebleven, dan had hij zich verder kunnen ontwikkelen en meedingen naar een positie bij de echt interessante, grote werken van die tijd – men denke aan de bouw van 's werelds grootste sluisen in IJmuiden, de Zuiderzeewerken, de kanalisatie van de Maas of de Twentekanaal. Daarbij had hij wellicht geëxcelleerd. Op

provinciaal niveau bestonden zulke werken niet. Bij de provincie verdiende hij wel goed, en was hij ook sneller eigen baas, maar hij kon er niet tot zijn recht komen zoals de grote ingenieurs bij de Rijkswaterstaat dat konden. Intussen lanceerde hij dus papieren plannen, en smukte hij zijn CV op met allerlei prestaties waarvan hij de meeste nèt niet had geleverd en met plannen die wel iets creatiefs hadden, maar die meestal nèt niet goed genoeg doordacht waren. In het jaar dat hij *Vrij baan voor de toekomst* schreef, in 1931 dus, richtte Mussert samen met zijn collega-ambtenaar, de commies C. van Geelkerken, de NSB op. De leidende gedachte van de beweging was dat Nederland zo slecht werd bestuurd

Situatieschets bij het bestek voor een brug over de Vecht, 1933.

dat Mussert de touwtjes beter zelf in handen kon nemen: 'Als staatsburger is de Nederlander zoo gedegenereerd dat we een algeheele omschakeling noodig achten', zei Mussert, de Leider, in 1932 in een kranteninterview.³²

Een schot voor de boeg afvurend begon hij zich op kantoor als een leider te gedragen, wat daar helemaal niet goed viel. Hem werd door het College gevraagd iets te doen aan de reorganisatie van het Waterschap beoosten de Vecht, want dat had geen taken meer. Mussert stelde voor het op te heffen en presenteerde meteen een plan daarvoor. Op zich was die opheffing geen dom idee, want de taken waren inderdaad door Amsterdam overgenomen. Het College stemde in met het idee.

Waterschappen worden echter bestuurd volgens het ingewikkelde waterschapsrecht. Op het Provinciehuis werden de waterschappen juridisch en bestuurlijk gevolgd door de Tweede Afdeling waar de zeer gerespecteerde mevr. mr. dr. J.C.P. Hoejenbos-Vervloet de baas was. We herinneren ons dat de CdK er in 1927 aan twijfelde of Mussert wel tactvol met de Tweede Afdeling om zou gaan. Die twijfel bleek terecht. Een beetje collegiaal en bestuurlijk ingestelde waterstaatsingenieur zou eerst tactvol met collega Hoejenbos-Vervloet zijn gaan overleggen voordat hij een opheffingsplan schreef. Mussert deed dat niet. Daar kwam narigheid van, want mevrouw Hoejenbos-Vervloet had én bezwaren én liet allerminst over zich lopen.

Het resultaat was een serie op scherpe toon gestelde nota's van de Tweede Afdeling waar het College niet van terug had: de aanvankelijke welwillendheid waarmee Musserts plan was ontvangen, verdween. Het waterschap bleef bestaan, met wat veranderingen in de reglementen.

Mussert kon zoiets niet accepteren; collegiaal werken, toegeven dat er meer dan één oplossing was van een probleem, nee, dat lukte hem niet. In plaats daarvan schreef hij het College een boze brief, gedateerd 18 maart 1932, toen de NSB enkele maanden oud was. Mijn dienst, schreef Mussert, heeft door uw verandering van idee veel werk 'onnut' verricht. Wellicht, vervolgde Mussert, roept mijn plan administratieve (= bestuurlijke, TP) en juridische bezwaren op, maar als men de opheffing echt wil, zijn die bezwaren terzijde te schuiven: 'De administratie dient zich immers aan te passen aan den administratieve toestand en niet omgekeerd.' Bij deze open deur begon het College vermoedelijk al kwaad te worden. Mussert deed er nog een schepje bovenop: hij had nu dan een brief gekregen van het College met vier bladzijden bezwaren en het verzoek daarop te reageren, maar aanzien 'u den bestaanden toestand in stand wenscht te houden en afziet van wezenlijke reorganisatie (...) wil het mij voorkomen, dat het geen zin heeft om de in de eerste vier bladzijden van uw brief genoemde bezwaren nader te onderzoeken'. Nu plofte het College; sinds wanneer spreekt een werknemer zijn werkgever zo toe?

Het College mocht dan woedend zijn, het was ook prudent. Het realiseerde zich dat het zelf van mening was veranderd en dus ook boter op het hoofd had. Het vroeg raad aan de Tweede Afdeling en die antwoordde dat Mussert de procedure had ingezet door 'een beginselbesluit van U uit te lokken op een zeer onvolledig voorstel zijnerzijds'. Als dat

beginselbesluit nu moest worden teruggedraaid en er dus inderdaad 'veel onnut werk' was verricht, was dat de consequentie van Musserts eigen eerste opzet.

Het College, gerustgesteld, schreef op 5 april 1932 aan Mussert 'niet weinig ontstemd' over hem te zijn. Het was niet aan Mussert goed- of afkeuring te geven aan een besluit van het College. Het College wenste verder 'verschoond' te blijven van zulk commentaar, en Mussert had moeten doen wat hem gevraagd werd: ingaan op die vier bladzijden bezwaren. Dat was zijn werk als adviseur van het College. Nu hij dat weigerde, wilde het College niet verder met hem spreken over de waterschapskwestie, hoewel dat wel haar plan was geweest. Mussert begreep niet dat hij al veel te ver was gegaan. Integendeel: hij legde medio april 1932 in een lange brief uit dat hij in een eerdere fase vragen van het College wel degelijk had beantwoord, dat hij het besluit het waterschap niet op te heffen nog steeds betreunde en dat hij geen adviezen uitbracht waar hij niet achter stond. Hij vond, schreef hij, dat hij zelf kon uitmaken wanneer het geven van advies nog ter zake was; als het besluit toch al gevallen was, waarom dan nog nakaarten? We zien hier dat hij het primaat van de politiek in feite niet meer erkende.

Het College ontplofte nu echt van woede. De CdK schreef hem dat 'toon en vorm' van het betoog van Mussert 'de Gedeputeerde Staten aanleiding geeft daarop niet verder in te gaan'. Er was dus een vertrouwensbreuk. En er werd niet alleen niet meer geschreven, er werd ook niet meer samen gepraat. Mussert moest bakzeil halen en schreef een excuusbrief: hij had het zo niet bedoeld, het speet hem erg, het had 'nimmer in de bedoeling gelegen mij te onthouden van het uitbrengen van adviezen tot het geven waarvan uw College mij opdracht had verstrekt'. Dat was op 26 mei 1932.³³

Eigengereid

Ondertussen had Mussert het volgende conflict al in gang gezet. Hij had, geheel op eigen houtje, een werkverschaffingsproject bedacht – de werkloosheid was groot en natuurlijk was het goed daar iets aan te doen. Daarom had hij, ongevraagd, een commissie van deskundigen ingesteld die de droogmaking van het plassengebied Botshol had voorbereid. Hij bood op 29 april 1932, terwijl het College juist de relatie met hem aan het verbreken was, een rapport met het Botshol-plan aan. Men moet zich dat voorstellen: in een gebied waar, zoals overal, grondkwesties tot bijna onoplosbare ruzies leiden en het waterschapsrecht het leven compliceert, waar iedere ingreep in het landschap de waterhuishouding en dus de belangen van de boeren raakt, komt opeens een plan voor droogmaking ter tafel dat met niemand die er toe doet, is besproken. Een dergelijk plan kan alleen gemaakt worden in overleg met alle betrokkenen: de burgemeester, de boeren, het waterschap, het aangrenzende waterwinbedrijf en wie al niet. Maar wellicht vond Mussert dat nu juist de gedegeneerde manier van besturen waartegen hij met de NSB stelling wilde nemen. Het College schrok van Musserts eigengereidheid en schreef hem op 3 mei 1932 een ijzig briefje: 'Alvorens uw rapport (...) in overweging te nemen, zullen wij

gaarne vernemen krachtens welke opdracht van ons College dit rapport, door een Commissie waarvan het bestaan ons niet bekend was, is uitgebracht'.

Mussert schrok ook, en begon te draaien. Op 14 mei 1932 schreef hij het College dat het rapport bedoeld was om de kennis van het Botshol-gebied te vergroten en dat het in de la zou gaan, met andere interessante archiefstukken. De Tweede Afdeling werd, zoals gebruikelijk, om commentaar gevraagd en noteerde dat Mussert zijn initiatief wel op héél verschillende manieren presenteerde. Terwijl hij zijn wetenschappelijke commissie ijverig en voor niks aan zijn plan had laten werken – het ging toch om een goed doel – bedoelde hij dat plan intussen in het archief op te bergen. Zo werd dat archief, in de woorden van Mussert, 'op gemakkelijk en goedkope wijze' een studie rijker. De repliek was snijdend: zoiets gaf toch geen pas ten opzichte van de mensen die gratis aan dat plan gewerkt hadden, aldus de immer onverschrokken Tweede Afdeling van mevrouw Hoebenbos-Vervloet – wellicht de enige op het Provinciehuis waar Mussert niet over heen walste. En de Tweede Afdeling vervolgde: als het College al verder wilde met het plan, moest de minister van Binnenlandse Zaken er maar eerst naar kijken en een besluit nemen of men er wat mee wilde doen als werkverschaffingsobject. In ieder geval was het rapport nu nog onvolledig en waren de kosten niet voldoende nauwkeurig geraamd.³⁴ Dat was een domper voor de waterstaatsingenieur en had bij hem de vraag moeten oproepen waarom hij op het werk toch telkens in conflict raakte.

In een politiek neutrale context zou men Musserts gedrag eigengereid noemen; in de context van zijn fascistische opvattingen kunnen we zijn gedrag ook interpreteren als minachting voor het politieke establishment. Hij prikkelde de mensen om zich heen met zijn mengeling van eigengereidheid en minachting. Zijn biografen mogen hem dan geprezen hebben als een voortreffelijk manager, er was ook een tegenkant. Zo liet hij zijn wegwerkers van augustus tot oktober 1932 als extra klus verkeer tellen. In augustus 1933 kreeg hij daarover een boze brief van het bestuur van de Vereeniging van Provinciaal Personeel; de arbeiders waren niet betaald. Een van de arbeiders ontving op 20 februari 1934 een kwitantie voor f 15,50. Dat was bijna anderhalf jaar later.³⁵

Even merkwaardig is een andere anekdote, verteld door Meyers, die – zonder bronvermelding – hoog opgeeft van Musserts inzet voor de gewone man. Bij de Zuiderzeewerken, aldus Meyers, zou de aannemer de arbeiders slecht behandelen. Mussert 'ontbood de aannemer en beval hem daarin onmiddellijk verandering te brengen. De volgende dag kwam hij controleren!'³⁶ Een mooi verhaal, behalve dan dat Mussert helemaal niet de opdrachtgever was van de Zuiderzeewerken; dat was de Dienst der Zuiderzeewerken.

Verboden voor ambtenaren

GS vergaderden op 16 mei 1933 over Mussert: de CdK vond dat de bezigheden van Mussert als NSB-leider langzamerhand 'minder gewenste vorm & omvang aannemen'. Maar zolang zijn werk er niet onder leed, 'en zijn optreden naar buiten niet geacht kan worden

Mussert verlaat na zijn ontslag als hoofd-ingenieur het gebouw van de Provinciale Griffie te Utrecht, 30 april 1934.

in strijd te komen met zijn positie als hoofd-ambtenaar der provincie' vond de CdK het 'uiterst moeilijk veel hiertegen te doen'.³⁷ Bij de waterschappen in de provincie die onder Musserts toezicht stonden, was er op zijn minst één opponent die van zich liet horen. De weigraaf van het Waterschap de Hoogen en de Lage Weide, mr. W.H. Elink Schuurman zond een brief aan alle voorzitters van de waterschappen in de provincie Utrecht. Het was, eerlijk gezegd, een wat verwarde brief, maar de strekking was helder: de weigraaf vond het stuitend bevelen te moeten aanvaarden van de ingenieur/NSB-Leider die openlijk de democratische en parlementaire instellingen minachtte en ophitste tot revolutie. Dat was in november 1933.³⁸

Op 12 december 1933 vergaderden de Staten over een nieuwe bepaling in het ambtenaren-reglement van de Provincie: 'Aan den ambtenaar kan eervol ontslag worden verleend op grond van revolutionaire gezindheid.' De Statenleden spraken lang en breed én interessant over die revolutionaire gezindheid: men zat nog middenin de kwestie wie of wat Mussert en de NSB nu eigenlijk waren, en er was zeker geen eenstemmigheid. Van de kant van de SGP (het Statenlid A. Hoogendijk) was er solidariteit met de NSB: wéér een minderheid die het leven zuur werd gemaakt – gereformeerden die zich niet verzekerden moesten meer belasting betalen dan anderen en voelden zich in de hoek gezet, net als de NSB. Maar ook de CHU in de persoon van jhr. mr. K.J. Schorer vond dat men voorzichtig moest zijn: het bestaan van de NSB was een les voor allen. Het ging niet aan 'het parlementaire stelsel zoo hoog in de lucht te verheffen en niet ook eens de hand in eigen boezem te steken'. Ook in de opleving van het nationale gevoel, 'al uit dit zich somtijds op minder sympathieke wijze', stak toch iets goeds. Men kon van de NSB wel zeggen: 'Dit zijn eigenlijk mensen, die wij niet willen kennen en van wie wij ook niets willen weten', maar achter de beweging school toch iets 'dat ook de harten van anderen beroert. Men moet zaken zien zooals zij zijn. In het ontstaan van deze beweging ligt voor ons allen een verwijt'. Op gelijke toonhoogte zei het Statenlid M.J.P. Vermooten (ARP) zeker geen voorstander van de NSB te zijn, maar hij meende, met schaamte, dat 'de revolutionaire gezindheid, zij het dat vorige regeeringen daarvan mede de oorzaak zijn, zoodanig is gegroeid' dat er gevaar dreigde. Ook hier werd

wel degelijk kritiek op het bestaande stelsel geuit en het was dan ook met gemengde gevoelens dat de NSB werd afgewezen. Met 29 tegen 7 werd de nieuwe bepaling aanvaard: ambtenaren mochten niet revolutionair gezind zijn.³⁹ Maar het College was er toch niet helemaal zeker van of het goed gehandeld had. De CdK werd op zijn verzoek ontvangen door Hendrikus Colijn, toen minister-president, en hoorde dat die al zijn handtekening had gezet onder een verbod voor ambtenaren lid te zijn de NSB. Want ook de regering had een probleem met Mussert en zijn NSB.⁴⁰

Begin 1933 had de regering besloten dat de Vrijwillige Burgerwachten haar NSB-leden er uit moest zetten. Burgerwachten waren organisaties van burgers die door het Rijk werden voorzien van wapens en andere uitrusting; ze waren opgericht na Troelstra's revolutiepoging in 1918. In Utrecht was de NSB'er Frederik Ernst Müller – in 1941 zou hij korte tijd Commissaris der Provincie worden – lid van het bestuur van de Burgerwacht.

Het bestuur saboteerde de uitvoering van het regeringsbesluit een jaar lang uit sympathie voor Müller. Mussert nam als NSB-leider de boycot van zijn leden hoog op en bood lijdelijk verzet. Het verbod als ambtenaar lid te zijn van de NSB was de tegenzet van de regering. Het stak Mussert zeer: 'Ik zal mijn ontslag als ambtenaar in mijn functie als ambtenaar niet vragen. Ik laat mij dus noodgedwongen er uit trappen en zal gelijk Mussolini en Hitler mijn brood met schrijven gaan verdienen. Van Geelkerken wordt mijn secretaris. (...) Wij zullen trachten te leven, maar niet van de contributies der beweging. Organisatiebonzen worden wij niet!'⁴¹

Een gewiekst politicus

De biografen van Mussert hebben in de regel een mild oordeel over hem. L. de Jong heeft in de *Leider van de NSB* iets kinderlijks en onvolgroeids gezien en ook een dwangneuroticus die hypernetjes was; dat blijkt uit de eis aan zijn ondergeschikten hun bureau dagelijks op te ruimen. Een dergelijke eis vinden wij nu vreemd, maar ze was vroeger in de ambtelijke sfeer niet ongewoon: chefs inspecteerden vroeger 's avonds niet alleen de bureaus, maar ook de kasten. De Jong noemt verder Mussert onzeker van zichzelf, in het begin ook een jeugdige dromer met weinig zelfkennis, een man met weinig mensenkennis, weinig leiderscapaciteiten, niet standvastig, niet echt gedreven door of overtuigd van zijn beginselen, zonder natuurlijk gezag, parmantig in zijn NSB-uniform dat om zijn wat gezette lijf spande, wat opgeschroefd, niet geslepen, naïef, onhandig, vluchtend in een gedroomde werkelijkheid. Verder noemt hij hem sober, degelijk, met zin voor orde en regel en burgerfatsoen, afkerig van schandalen in de pers, geen sadist en geen fanaticus, a-muzisch en verafstaand. 'In veel van zijn eigenschappen, in al zijn beperktheden, en in zijn betrekkelijke gematigdheid' was hij 'een typisch Nederlandsche kleinburger', besluit De Jong.⁴² Waaraan Jan Meyers, die in zijn biografie van Mussert sterk leunt op De Jong, toevoegt dat de *Leider* geen fascist was, maar 'in de geest altijd een conservatieve liberaal is gebleven'. Ook volgens Havenaar wilde Mussert zijn beweging nooit als 'fascistisch'

Gezicht op het Amsterdam-Rijnkanaal in aanleg te Utrecht. HUA, cat.nr 43407.

bestempeld zien – maar in het allereerste propagandafilmpje van de NSB presenteert de NSB zich als fascistisch, en in het eerste nummer van het weekblad *Volk en Vaderland* schrijft Mussert: ‘De wereldbeschouwing van fascisme of nationaalsocialisme welke wij allen gemeen hebben en die de band is, welke ons bindt om gezamenlijk te werken, dient geleidelijk vaster vorm aan te nemen’. En hij gaat dan door op ‘de kracht, welke van den gezonden fascistische gedachtegang uitgaat’.⁴³

Wie in het voorafgaande Mussert als ambtenaar en activist volgde, herkent hem nauwelijks in het portret dat De Jong en Meyers schetsen. In zijn persoonlijk leven – naar bed met tante en dan ermee getrouwd, tegen de wens van de familie in – was Mussert nu niet direct kleinburgerlijk. Als activist was hij alles behalve gematigd; hij wist van geen ophouden. Als werknemer tartte hij het gezag, als vijand van Ram bracht hij hem geslepen ten val, zoals hij Van Karnebeek deed aftreden omdat hij het niet met hem eens was. Commissaris der Koningin s’ Jacob troefde hij af bij zijn sollicitatie als hoofdingenieur. Hij ontregelde de planning van het Amsterdam-Rijnkanaal tot hij, in grote lijnen, gelijk kreeg – wat heel nuttig was – en ten slotte raakte hij twee maal in conflict met het College, totdat het niet eens meer met hem spreken wilde.

De vraag is dan ook niet of de Mussert zoals we hem nu een beetje hebben leren kennen, dezelfde is als die van De Jong en Meyers, want dat is hij niet. De vraag is of de Mussert van later, van na zijn waterstaatstijd, lijkt op de man zoals hij hierboven geschetst is. Alleen nieuw en grondig onderzoek kan daar antwoord op geven. Tegelijk moeten we ons afvragen waarom in gesprekken met oudere mensen, net als in versjes, grappen en spotprenten, Mussert vaak betrekkelijk welwillend wordt getypeerd. Hij heet dan komiek, potsierlijk, als het mannetje waar de Duitsers over heen liepen, een ventje met vreemde drijfveren, en een beetje een operettefiguur met zijn liefde voor uniformen. Is het misschien strelender voor ons eigen Nederlandse ego zo’n komiek ventje – in de geest boven-

dien een brave conservatieve liberaal! – als collaborerend landgenoot te hebben dan de overtuigde fascist die Mussert was? Want dat was hij: hij was ultra-nationalistisch, wilde de eenpartijstaat invoeren, de democratie afschaffen en de klassenstrijd verbieden. Van geweld heette hij afkerig te zijn, maar dat zou tijdens de bezetting snel veranderen. Het racisme omhelsde hij eerst met het schrijven van zijn koloniale paragraaf in 1933 waarin hij het recht van de blanken om te heersen onderstreepte; vanaf 1935 was hij ook antisemit.

In Nederland vinden we het niet leuk om toe te geven dat ook hier het fascisme en nationaalsocialisme opgang hebben gemaakt, dat de NSB in de oorlog meer dan 80.000 leden telde en op allerlei bestuurlijke posten veel invloed had, en dat vele mannen bezield door de NSB kozen voor de SS. Wie ontkent dat Mussert daar, misschien niet altijd met hart en ziel, maar dan toch uit opportunisme – wat in zekere zin kwalijker is – de Leider van was, heeft heel wat uit te leggen. Het is zinvoller ervan uit te gaan dat Mussert het fascisme was toegedaan en dan te zien hoe dat fascisme in ons land zijn eigen kleur kreeg, dan het te ontkennen.

Hier zou dit verhaal eindigen als Mussert niet het laatste woord had. Mussert schreef een afscheidsbrief aan het college. Hij legde uit dat hij in ruim zes jaar de waterstaatkundige problemen van de provincie vrijwel geheel had opgelost. Het wegennet was verbeterd. De Eem, waar later toch weer aan gewerkt werd, was nu een vaarwater dat goed bruikbaar was. Het Amsterdam-Rijnkanaal 'is in uitvoering, zij het dan ook dat het oorspronkelijke plan, zoals dit door mij is ontworpen, door den Rijkswaterstaat gewijzigd is in voor de stad Utrecht ongunstigen zin'. Hier zien we hoe Mussert er weer allerlei schepjes bovenop doet: Rijkswaterstaat had zowel aan Eem als aan Amsterdam-Rijnkanaal ook het hare gedaan; niets was van Mussert alleen.

Zijn brief eindigde met de vraag waarom hij naast zijn ambt niet 'eereambtelijk' mocht werken aan de opbouw van zijn volk. 'Eereambtelijk' is een prachtig Germanisme voor onbetaald bestuurswerk. Wie voor zijn eigen opruiende, gezagsondermijnende politieke werkzaamheden zo'n eufemisme bedenkt, is eerder handig dan neurotisch, eerder een gewiekst politicus dan een onzekere kleinburgerman.⁴⁴

Literatuur

- Borger, 1982 ▶ G.J. Borger, *Staat van land en water. Provinciale waterstaat van Utrecht 1882-1982*, Zutphen, 1982.
- Greup, 1952 ▶ G.M. Greup, *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis*, Amsterdam, 1952.
- Van der Ham, 2007 ▶ W. van der Ham, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken*, Amsterdam, 2007.
- Havenaar, 1978 ▶ R. Havenaar, *Verrader voor het vaderland. Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert*, Den Haag, 1978.
- Homan van der Heide, 1944 ▶ J. Homan van der Heide, *Mussert als ingenieur*, Utrecht, 1944.
- Ten Horn-van Nispen, 2003 ▶ M.L. ten Horn-van Nispen, 'Anton Adriaan Mussert', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 12 (2003) nr. 1, 32-38. Webversie: http://www.jvdm.nl/Downloads/WG/TWG2003_032-038.pdf (4-9-2008).
- De Jong, 1969 ▶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel I. Voorspel*, Den Haag, 1969.
- Knippenberg en Van der Ham, 1993 ▶ H. Knippenberg en W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar Ministerie van Onderwijs (Kunsten) en Wetenschappen, 1918-1993*, Assen, 1993.
- Meyers, 2005 ▶ J. Meyers, *Mussert, een politiek leven*, 2de, herziene en aangevulde druk, Soesterberg, 2005 (1e dr. 1984).
- Mussert, 1922 ▶ 'De filosofisch-literaire contra de exacte richting en de plannen tot reorganisatie van het middelbaar onderwijs', in: J.

Homan van der Heide, *Mussert als ingenieur*, Utrecht, 1944, 41-53.
Mussert, 1925 ▶ Anoniem, *Beginselverklaring van het Nationaal Comité van Actie tot wijziging van het verdrag met België*, Utrecht, [1925].
Mussert, 1926 (a) ▶ A.A. Mussert, *Het verdrag met België in strijd met 's land belang*, Den Haag, 1926.
Mussert, 1926 (b) ▶ Anoniem, *Het gewijzigde verdrag met België. Is aanvaarding thans mogelijk?* Den Haag, 1926.
Mussert, 1931 ▶ A.A. Mussert, *Vrij baan voor de toekomst. Bijdrage tot de kennis van het wegeenvraagstuk*, Utrecht, 1931.
Mussert, 1933 ▶ A.A. Mussert, 'Een woord vooraf', *Volk en vaderland* 1 (1933) nr. 1 (7 januari).
Pollmann, 2006 ▶ Tessel Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw. Het leven van dir. J.A. Ringers (1885-1965)*, Amsterdam, 2006.
Ritter, 1934 ▶ P.H. Ritter, *Over Mussert*, Baarn, 1934.
Schuursma, 1975 ▶ R.L. Schuursma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie*, Groningen, 1975.

Noten

1. Homan van der Heide, 1944. Ritter, 1934. Meyers, 2005.
2. Meyers, 2005, 21-28. Pollmann, 2006, 27, 28-29.
3. Het Utrechts Archief (HUA), Archief Gedeputeerde Staten (AGS), inv.nr. 339: notulen van de vergaderingen van GS, 1922-1926, vergadering 12.05.1926, met inliggende stukken waaronder de nota van Mussert d.d. 13.4.1926 en de nota van Ram d.d. 20.4.1926.
4. Pollmann, 2006, 94-94.
5. Zie noot 3.
6. HUA, AGS, inv.nr. 1043: stukken betreffende benoeming van ir. A.A. Mussert tot hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaatsdienst, 1927, met voorstelstuk betreffende zijn benoeming tot ingenieur van deze dienst, 1919, 1920. Brief van Ram aan de CdK in de provincie Utrecht, 31.7.1919.
7. HUA, Archief Provinciale Waterstaatsdienst (APW), 1208, inv.nr. 92: nota en besluit Verbetering van den waterafvoer in de Geldersche Vallei, 25.11.1921.
8. HUA, AGS en PS, inv.nr. 1690: wijziging van het reglement op de inrichting van de Provinciale Griffie, 1915.
9. *De Ingenieur* (1921), nr. 33; (1921), nr.35; (1921), nr.39; (1923), nr. 4; (1923), p. 166-170. Van der Ham, 2007, 286. Meyers, 2005, schrijft op p. 41 over Musserts plan: 'Tot deze oplossing is later inderdaad besloten' – maar de tweede polder is er nooit gekomen, dus het plan kon ook niet worden uitgevoerd. Voor een bewonderende blik op Musserts idee, zie ook Homan van der Heide, 1944, 56. In zijn boekje *Over Mussert* (1934) schreef P.H. Ritter op blz. 26: Mussert bepleitte de twee geplande polders tot één te maken '... en hij won'. Mussert was bevriend met Ritter en was zelf de bron van veel dat Ritter over hem opschreef, zoals Ritter zelf schrijft. *De Ingenieur*, 1923, nr. 33. Zie ook noot 3.
10. Schuursma, 1975, 353.
11. Homan van der Heide, 1944, 25-38.
12. Knippenberg en Van der Ham, 1993, 74-75. Mussert, 1922, 41-53.
13. Homan van der Heide, 1944, 91.
14. Pollmann, 2006, 49. Zie noot 3. Homan van der Heide, 1944, 91-97. Homan van der Heide beschrijft dit idee, zonder een bron te noemen. Naar aanleiding van dit idee ontstond het 'Comité ter bevordering van een Onderzoek naar de Mogelijkheid tot Waterkrachtexploitatie en Landaanwinning in Zeeland', onder voorzitterschap van de president van de Nederlandsche Bank, mr. G. Vissering. Volgens Homan ontdekte het Comité al snel 'als een onoverkomelijk bezwaar het belang van de oesterteelt in de Zeeuwse wateren (...) het plan stuitte daarop af, op soortgelijke wijze, als men indertijd getracht heeft de Zuiderzeewerken te doen afstuiten op de belangen van de Zuiderzeevervisserij.' Het verslag van het Comité is niet achterhaald, net zo min als het artikel van Mussert.
15. Borger, 1982, 171. Zie noot 3.
16. Homan van der Heide, 1944, 97-101.
17. Pollmann, 2006, 73-85.
18. Zie noot 3.
19. Zie noot 3.
20. Prof. dr. C.A. Verrijn Stuart, F.H. Fentener van Vlissingen, E.P. de Monchy, P.L. de Gaay Fortman, mr. J.C. Stoop, dr. Th. Stoop, prof. dr. H. Brugmans, jhr. mr. W.F. Röell, prof. mr. Paul Scholten, E. den Tex en Paul den Tex, mr. J. P. S. Gualthérie van Weezel, W.C.J.J. baron van Voorst tot Voorst, A.H. baron van Hardenbroek van Ammerstol, jhr. O. van Lennep, prof. dr. H.T. Colenbrander zijn maar enkelen van de vele leden.
21. Mussert, 1925. Mussert, 1926 (a). Mussert, 1926 (b).
22. Borger, 1982, 170-171.
23. Zie noot 3.
24. HUA, APW, 1208, inv.nr. 92: brief van de Tweede Afdeling aan de GS tegen het aanvragen van de Rijkssubsidie, 14.11.1922; brief van de Tweede Afdeling aan de Minister, 14.11.1922; Ministerie van Waterstaat, Afdeling Waterstaat T aan GS van de Provincie Utrecht, 18.12.1922; idem aan de HID Rijkswaterstaat in de directie Zuid-Holland en Utrecht.
25. Zie noot 3.
26. Zie noot 3.
27. HUA, Archief van de Provinciale Staten (APS), 1926-1930, inv.nr. 280: notulen en bijbehorende stukken, notulen PS, gehouden met gesloten deuren, 29.9.1927.
28. Mondelinge mededeling van de archivaris van het Provinciaal Bestuur van Utrecht, drs. A. Beets.

29. Dit is een bijna letterlijke parafraze van de passage op p. 153 in Greup, 1952. Zie voor de brochures die Mussert over de Amsterdam-Rijnverbinding schreef: Homan van der Heide, 1944, 153-233.
30. Mussert, 1931. Ten Horn-van Nispen, 2003.
31. Greup, 1952, 148, 149, 150, 153.
32. Robert Griffin gebruikt in *The nature of fascism* (Londen/New York 2006) de term 'palingenesis', voor de noodzakelijke geachte wedergeboorte van de samenleving.
33. HUA, AGS, inv.nr. 2513-2514 en inv.nr. 1063: Klachten over gedragingen van de hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaatsdienst, 1932, 1933. Brief van GS aan Mussert, 3.5.1932.
34. HUA, AGS, inv.nr. 1063: Rapport drooglegging Botsholsche plassen, 29.4.1932. Notulen College 6 juni 1932, met adviesaanvraag aan de Commissie van GS VII. Rapport van de Tweede Afdeling.
35. Borger, 1982, 184-185.
36. Meyers, 2005, 53.
37. HUA, AGS, inv.nr. 341: notulen GS, 1926-1932, 16.5.1933.
38. Zie noot 33, Klachten.
39. HUA, Notulen van PS (gedrukte stukken) 12.12.1933.
40. HUA, AGS, inv.nr. 341: notulen GS, 1926-1932, 27.12.1933.
41. Vraaggesprek met Mussert in *De Telegraaf*, 10.1.1934.
42. De Jong, 1969, 278-290.
43. Mussert, 1933.
44. HUA, AGS, inv.nr. 1054: Stukken betreffende het ontslag van ir. A.A. Mussert als hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaatsdienst, 1934.

De buurt of buurschap en het buurtleven zijn van alle tijden. In haar pas verschenen dissertatie over cultuur en religie in katholiek Utrecht van 1300 tot 1600 heeft Llewellyn Bogaers uitvoerig aandacht aan deze fenomenen besteed. Zij beschouwt de laatmiddeleeuwse Utrechtse

Martin W.J. de Bruijn (1948) studeerde rechten en promoveerde op de jurisdictie over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen. Hij is historisch ondernemer en publiceert regelmatig op het gebied van de rechtsgeschiedenis, kerkelijke geschiedenis, economische en sociale geschiedenis, monumenten en topografie. Samen met zijn partner, de mediëviste Charlotte J.C. (Lotty) Broer, doet hij sinds enkele decennia onderzoek naar de vroegste kerkelijke geschiedenis van Utrecht, waarover inmiddels een aantal publicaties is verschenen.

buurschappen als van onderop ontstane, vele eeuwen oude, continue, autonoom functionerende instellingen die samenvielen met de dagelijkse gerechten, rechtskringen voor de lage rechtspraak. Haar opvattingen wijken sterk af van die van andere 'Stichtse' onderzoekers. In dit artikel

geeft de auteur op basis van eerder gedaan onderzoek zijn eigen visie op de ontwikkeling van buurschap en dagelijks gerecht in middeleeuws Utrecht en vergelijkt zijn opvattingen met de denkbeelden van Bogaers.

Inleiding

We staan er misschien nooit bij stil, maar na onze partners en ons gezin zijn het de burens die ons het meest nabij zijn, zelfs in letterlijke zin. In steden hebben mensen vaak niet veel contact met hun burens, maar ze kunnen ook niet helemaal vermeden worden en men kan ook niet altijd zonder hen. Ieder contact met onze burens is onderworpen aan regels, aan normen en waarden; er is sprake van een rechtsgemeenschap of rechtskring. Meer dan bewoners van afzonderlijke huizen zijn bewoners van een wooncomplex zich hiervan bewust. Ze hebben een vereniging van eigenaren of een bewonersvereniging met een eigen bestuur, reglementen en een gemeenschappelijke financiële administratie, waaraan ze zich niet kunnen onttrekken. Een dergelijk wooncomplex, bijvoorbeeld een flatgebouw met appartementen, is net zo goed een buurt als een of meer straten. Vaak vormt een aantal buurten samen een wijk en een aantal wijken een dorp of een stad. Zo is het nu en zo is het op vele plaatsen en in vele culturen ook eeuwenlang geweest.

In haar omvangrijke dissertatie *Aards, betrokken en zelfbewust* over de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht tussen 1300 en 1600 heeft Llewellyn Bogaers uitvoerig aandacht besteed aan de Utrechtse buurten,¹ waarvoor zij doorgaans de historische benaming buurschappen gebruikt.² Het begrip buurschap slaat niet alleen op het gebied maar ook op de bewoners, de burens. Bogaers beperkt zich hierbij niet tot de buurten binnen haar onderzoeksterrein, de stad en de stadsvrijheid van Utrecht, waaraan een hoofdstuk in deel I is gewijd; in bijlage 1 van haar boek worden ook de buurschappen binnen het Nedersticht door haar behandeld en bovendien wordt het geheel hier in een nog ruimer kader geplaatst.

Laat ik om te beginnen vaststellen dat positief in de verhandelingen van Bogaers is dat zij de buurschappen de aandacht geeft die zij verdienen. Terecht gaat zij er van uit dat een aanzienlijk deel van hun functioneren tot nu toe onderbelicht is gebleven. Dit is overigens vooral te wijten aan het gebrek aan bronnen in de Middeleeuwen. Toch valt er zeker meer over te zeggen dan onderzoekers, onder wie ikzelf, tot nu toe gedaan hebben. Tevens kan worden vastgesteld dat Bogaers in haar beschouwingen over de buurschappen standpunten inneemt die afwijken van het gebruikelijke beeld en conclusies trekt die min of meer ernstige kritiek inhouden op een aantal 'Stichtse' onderzoekers: A. le Cosquino de Bussy, C. Dekker, A.J. van den Hoven van Genderen, W.P.A. Immink en W. van Iterson. Merkwaardigerwijs ben ikzelf hierbij buiten schot gebleven, en dat terwijl ik in enkele publicaties aandacht aan de buurschappen in de stad en de stadsvrijheid van Utrecht heb besteed en mijn opvattingen in sommige opzichten toch ver blijken af te staan van die van Bogaers.³

Ik meen haar betoog en conclusies recht te doen door haar standpunten over de problematiek te herleiden tot drie hoofdpunten:

- De buurschap viel in de Middeleeuwen in de stad en de stadsvrijheid samen met het dagelijks gerecht.⁴ (Onder dit laatste dient men de lage rechtskring te verstaan waar

de in de buurschap wonende personen in eerste instantie aan onderworpen waren. Vanzelfsprekend zal dit in het hierna volgende nog nader worden verduidelijkt.)

- De continuïteit van de buurschappen – en dus ook van de dagelijkse gerechten – was door de eeuwen heen groot.⁵
- Zij waren in hoofdzaak onafhankelijk en autonoom, met andere woorden: de rechtsvorming had er van onderop plaats en werd niet of slechts weinig bepaald van bovenaf.⁶

Het was mogelijk geweest om de verschillen van inzicht met de mijne puntsgewijs te behandelen, maar het is zeer de vraag of dit voor de meeste lezers interessant zou zijn. Bovendien zou dan tegelijkertijd ook nog een aantal verduidelijkende uitweidingen moeten worden aangebracht. Dat is de reden waarom in deze bijdrage – die meer de vorm van een artikel dan van een reactie of een recensie heeft – uitgegaan wordt van mijn eigen visie op met name de buurschappen in de stad en de stadsvrijheid. Hierbij zullen de opvattingen van Bogaers waar dit zinvol is worden vergeleken met de mijne,⁷ en dit alles in het licht van de – helaas schaarse – bronnen die er over de buurten of buurschappen in middeleeuws Utrecht bewaard zijn gebleven.⁸

Dat de benaming buurschap als zodanig pas betrekkelijk laat – dit wil zeggen in de veertiende eeuw – in Stichtse bronnen verschijnt, zegt vanzelfsprekend niets over de eerdere aanwezigheid van buurschappen. Sterker nog, wanneer men buurschap of buurt behalve als een territoire definieert als een groep in dit territoire wonende mensen, is de buurschap van alle tijden en alle samenlevingen. En aangezien er voor iedere vorm van samenleving regels gelden – of die nu schriftelijk vastgelegd zijn of niet – is iedere buurschap ook een rechtsgemeenschap of rechtskring. Het is er dus verre van dat ik het bestaan en het juridische en vooral sociale belang van buurschappen zou willen ontkennen of zelfs minimaliseren. Integendeel, zoals gezegd was de buurschap in bovengenoemde zin na het gezin

De soete buert op de Delfse Vaert a Rotterdam viert feest. Tekening van Cornelis Saftleven uit 1629. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, inv. nr. CS 32.

het oudste en belangrijkste samenlevingsverband.⁹ En die importantie was groter naarmate het overheidsgezag en andere rechtsgemeenschappen waartoe mensen konden behoren minder aanwezig waren. Men denke bij deze laatste aan iemands werkkring of aan organisaties voor de veiligheid en verder aan instellingen uit wat tegenwoordig 'het maatschappelijk middenveld' genoemd wordt, bijvoorbeeld inzake armen- en ziekenzorg.

Het karakter en het functioneren van de buurschappen is echter door de eeuwen heen gerelateerd geweest aan de bredere maatschappelijke structuur en de veranderingen daarin. In mijn beschouwing zullen de buurschappen, in hun relatie met de jurisdictie, juist in het kader van hun gedaantewisselingen worden behandeld, en wel vanaf de vestiging van het Frankische gezag en de stichting van de Utrechtse kerk aan het eind van de zevende eeuw tot aan het einde van de Middeleeuwen. Door het nagenoeg ontbreken van directe gegevens zal deze behandeling overigens met name voor de oudste periode noodgedwongen een sterk hypothetisch karakter dragen.

De buurschappen en de lage rechtspraak tot de aanleg van de stadswal rond 1122

Mensen die om wat voor reden dan ook van woonplaats veranderen, vestigen zich weer elders en nemen hun leefregels mee. Mengen ze zich met anderen, dan zal het van de machtsverhoudingen afhangen of en in hoeverre zij hun eigen leefregels kunnen handhaven. Wat die machtsverhoudingen betreft: het is ondenkbaar dat in een samenleving iedereen gelijk is en daarmee een even grote stem heeft in het nemen van besluiten en het vaststellen van algemeen geldende regels. Daarom is het autonome element in de regels die onderling gehanteerd worden betrekkelijk klein. Altijd krijgen de burens als bewoners van een buurschap, al dan niet vrijwillig, te maken met een vorm van gezag, van een 'overheid'. Dit is zelfs het geval wanneer die overheid door de buurschap zelf in het leven is geroepen, met andere woorden wanneer die buurschap als onafhankelijk of autonoom kan worden beschouwd.

Maar er is meer. Steeds weer blijkt verder uit de bronnen dat ook 'burens' niet dezelfde sociale en economische en soms zelfs niet dezelfde juridische status bezaten. De ene buur – in de zin van naast elkaar wonende personen – was de andere niet. Onder buur werd in het verleden vaak een in de omgeving wonend persoon met zekere kwalificaties verstaan, een (mannelijke) erfelijke bezitter van grond en een huis. Alleen hij werd als volle buur beschouwd en nam deel aan de rechtspraak en het bestuur. Alle andere bij elkaar wonenden personen die wij buur noemen, zowel mannen als vrouwen, waren hiervan uitgesloten. Er werd dus onderscheid gemaakt tussen de ene 'buur' en de andere. Op deze manier vond en vindt¹⁰ er rechtsvorming plaats van onderop en van bovenaf, vaak in samenhang. De hiervóór al genoemde rechtshistoricus Immink heeft zich uitvoerig beziggehouden met theorie- en begripsvorming op dit terrein. Hij spreekt van een monarchaal en een republikeins element in de samenleving,¹¹ maar ook – en dat lijkt me hier

meer op zijn plaats en wordt daarom door mij overgenomen – van een ‘heerlijk’ en een ‘gemeentelijk’ element.¹²

Een probleem vormt het feit dat de bronnen die afkomstig zijn van het heerlijk element – van een heer, dus van bovenaf – veel talrijker zijn dan van het gemeentelijke – van de rechtsgemeente, dus van onderop. En dat verklaart mede waarom aan het gemeentelijke element in de literatuur veel minder aandacht besteed is. Bovendien, wanneer we ‘de gemene (= gezamenlijke) bureu’ tegenkomen, is het veelal juist in de ‘heerlijke’ bronnen. Hierdoor is er nogal eens een zekere vertekening van het beeld opgetreden, waar de onderzoeker op bedacht moet zijn.

Om een betrouwbaar beeld van de ontwikkeling van de buurschappen te verkrijgen is het om te beginnen van het grootste belang om te kijken naar de bezitsverhoudingen en de rechten inzake de grond en ten tweede naar de persoonlijke status van de bewoners en gebruikers van die grond in de Middeleeuwen. De lage rechtspraak stond namelijk in oorsprong vrijwel altijd in verband met de rechten op de grond. Aan die problematiek is mijn dissertatie *Husinghe ende hofstede* uit 1994 gewijd. Hierin is als oudste onroerendgoedtransactie vermeld de schenking door de Frankische hofmeier Karel Martel op 1 januari 723 van de burchten *Traiectum* en Vechten en het omliggende gebied aan aartsbisschop Willibrord, die aan het hoofd van het binnen eerstgenoemde burcht liggende klooster stond.¹³ Na uitvoerig onderzoek over de vroege geschiedenis van de Utrechtse kerk moet dit echter worden gecorrigeerd: al bijna een eeuw eerder, rond het jaar 630, had de Frankische koning Dagobert de burcht met de kerk die hij daarbinnen gebouwd had aan de kerk van Keulen geschonken. Omstreeks 650 was die kerk echter verwoest en aan het eind van de zevende eeuw mocht Willibrord van hofmeier Pippijn de Middelste de burcht in bezit nemen als missiecentrum. De Keulse bisschop heeft in 752/53 daarom nog wel geprobeerd de toen inmiddels aan Willibrord en zijn kloostergemeenschap geschonken burcht en kerk terug te krijgen, maar dank zij de tussenkomst van Bonifatius, leerling en in zekere zin opvolger van Willibrord, is dit niet gelukt; de schenking uit 723 – die de basis heeft gelegd voor de stad en de stadsvrijheid van Utrecht – bleef gehandhaafd en inmiddels had de Utrechtse kerk belangrijke privileges ontvangen: het recht van immuniteit en het tiendrecht. Het immuniteitsprivilege hield in dat personen en goederen die tot de begiftigde instelling, de Utrechtse kerk, behoorden in beginsel waren onttrokken aan het bestuur van de koninklijke functionarissen, de graven. In de praktijk betekende dit dat de kerk van Utrecht zelf dit bestuur, waaronder het heffen van belasting, kon uitoefenen. Het tiendrecht dat de kerk geschonken had gekregen omvatte de inning van het tiende deel van de opbrengsten van het boerenbedrijf.¹⁴ Deze belangrijke privileges golden zowel voor de toen bestaande als de toekomstige bezittingen van de Utrechtse kerk. Beide rechten zijn later nog een aantal malen door de koningen en keizers bevestigd.¹⁵

Vrijen en onvrijen

Door de schenking van 723 zullen niet alleen de burcht *Traiectum* of Trecht en het omliggende gebied tot de Utrechtse kerk zijn gaan behoren, maar ook de mensen die er woonden, of althans het merendeel ervan, want het is niet ondenkbaar dat op dit grondgebied ook nog vrijen woonden die niet onder de Utrechtse kerk ressorteerden en onder de jurisdictie van anderen stonden. Zo vielen de rijksvrijen onder de jurisdictie van een door het rijk aangestelde graaf. De tot de Utrechtse kerk behorende personen zullen voor een deel vrij en voor een ander deel onvrij zijn geweest.¹⁶ Aangenomen mag worden dat de onvrijen zoals in deze tijd gebruikelijk was in domaniaal verband, een 'hof', hebben geleefd, met de bisschop als domeinheer.

Men kan zich dan afvragen of er in het gebied van de latere stad en stadsvrijheid meer dan één domein heeft bestaan. Dit lijkt wel het geval te zijn geweest. Opmerkelijk is dat in de zogeheten goederenlijst van de Utrechtse kerk uit de negende en tiende eeuw tussen Bunnik en Vechten aan de ene kant en het tegenover Zuilen gelegen Zwesen stroomafwaarts drie afzonderlijke nederzettingen of, zo men wil, buurschappen worden genoemd: *Nesseshort*, *Suegon* en *Rudinhem*. Op grond van die situering kan worden aangenomen dat deze nederzettingen in de omgeving van de burcht Trecht aan de Rijn en/of de Vecht hebben gelegen. Het is niet ondenkbaar dat het hier ook om afzonderlijke domeinen ging die met de schenking uit 723 aan de Utrechtse kerk zijn gekomen. Zo'n domein beschikte over een eigen rechtbank, het hofgerecht, bestaande uit de gerechtsheer (het heerlijke element) – in dit geval de bisschop, of zijn vertegenwoordiger, de voogd – en verder de rechtsgenoten (het gemeentelijke element), bestaande uit de (mannelijke) bezitters van een hoeve in het domein.¹⁷ De vrijen van de Utrechtse kerk zullen onder een of meer afzonderlijke rechtbanken onder leiding van de voogd hebben geresorteed.

Is er in dit verband ook wat naders te zeggen over de Utrechtse buurschappen uit deze periode, dus van ongeveer de achtste tot de elfde eeuw? Eigenlijk betrekkelijk weinig en dat weinige dan nog min of meer hypothetisch. De meeste nederzettingen of woonkeren zullen agrarisch zijn geweest, maar met name rond de Utrechtse burcht en langs de oevers van de Rijn en de Vecht zullen ook enkele nederzettingen van vooral kooplieden en/of ambachtslieden hebben bestaan. Denkbaar is dat er buurschappen zijn geweest die men een ideaaltype zou kunnen noemen, dit wil zeggen dat een buurschap samenviel met een domein en dat alle personen die er woonden onder het hofgerecht van dit domein vielen. Maar het is de vraag of dit ideaaltype hier ooit bestaan heeft of veelvuldig is voorgekomen. Eerder mag worden aangenomen dat personen met een verschillende juridische, economische en sociale status in elkaars omgeving hebben gewoond en aldus een buurschap hebben gevormd die slechts beperkte bevoegdheden en taken had. Het merendeel van die taken en bevoegdheden zal in het geschetste personele verband veel eerder in het kader van de verschillende gerechten zijn uitgeoefend. Aannemelijk is dat deze mensen naast de van bovenaf – veelal mondeling opgelegde – taken en verplichtingen

ook onderling nog regels voor dit samenleven – waarschijnlijk ook altijd mondeling – hebben vastgesteld en gehanteerd.

Belangrijke maatschappelijke veranderingen

Hiervoor is al gezegd dat door de schenking van 723 waarschijnlijk alle grond in het gebied van de latere stad en stadsvrijheid in alle daar bestaande nederzettingen bezit van de Utrechtse kerk is geworden. Dit tot het bisdom Utrecht behorende 'bisdomsgoed' werd in beginsel beheerd door de bisschop, maar op den duur is dit vermogen gesplitst.¹⁸ In het proces van goederdeling, hier slechts in hoofdlijnen geschetst, kregen de twee kloostergemeenschappen van de dom en Oudmunster eerst samen een deel van dit nog ongescheiden vermogen, dat de *mensa fratrum* werd genoemd en bestemd was voor het onderhoud van de kloosterlingen. Vervolgens ontvingen beide instellingen, inmiddels omgevormd tot kapittels, elk een eigen afzonderlijk vermogen. Dit gold uiteindelijk ook voor de drie nieuwe kapittels en de abdij van Sint-Paulus, die alle in de elfde eeuw gesticht werden. Net als deze instellingen kreeg ook de bisschop een eigen vermogensfonds voor zijn onderhoud, zijn *mensa episcopalis*, het 'bisschoppelijk tafelgoed'. De inhoud van de dotering van de afzonderlijke instellingen is in later tijd voor een aanzienlijk deel terug te vinden in de bezitsverhoudingen van de grond in de stad en de stadsvrijheid.

Grondbezit van de adel en van de kerk kon ook rechtsmacht inhouden. Al in het begin van de twaalfde eeuw wordt in de Stichtse bronnen gesproken van schenkingen van onroerend goed die 'tiend, tijns en gerecht' omvatten.¹⁹ Dit kon ook binnen de stadsmuren het geval zijn. In 1300 werden de rechten van het kapittel van Oudmunster in de *Oudelle* omschreven als erven die vrij aan het kapittel toebehoorden 'met de tienden van welke soort ook, met de tijns en de rechtspraak'.²⁰ De tiend omvatte als gezegd het tiende deel van de opbrengsten van de landbouw: van de oogst en het vee. De tijns was de jaarlijkse betaling die opgebracht moest worden door degenen die van de 'grondheer' grond 'in tijns' hadden ontvangen, 'in tijns hielden'. Het gerecht ten slotte omvatte de organisatie van de rechtspraak door deze grondheer over de grond én de personen die deze grond gebruikten en erop woonden. Aangezien de staat zoals wij die kennen ontbrak en deze aan de grond gekoppelde rechtspraak de uitoefening van overheidsgezag inhield, kunnen we spreken van publieke rechten, met andere woorden: de grondheer kan beschouwd worden als een overheidsfunctionaris. Als gezegd kwamen deze rechten in oorsprong alleen toe aan de adel en de geestelijkheid.

Tot de elfde eeuw zullen deze rechten in het Sticht hoofdzakelijk uitgeoefend zijn in domaniaal verband. In de elfde en twaalfde eeuw werden de domeinen hier echter grotendeels ontbonden en uiteindelijk opgeheven. De bewoners ervan werden vrij; zij 'hielden' hun goederen niet meer van de grondheren als onvrijen maar als vrijen. Dit wil zeggen dat ze nog wel verplichtingen hadden tegenover de grondheer, waaronder de betaling van de tijns, maar verder konden ze gaan en staan waar ze wilden, konden ze trouwen

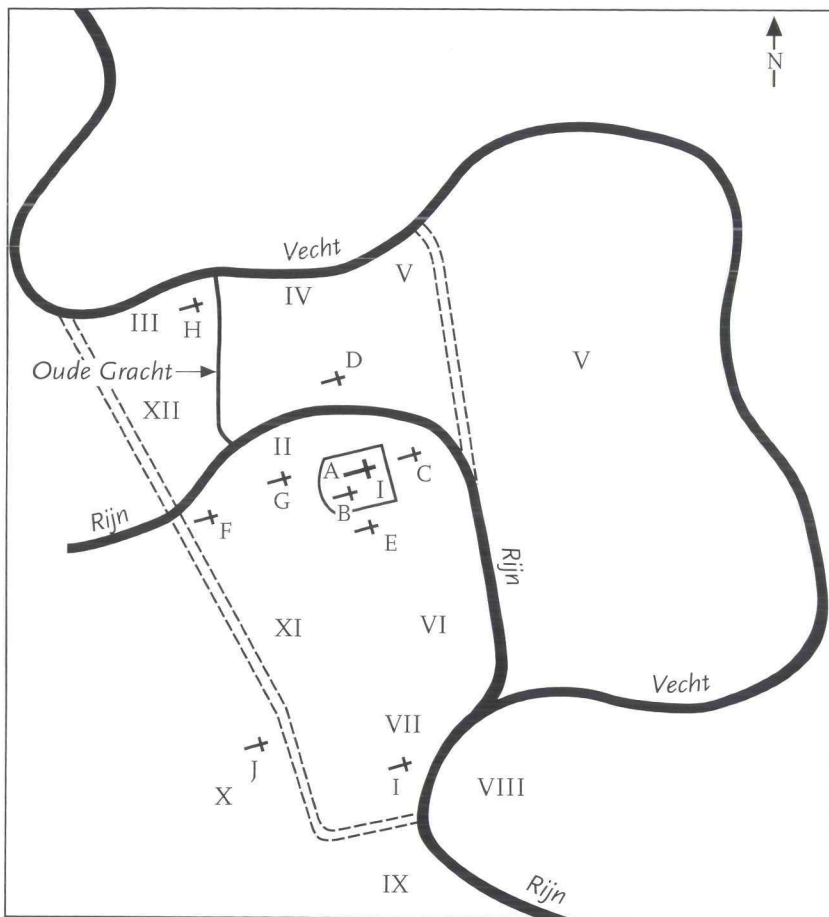
met wie ze wilden en ten slotte hun grond niet alleen nalaten aan hun erfgenamen – dit laatste kon doorgaans ook al binnen het domaniale verband –, maar ook verkopen, belasten met renten of verhuren zonder toestemming van de grondheren.

Een zeer belangrijke verandering, die ongeveer in dezelfde tijd haar beslag heeft gekregen, was ook de omslag van de personaliteit naar de territorialiteit. Onder het eerste systeem maakten zoals gezegd personen deel uit van een domein, ongeacht waar ze zich bevonden. Allen waren ze onderworpen aan de rechtsmacht van de grondheer en de lasten die opgebracht moesten worden rustten voor een deel op de tot het domein behorende personen. Bij het territorialiteitsbeginsel gold evenwel de jurisdictie van een heer, nu de 'gerechtshoofd' genoemd, binnen een bepaald omschreven territoir voor allen die zich binnen dat territoir bevonden. De lasten die opgebracht moesten worden, rustten voortaan hoofdzakelijk op de grond. Ze werden ook met de grond overgedragen. Waar mogelijk werden evenwel veel van die verplichtingen afgekocht.

Het spreekt voor zich dat deze gang van zaken voor de ontwikkeling van de buurschappen verregaande consequenties heeft gehad. Zoals gezegd zullen in het ideale type van een domein buurschap en – personeel bepaald – (hof)gerecht hebben samengevallen, maar woonden er waarschijnlijk in werkelijkheid in een buurschap vaak personen met een uiteenlopende juridische status, die tot verschillende rechtskringen behoorden. In de nieuwe situatie kon een buurschap idealiter samenvallen met een – territoriaal bepaald – gerecht, maar het was zeer wel denkbaar en zelfs waarschijnlijk dat een gerecht verschillende buurschappen omvatte. In zijn artikel over de Utrechtse stadsvrijheid stelde Immink dat in het oostelijke, hogergelegen deel van het Nedersticht een gerecht in het algemeen verscheidene buurschappen omvatte, maar dat in het lagergelegen gedeelte gerecht en buurschap meestal samenvielen.²¹ We zullen zien dat dit laatste in de stad en de stadsvrijheid van Utrecht maar ten dele het geval is geweest.

Nederzettingen of woonkernen

In het voorgaande hebben we melding gemaakt van een drietal nederzettingen, *Nesseshort*, *Suegon* en *Rudinheim*, die zich al in de negende of tiende eeuw mogelijk binnen het gebied van de latere stadsvrijheid van Utrecht hebben bevonden. Wellicht vormden zij afzonderlijke domeinen. Hoe dit ook zij, in later tijd komen we hun namen niet meer tegen. Voor het eerste kwart van de twaalfde eeuw – de periode van de aanleg van de Utrechtse stadswal omstreeks 1122 – kunnen we ons echter wel een beeld vormen van een aantal wereldlijke nederzettingen of woonkernen in dit gebied,²² dus naast de kerkelijke nederzettingen. Bij deze laatste ging het om de bisschoppelijke burcht met daarbinnen de kapittelimmunititeiten van dom en Oudmunster, verder de kapittelimmunititeiten van Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie en de immuniteit van de Sint-Paulusabdij. In deze zogeheten lokale immunititeiten had de wereldlijke overheid geen enkele zeggenschap; zij waren er immuun voor.

Reconstructie van de rivierlopen van Rijn en Vecht, (Oude) gracht, woonkernen of wijken en kerken in en bij Utrecht omstreeks 1100. Gestippeld de rond 1122 gegraven stadsgracht.

Woonkernen of wijken:

- I. De burcht
- II. De handelswijk Stathe bij de Buurkerk
- III. De handelswijk langs de Vecht bij de Sint-Jacobskerk
- IV. De wijk Boventorp
- V. (Sint-Jans-)Oudwijk
- VI. Oudelle
- VII. De wijk bij de Sint-Nicolaaskerk
- VIII. Abstede
- IX. Tolsteeg
- X. Lijnpad
- XI. De (Boven-)Springwijk bij de Sint-Geertekerkerk
- XII. De Neder-Springwijk

Kerken:

- A. Dom- of Sint-Maartenskerk
- B. Kapittelkerk van Sint-Salvator of Oudmunster
- C. Kapittelkerk van Sint-Pieter
- D. Kapittelkerk van Sint-Jan
- E. Abdijkerk van de Sint-Paulus
- F. Kapittelkerk van Sint-Marie
- G. Buurkerk
- H. Sint-Jacobskerk
- I. Sint-Nicolaaskerk
- J. Sint-Geertekerkerk

Bij de wereldlijke woonkernen betrof het in de eerste plaats nederzettingen bij de vier middeleeuwse Utrechtse parochiekerken, waarvan de stichting naar mijn overtuiging in alle gevallen van vóór de stadsrechtverlening van 1122 dateert.²³ Het ging om woonkernen bij de Buurkerk (de wijk *Stathe*), de Sint-Jacobskerk (bij de Vecht), de Sint-Nicolaaskerk en de Sint-Geertekerkerk (het 'bovenste' deel van de Springwijk).²⁴ Mogelijk heeft er ook een

nederzetting bestaan in de 'Neder-Springwijk', bij de latere Catharijnepoort.²⁵ Ook in het zuidoostelijk deel van het toekomstige stadsgebied zal er een dergelijke woonkern zijn geweest (de *Oudelle*²⁶) en het is niet uitgesloten dat dit ook het geval was langs de Vecht bij de Breedstraat (*Boventorp*) en de Plompetorengracht (een deel van Oudwijk dat binnensteeds is komen te liggen).²⁷ Het grootste deel van Oudwijk kwam echter buitensteeds te liggen en in het geval van Abstede gold dit waarschijnlijk voor het geheel. Verder kunnen nog genoemd worden het buitensteeds gebleven Tolsteeg en het Lijnpad, beide ten zuiden van het stadsgebied, en in het noorden mogelijk ook nog één of enkele woonkernen langs de Vecht. Ik schat dat het er voor het hele gebied van de latere stadsvrijheid maximaal vijftien zijn geweest. Afgezien van de woonkernen rond de parochiekerken en met name die rond de Buurkerk zal het om agrarische nederzettingen zijn gegaan. Wanneer men de buurschap of buurt beschouwt als de kleinste eenheid van samenwonende buren, zou men als gezegd voor deze wat omvangrijkere gebieden beter de benaming 'wijk' kunnen gebruiken. Opmerkelijk genoeg was dit al in de Middeleeuwen letterlijk gebruikelijk bij twee van deze Utrechtse 'woonkernen': Oudwijk en Springwijk. Of en in hoeverre in dergelijke woonkernen afzonderlijke buurschapsorganisaties en/of gerechten hebben gefunctioneerd en wat het karakter van deze instellingen is geweest, onttrekt zich, net als voor wat de voormalige domeinen betreft, volledig aan onze waarneming.

Het stadsgebied van Utrecht met een deel van de stadsvrijheid op een plattegrond van C. Specht uit 1696. HUA, TA Ab86 (detail). De letters verwijzen naar gerechten in de stadsvrijheid:

B. Wittevrouwen	R. Nieuwe Weerd
G. Lijnpad	S. Bemuurde Weerd
H. Catharijne	T. Lauwerecht
Q. Pijlsweerd of Oudenoord	V. Domproosteneng

De buurschappen en lage gerechten in de stadsvrijheid na de aanleg van de stadswal omstreeks 1122

De aanleg van de stadswal en -gracht van Utrecht en de gelijktijdige ontwikkeling van het stadsrecht in het eerste kwart van de twaalfde eeuw is van groot belang geweest voor de buurschappen die binnen het stadsgebied kwamen te liggen. Zoals we zullen zien vonden hier niet alleen territoriaal maar ook institutioneel veranderingen plaats die diep in het stelsel van de buurschappen ingrepen. Minder ingrijpend was dit in het gebied dat buiten de stadswal bleef en dat de benaming stadsvrijheid kreeg. Hier kregen de Utrechtse stedelijke instellingen op het gebied van regelgeving, bestuur en rechtspraak wel bevoegdheden, maar zij traden er toch tamelijk terughoudend op. Alvorens de buurschappen in het eigenlijke stadsgebied te behandelen, besteden we eerst aandacht aan hun ontwikkeling in de stadsvrijheid. Dat heeft enkele voordelen. Niet alleen zijn hier als gezegd de veranderingen minder groot geweest dan in het eigenlijke stadsgebied, maar bovendien beschikken we anders dan voor het eigenlijk stedelijk territorium voor het gebied van de stadsvrijheid over laatmiddeleeuwse bronnen die een zeker beeld geven van het buurschapsleven aldaar in die periode.

Om te beginnen blijkt uit de bronnen dat buurschap en gerecht hier in institutioneel opzicht niet identiek waren, zoals door Bogaers wordt gesteld. Een besluit van de Utrechtse stedelijke raad uit 1424 zegt: 'Soe wie dat in den gherecht van der Tollenstege mitter woen coomt, die zell daer yerste zweren der stat van Utrecht ende den meynen ghilden van Utrecht ende den bueren in die Tollenstege hout ende trouwe te wesen, ende sel geven den bueren in die Tollenstege eyn statpont.'²⁸

Hier is dus sprake van 'het gerecht van de Tolsteeg' als territoriale omschrijving naast 'de bueren in de Tolsteeg' als institutionele aanduiding, namelijk als buurschap in de betekenis van de gezamenlijke bueren. Uit deze bron is eveneens af te leiden dat de nieuwkomers geen eed aflegden aan het gerecht van de Tolsteeg, maar wél onder meer aan de buurschap aldaar. Doorgaans werden de bueren eenvoudigweg aangeduid als 'die uter Tollenstege' of 'die uten Weerde'.²⁹ Wat laatstgenoemde buurschap betreft: de aanhef van een overeenkomst die op 24 juni 1440 werd gesloten tussen het gerecht en de gemene bueren van de Bemuurde Weerd – waarover straks meer – luidt: 'Wy schoute ende burade van de gerechte in de Weerde bij Utrecht opte een zijde ende gemeene buere in den Weerde voorschreven op de ander zijde, doen condt ende kenlick allen luijden, soo als wij tot desen daege toe onderlinge menigen twisten ende schele gehadt hebben van menige saecken, die daechlix in den Weerde onder ons vallen ende daerbuijten, des wy nu eendrachtelick, klaerlick ende al gebleven sijn aen vier goede mannen, twee van des gerechts wegen, als Evert Evertsoon³⁰, ende twee van der gemeene buijren wegen, als Willem Borchams zoon ende Harman Pauwels zoon, ende wij schouten metten burade, ende wij gemeene buijren in den Weerde voorschreven, hebben eendrachtelick daerom geloofd ende gelooven in goeden trouwen,' enzovoorts.³¹

Met andere woorden: aan de ene zijde stond het gerecht, bestaande uit de schout en de buurraden, en aan de andere zijde de gemene burenen, de buurschap. Maar Bogaers spreekt inzake dit verdrag over 'het buurtbestuur bestaande uit de buurtschout en de buurraad enerzijds en de 'gemeene burenen' anderzijds'. Een passage vol misverstanden. Om te beginnen mag het gerecht niet worden vereenzelvigd worden met wat zij noemt een 'buurtbestuur'. Het gerecht was, zoals uit de bronnen blijkt, in het Nedersticht in de Late Middeleeuwen een rechtsprekend college, waarin de schout de gerechtsheer, en buurraden – soms schepenen – de burenen vertegenwoordigden.³² Schout en buurraden of schepenen konden deel uitmaken van het bestuur, maar dat deden in het algemeen de gemene burenen ook. Hiernaast waren er in een buurschap soms buurmeesters aangesteld, die het dagelijks bestuur in handen hadden.³³ Het grootste misverstand schuilt echter in Bogaers' interpretatie van de buurraden, waarbij zij uitgaat van een buurraad als een buurschapsraad naar analogie van de stedelijke raad.³⁴ In een noot zegt zij zelfs met betrekking tot de vonniswijzers in het gerecht van de Lauwerecht: 'Hier was de buurraad een duidelijk hoger echelon dan de vergadering van de burenen'.³⁵

In geen enkele Nederstichtse bron ben ik de benaming buurraad in deze betekenis tegengekomen. Steeds is de betekenis van het woord 'buurraad': vonniswijzer in een dagelijks gerecht als vertegenwoordiger van de burenen. Een buurraad was dus een persoon, geen bestuursorgaan. Het begrip 'buurtschout' treft men trouwens in de Middeleeuwen in het Utrechtse evenmin aan. Het is geïntroduceerd door Bogaers zelf, waarschijnlijk om een relatie te suggereren met de buurtschouten vanaf de zestiende eeuw. De betreffende functionarissen in de laatmiddeleeuwse gerechten werden kortweg 'schout' genoemd.

De taken en bevoegdheden van de buurschappen in de stadsvrijheid

Laten we nu eens aandacht besteden aan de taken en bevoegdheden van de buurschappen in het gebied van de stadsvrijheid. Hiervóór is al gesteld dat het belang van de buurschappen naar alle waarschijnlijkheid groter was naarmate het overheidsgezag en andere rechtsgemeenschappen waartoe men kon behoren minder aanwezig waren, en dat dus de aard en het functioneren van de buurschappen door de eeuwen heen gerelateerd is geweest aan de maatschappelijke structuur en de veranderingen daarin. Daarom zal in de vroegmiddeleeuwse samenleving het belang van de buurschappen groot zijn geweest en onmiddellijk gevolgd zijn op de importantie van het gezin, waarbij burenen ook nog vaak elkaars familieleden zullen zijn geweest. De burenen in de ruime betekenis van het woord deelden elkaars vreugden en verdriet en stonden elkaar bij op tal van terreinen. Naarmate nu de overheid en organisaties op bijvoorbeeld het gebied van de armen- en ziekenzorg meer taken op zich namen of die taken verplichtend aan de buurschappen zelf oplegden, is hun betekenis afgenomen. Dit proces is voor Utrechtse stadsvrijheid in de Late Middeleeuwen tamelijk goed te volgen. Er zijn twee regelingen bewaard gebleven die ook door Bogaers zijn gebruikt en waarin een aantal buurschapstaken en bevoegdheden

staan vermeld. Het gaat hierbij om een overeenkomst tussen de heer en de burenen van de Lauwerecht van 27 maart 1391 en de al genoemde overeenkomst tussen het gerecht en de burenen van de Bemuurde Weerd van 24 juni 1440. Even tussen haakjes, in beide gevallen gaat het om buurschappen die pas in de veertiende eeuw ontstaan zijn en waarvan het de vraag is of en in hoeverre die maatgevend zijn voor de oudere daar aanwezige buurschappen. Maar we moeten het met deze gegevens doen.³⁶

Uit het eerste stuk, van 27 maart 1391, blijkt hoe belangrijk de gerechtsheer, dus het 'heerlijke element', met betrekking tot buurschap en gerecht was. Gerechtsheer was de Utrechtse burger Ermbrecht Pellencussen, die de Lauwerecht in leen hield van de domproost. Van de boeten wegens vechtpartijen kreeg de heer de helft, het gerecht een kwart en de buurschap ('der buere busse') een kwart, 'omdat sy 't alinge' (geheel) 'inwynnen sullen'. Om volgerechtigd buur te kunnen worden was het niet voldoende om in de buurschap te (gaan) wonen, maar moest men 'buerschap winnen' door anderhalf lood – een bepaald gewicht aan – zilver te betalen, waarvan de verdeling op dezelfde manier plaatsvond. Wie een huis of erf verkreeg moest de heer een goede fles wijn geven. In de vergaderingen van de gemene burenen stemde men bij meerderheid van stemmen. Wanneer een buurman of -vrouw stierf, moest uit ieder huis een man mee ter begrafenis gaan en wanneer er geen man was een vrouw, als tenminste de dode in de stad of de stadsvrijheid begraven werd. Hier stond een boete op van twee Dordtse plakken (bepaalde munten). Iedereen moest de straat voor zijn huis of erf onderhouden 'als 't te doen es ende men 't hem weeten laet, alle daeghe by twee Dordrechse plakken'. Op dezelfde conditie moest iedereen zijn deel van de straat schoonmaken en het vuil weg laten halen. Van de emolumenten van het gerecht kregen de schout en de buurraden drievierde deel en ging het resterende vierde deel 'in der buer busse'. Wanneer de heer de boeten wegens achterstallige pacht of schuld 'uitpandde' met zijn schout en buurraden, moesten zij kort en onvertoegen recht doen alsof de heer het zelf aangespannen had. Iedereen moest op de vergadering van de gemene geburen, de 'buerspraecke', komen en wie er niet kwam kon zich niet op zijn afwezigheid beroepen om genomen besluiten aan te vechten. De bestemming van de opbrengst van de buurbus werd door de schout en de buurraden – en dus niet door de burenen – tot nut van de burenen vastgesteld.

Bij de overeenkomst van 24 juni 1440 inzake de Bemuurde Weerd was de heer slechts betrokken door middel van zijn schout, die als zijn vertegenwoordiger gold en over zijn belangen moest waken. Hier stonden het gerecht, bestaande uit schout en buurraden, en de gemene burenen tegenover elkaar. Twee scheidslieden benoemd door het gerecht en twee door de burenen deden een bindende uitspraak over een aantal kwesties. Wanneer de overeenkomst gebroken werd moest een boete van tien oude Franse schilden betaald worden, vijf aan de stedelijke raad van Utrecht en vijf aan de scheidslieden, zo lang er nog een van hen in leven was. Na hun dood zou de helft van de boete in de buurbus komen.³⁷

De schout mocht verder geen nieuwe burenen beëdigden dan in de gemene buurspraak (de vergadering van de burenen).³⁸ Daarna volgen enkele moeilijk te begrijpen bepalingen, die

naar ik meen betrekking hebben op transacties betreffende onroerend goed – overdracht, bezwaring en vererving – die niet voor het gerecht hebben plaatsgehad. Er wordt zelfs bevolen, wanneer men hiervan weet, opgave te doen en dus de eigen buren te verklikken. Dat de administratie niet op orde was, blijkt ook uit het bevel om boeten en belastingen terstond te betalen. Vervolgens wordt bepaald dat de overdrachten van onroerend goed op de juiste wijze voor het gerecht moesten plaatshebben. Dan volgen bepalingen over de verplichting om op de buurspraak te verschijnen en om op bevel brandgereedschap – emmers en een brandladder van zeventien voet (ongeveer vierehalve meter) lang – te hebben en te tonen; daarna regels betreffende het onderhoud van de muur om de Bemuurde Weerd heen en om de gracht achter zijn of haar huis schoon te houden. Wie opgeroepen werd om werk te doen en niet een man stuurde, moest de daghuur van zo'n man betalen. De kosten hiervan en van veldtochten in dienst van de stad worden uit de buurbus betaald. Oorlogsbuit zal in de buurbus komen. Moet er voor een buur, 'die binnen of buiten geseten waer', worden opgetreden, dan gebeurt dit op kosten van de buur, maar moet iemand voor de buren op reis dan wordt die uit de buurbus betaald. Inbeslagnames en gerechtelijke procedures betreffende 'buitenbuijrlieden' zullen door de 'busmeesters' worden uitgevoerd, welke busmeesters ieder jaar gekozen werden uit de buurraden. Deze busmeesters moeten de buurbus, de gezamenlijke kas, beheren en hierover rekening en verantwoording afleggen tegenover twee door de buren gekozen buurlui, waarna de rekening aan de gemene buren wordt voorgelegd. Geschillen tussen het gerecht en de buren zullen door vier goede mannen worden beslecht en als zij het niet eens kunnen worden, zal de gerechtsheer een uitspraak doen.

Uit deze beide stukken blijkt dus al direct dat er geen sprake is van erg veel bevoegdheden van onderop, zoals Bogaers die veronderstelt, maar dat het ook weer niet zo was dat de buren geen enkele autonomie bezaten.³⁹ De belangrijkste rechten en inkomsten lagen echter toch bij de heer en vervolgens bij zijn gerecht. Verder is het van belang om op te merken dat uit de overeenkomst betreffende de Bemuurde Weerd blijkt dat zeker niet alle bewoners als volgerechtigde buur werden beschouwd. Dit gold alleen voor degenen die 'buurschap hadden gewonnen'. De bewoners die dit niet hadden gedaan, zullen niet de rechten van de buurschap hebben genoten maar wel aan de plichten ervan onderworpen zijn geweest. Hiermee doet zich een overeenkomst voor met het stedelijk burgerrecht waar de burgers rechten en verplichtingen hadden, maar de zogeheten onderzaten, die niet het burgerrecht bezaten, nagenoeg alleen plichten. De gelijkenis met de stad en de vrijheid gaat nog verder. Zoals uit de tekst van de overeenkomst blijkt, had de Bemuurde Weerd ook zogeheten buitenburen, dit wil zeggen 'buren' die niet in de Bemuurde Weerd maar elders woonachtig waren en die wél konden meebeslissen. Op analoge wijze had de stad haar 'buitenburgers'.⁴⁰

Verder hadden op het platteland maar ook in de stadsvrijheid personen of instellingen medebeslissingsrecht die niet zelf grondgebruiker waren maar grond binnen het territorium van een gerecht hadden uitgegeven aan derden.⁴¹ Deze zogeheten landgenoten hoefden

dus ook niet in de buurschap zelf te wonen⁴² en in de praktijk deden ze dat ook meestal niet. Het waren vaak edelen, vooraanstaande burgers of kerkelijke instellingen, zoals de Utrechtse kapittels en kloosters. Over alle belangrijke zaken, bijvoorbeeld over de waterstaat en de financiën, beslisten de landgenoten mee, en door hun sterke economische en sociale positie kregen zij een steeds grotere beslissingsmacht. Tekenend voor de machtspositie van de niet-buren was ook dat de vergaderingen vaak niet in de buurschap zelf werden gehouden maar in de plaats waar ze gevestigd waren. Voor de kapittels was dit dus in de stad Utrecht.⁴³ Mogelijk is deze deelname aan het bestuur ook gebruikelijk geweest bij de gerechten en buurschappen in de stad, al waren hier, zoals we nog zullen zien, de bevoegdheden van de buurschappen zo gering dat niet-buren die er grond bezaten het niet eens de moeite waard zullen hebben gevonden om aan de besluitvorming deel te nemen.

Ik sluit mijn beschouwingen over de buurschappen en gerechten in de stadsvrijheid af met een interessant fenomeen: de zogeheten stadswaide. Op het platteland hadden de eigenerfde boeren vanouds rechten op het gebruik van de onontgonnen gronden. Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden in het Nedersticht organisaties voor het beheer van dergelijke gronden.⁴⁴ In het gebied van de stad en de stadsvrijheid van Utrecht is hiervan waarschijnlijk geen sprake meer geweest. In de afzonderlijke buurschappen en gerechten treft men geen sporen meer aan van gemeenschappelijke gronden en de reglementering daarvan. Wél wordt er in de Utrechtse rechtsbronnen vanaf de veertiende eeuw gesproken van de zogeheten stadswaide, later Hoge en Lage Weide genoemd, die gelegen was in het noordwestelijk deel van de stadsvrijheid. Deze weide werd geheel door het Utrechtse stadsbestuur beheerd. Van enige zeggenschap van de buurschappen en gerechten in de stadsvrijheid blijkt nergens. Van de weide werden eerst percelen door het stadsbestuur verhuurd. In 1432 werd echter bijna de hele stadswaide verkocht om oorlogsschulden te delgen. Er werd toen een afzonderlijk gerecht voor ingesteld en enige tijd later is daarvan een deel afgesplitst en onder het gerecht Catharijne en Lijnpad gebracht.⁴⁵ Net als vele andere gegevens zijn ook deze in strijd met Bogaers' idee van autonome, van onderop ontstane, continue buurschappen, die samenvielen met gerechten.

Gerecht en buurschap binnen het stadsgebied na de verlening van het stadsrecht

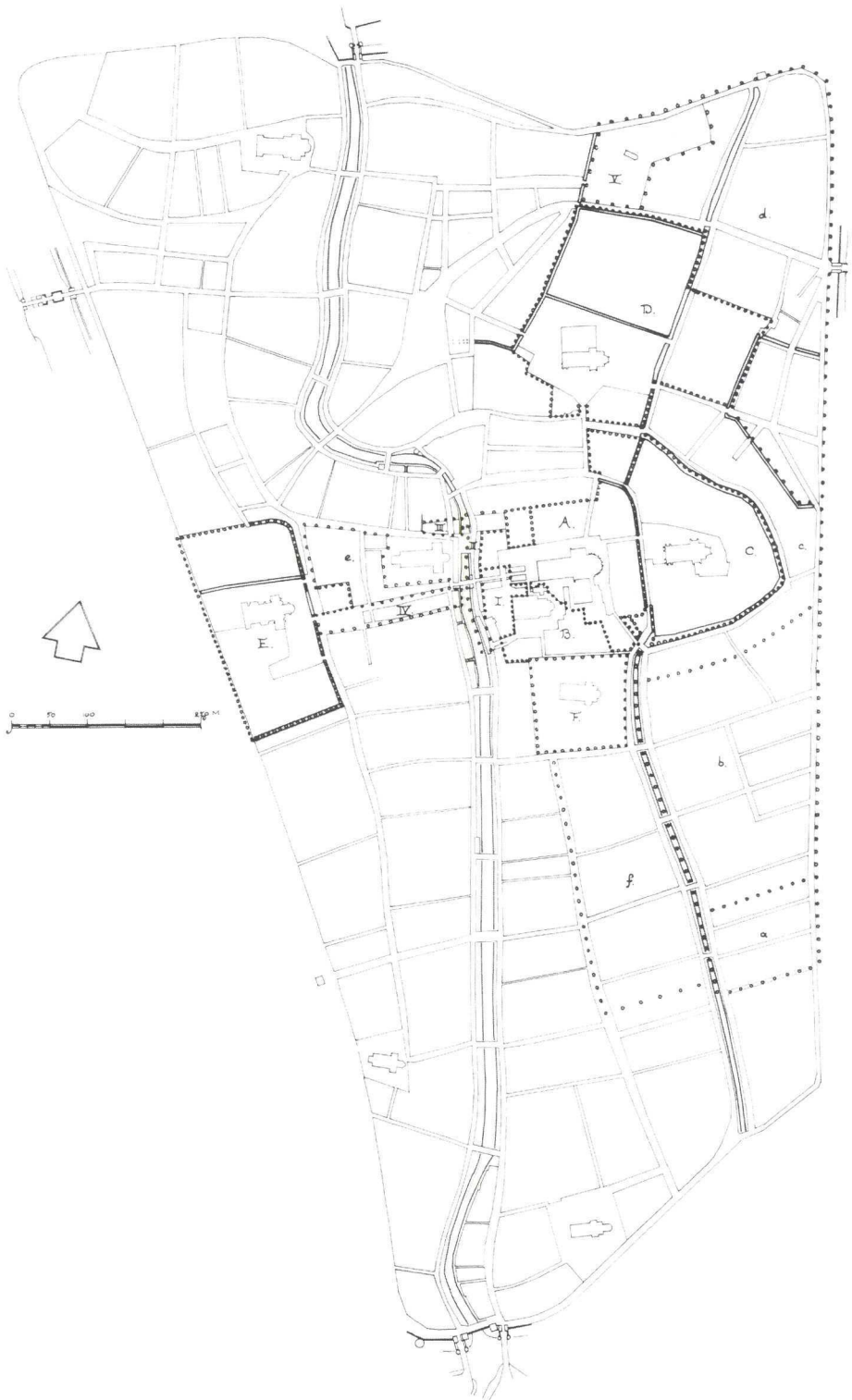
Het zou interessant zijn om na te gaan hoe de ontwikkeling van de buurschappen binnen het eigenlijke stadsgebied in grote lijnen is verlopen. Helaas beschikken we niet over directe primaire bronnen die hier enig zicht op geven. Alleen over de gerechten zijn laatmiddeleeuwse gegevens bewaard gebleven en het ligt daarom voor de hand om hiervan eerst een beknopte inventarisatie en analyse te geven.⁴⁶ Dit lijkt me de enige manier om hiernaast toch nog iets over de – al dan niet aan deze gerechten gerelateerde – buurschappen te zeggen.

Wat Utrecht bijzonder maakt is de grote diversiteit aan jurisdicties binnen het middel-eeuwse stadsgebied. Om te beginnen waren er territoriaal gezien tamelijk uitgestrekte gebieden die buiten het wereldlijk recht vielen, de hiervoor al genoemde lokale immuniteiten van de bisschop, de kapittels en de Sint-Paulusabdij. Ook het territoire van de later gestichte kloosters genoot aldus lokale immuniteit. In zekere zin kan men hier spreken van kerkelijke buurschappen, waarbinnen overigens 'buren' een verschillende juridische, economische en sociale status hadden en zeker niet gelijkelijk deelden in de rechten van de buurschap.

Naast de lokale immuniteiten laten zich in het laatmiddeleeuwse stadsgebied van Utrecht enkele jurisdicties aanwijzen, waarvan de zes dagelijkse gerechten van de vijf kapittels en de Sint-Paulusabdij als eerste moeten worden genoemd. Hier werd de lage rechtspraak – met straffen beneden de doodstraf of een verminkende straf – uitgeoefend over de grond en over de personen die er woonden. Met uitzondering van het dagelijks gerecht van het kapittel van Sint-Marie, dat ten westen van de Oudegracht lag, lagen de dagelijkse gerechten van de andere kapittels in het oostelijk stadsgebied. Behalve de dagelijkse gerechten van de dom en Sint-Pieter, die bescheiden van omvang waren, besloegen ze een betrekkelijk groot territoire.⁴⁷ Deze dagelijkse gerechten – waarvan en waarover nagenoeg alleen gegevens betreffende de vrijwillige rechtspraak over onroerend goed bewaard zijn gebleven – hebben gefunctioneerd tot het begin van de vijftiende eeuw. In die periode heeft de stad, die er een aantasting van haar bevoegdheden en de rechten van de inwoners in zag, er met succes definitief een eind aan gemaakt.⁴⁸

Naast de dagelijkse gerechten bestonden er enkele tijnsgerichten. Dit waren jurisdicties in een territoire waar een zogeheten tijnsheer een jaarlijks bedrag – 'tijns' – ontving over de grond en de huizen. Anders dan bij de dagelijkse gerechten strekte de rechtspraak er zich niet uit over de personen. In het stadsgebied van Utrecht ben ik twee tijnsgerichten tegengekomen: de zogeheten Omloop van Sint-Marie tussen de Zadelstraat en de Boterstraat en het gerecht onder de Lakensnijders, het noordelijk deel van de Choorstraat, dat slechts enkele percelen omvatte. Hiernaast was er ook nog een gerecht aan de Vismarkt en de Lichte Gaard waar de burggraaf van Utrecht namens de bisschop jurisdictie over de daar gelegen grond en huizen uitoefende en eigenlijk kan tot slot ook het Begijnhof als een aparte jurisdictie worden beschouwd.

Er bleef hiernaast nog een groot deel van het stadsgebied over waar de lage rechtspraak niet door een afzonderlijk gerecht maar door de stedelijke schepenbank werd uitgeoefend. Waarschijnlijk is deze jurisdictie op de volgende wijze in handen van de stad gekomen. Het lijkt erop dat net als in veel andere steden ook in Utrecht over de huiserven een zogenaamde huiserventijns (in de literatuur soms ook wel hofstedegeld genoemd) heeft bestaan. In ieder geval komen we in Utrecht oude tijnsen tegen die allemaal betaald werden op of rond Sint-Maarten, 11 november. Alle kapittels op het domkapittel na en ook de Sint-Paulusabdij hieven deze tijnsen, bestaande uit één of slechts enkele penningen, uit percelen in de gebieden waar ze jurisdictie uitoefenden. Ook de bisschop hief een derge-

lijke tijns langs de westzijde van de bisschoppelijke burcht aan de Vismarkt en de Lichte Gaard, in het gerecht van zijn burggraaf. Maar bij het domkapittel was iets anders aan de hand. Hier ontving namelijk de gemachtigde van de domproost op Sint-Maartensavond – de avond vóór het Sint-Maartensfeest op 11 november – een bedrag van 4 pond goede ‘tijnspenningen’ uit handen van de schepenen van de stad.⁴⁹ Hieruit kan worden afgeleid dat de oude Sint-Maartenstijns, die waarschijnlijk in een groot deel van het stadsgebied door het domkapittel werd geheven, op een zeker moment – mogelijk tegelijk met de verlening van stadsrechten in 1122 – is gecollectiviseerd in één enkele betaling door het oudste bestuurslichaam van de stad, de stedelijke schepenenbank. Waarschijnlijk ging het hier in ieder geval ook om een collectieve betaling over het belangrijkste wereldlijke deel van de stad, namelijk grofweg gezegd het gebied langs de Oudegracht. Hier komen we namelijk geen andere oude tijnsen tegen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat naast de tijns de lage rechtspraak in dit gebied vóór de verlening van het stadsrecht in het bezit is geweest van het domkapittel en dat de stad bij de verlening van het stadsrecht of kort hierna in de rechten van het kapittel is getreden.

Een nieuwe vorm van jurisdictie

In de continuïteitsgedachte van Bogaers zouden de dagelijkse gerechten en de buurschappen die zij ermee laat samenvallen een zeer lange voorgeschiedenis hebben. Dit is echter onaannemelijk. Hiervóór is al melding gemaakt van de ontbinding van de domeinen. Hiermee is ook aan de hofgerechten en aan de hiermee samenhangende personaliteit een eind gekomen. Verder is melding gemaakt van het proces van territorialisering. Waarschijnlijk heeft deze territorialisering tot een hervorkaveling van de jurisdicties en de instelling van dagelijkse gerechten geleid. De rechtspraak geschiedde nu niet meer op basis van de persoonlijke band van personen met de heer, maar op grond van het wonen binnen een bepaald territoir.

Dit hervorkavelingsproces zal zich binnen het stadsgebied hebben afgespeeld in de

De verschillende rechtsgebieden binnen het stadsgebied van Utrecht omstreeks 1400. Het westelijk stadsgebied viel voor een groot gedeelte rechtstreeks onder de jurisdictie van het stedelijk schepengerecht. Naar M.W.J. de Bruijn, Husinghe ende hofstede (losse bijlage).

A.	<i>Immunitieit van het domkapittel</i>	d.	<i>Dagelijks gerecht van Sint-Jan</i>
B.	<i>Immunitieit van het kapittel van Oudmunster</i>	e.	<i>Dagelijks gerecht van Sint-Marie</i>
C.	<i>Immunitieit van het kapittel van Sint-Pieter</i>	f.	<i>Dagelijks gerecht van Sint-Paulus</i>
D.	<i>Immunitieit van het kapittel van Sint-Jan</i>	l.	<i>Bisschopshof</i>
E.	<i>Immunitieit van het kapittel van Sint-Marie</i>	ll.	<i>Gerecht van de burggraaf</i>
F.	<i>Immunitieit van de Sint-Paulusabdij</i>	lll.	<i>Tijnsgerecht Onder de Lakensnijders</i>
a.	<i>Dagelijks gerecht van de dom</i>	lV.	<i>Tijnsgerecht de Omloop van Sint-Marie</i>
b.	<i>Dagelijks gerecht van Oudmunster</i>	v.	<i>Begijnhof</i>
c.	<i>Dagelijks gerecht van Sint-Pieter</i>		

o o o o o o o grenzen van de lokale immunitieiten, waar het kerkelijk recht gold

o o o o o o grenzen van de overige jurisdicties, waar het wereldlijk recht gold (de jurisdictie van het schepengerecht in eerste aanleg omvatte in beginsel het hele stadsgebied met uitzondering van de lokale immunitieiten en de overige jurisdicties)

twaaalfde en/of dertiende eeuw.⁵⁰ Dit kan behalve uit de geconstateerde collectivisering van de grondtijns door het domkapittel onder meer worden afgeleid uit het feit dat in de dagelijkse gerechten van de kapittels en de Sint-Paulusabdij niet alle grond door deze instellingen aan derden was uitgegeven. Er lag ook grondbezit van anderen binnen deze gebieden. Zo werd bijvoorbeeld in het dagelijks gerecht van Sint-Marie – gelegen tussen de Steenweg, de Mariastraat, de Zadelstraat en het Buurkerkhof – aan de oostzijde van de Donkerstraat en de westzijde van het Buurkerkhof geen enkel perceel in tijns of pacht gehouden van Sint-Marie, terwijl deze percelen wel degelijk binnen het dagelijks gerecht gelegen waren.⁵¹ Aan de westzijde van het Buurkerkhof stond zelfs binnen dit dagelijks gerecht tot 1343 het 'rechthuis' van de stad, waar het stedelijk schepengerecht zijn zetel had.⁵² De oudste gegevens van en over de dagelijkse gerechten dateren van het eind van de dertiende eeuw.⁵³

Binnen het territoir van een dagelijks gerecht lagen bovendien soms nog omvangrijke onbebouwde terreinen of percelen die pas later verkaveld werden en daarna door de grondheren tegen tijns of (erfelijke) pacht werden uitgegeven. Een zeer vroeg voorbeeld van een dergelijke verkaveling is de al genoemde Omloop van Sint-Marie, die het gebied tussen de Zadelstraat en de Boterstraat en een stukje van de Lijnmarkt omvatte. Al in de twaaalfde eeuw stond er op het genoemde complex tussen de gracht en de Lijnmarkt een groot stenen huis, dat in onderdelen – zogeheten kamers en kelders – tegen een jaarlijkse tijns was uitgegeven. Van dit huis en het erbij horende perceel tussen Zadelstraat en Boterstraat tot aan de Mariaplaats werd in 1196 vastgesteld dat het aan het kapittel van Sint-Marie en de stad gezamenlijk zou toebehoren, met inbegrip van de tijns en het gerecht. Er werd een zogeheten tijnsgerecht ingesteld dat tot 1810 bestaan heeft. In de loop van de dertiende eeuw is het perceel tussen de Zadelstraat en de Boterstraat verkaveld. Ook deze kavels werden door het kapittel en de stad tegen een jaarlijkse tijns uitgegeven.⁵⁴ Het hoeft geen nader betoog dat deze nieuw ingestelde jurisdictie afbreuk doet aan de door Bogaers veronderstelde continuïteit in buurschap en gerecht door de eeuwen heen.

Binnen een tweetal echte dagelijkse gerechten liet zich voorts eveneens een dergelijk verkavelingsproces tot in detail volgen: de Sint-Janskamp in het dagelijks gerecht van Sint-Jan, waar de verkaveling in 1340 begon, en de Boeltjeskamp in het dagelijks gerecht van Oudmunster, waar er in 1366 een aanvang mee werd gemaakt.⁵⁵ Er werden hier straten aangelegd, waarlangs percelen werden uitgezet, die vervolgens in erfelijke pacht werden uitgegeven. Bij Sint-Jan waren dat in hoofdzaak de Middelstraat (Lange Jufferstraat en Nobeldwarsstraat) met als dwarsstraat de Kruisstraat (Korte Jufferstraat); bij Oudmunster de Kampstraat (oostelijk deel Brigittenstraat) de Kruisstraat (Oude Kamp en noordelijk deel Nieuwe Kamp) en de Hoekstraat (thans Bruntensteeg). Ook het oostelijk deel van de zuidzijde van de Herenstraat werd hier verkaveld. In beide gevallen ging het om tientallen percelen.⁵⁶

Op soortgelijke wijze is ook elders in het stadsgebied vooral in de veertiende eeuw nog

een aantal gebieden in percelen 'uitgeslagen'. Hiernaast werden op de achterterreinen van de diepe percelen van de huizen langs de grachten en enkele andere verbindingswegen, zoals bijvoorbeeld de Springweg, huizen en vooral huisjes (kamers) gebouwd. De poorten terzijde van de huizen aan de hoofdstructuur werden op den duur stegen. Dat hierbij nieuwe buurschappen zijn gevormd ligt voor de hand. Van dagelijkse gerechten is echter nergens sprake; de stichting ervan moet gezien het voorgaande uitgesloten worden geacht.⁵⁷

Geringe bevoegdheden van de buurschappen binnen het stadsgebied

Bij de overeenkomsten betreffende de Lauwerecht en de Bemuurde Weerd ging het beide om verordeningen over delen van de stad waar de verordenende bevoegdheid van de stad zelf slechts in beperkte mate bestond. In ieder geval stelde de stad zich hier terughoudend in op. Binnen de stadsmuren had het stadsbestuur vrijwel volledige bevoegdheid. Met betrekking tot de hier gelegen buurschappen geeft Bogaers toe dat de schepenbank en de stedelijke raad met succes de invloed van deze buurschappen hadden kunnen beteugelen.⁵⁸ Dat strookt niet erg met de pogingen elders in haar werk om de buurschappen ook in de Late Middeleeuwen en daarna erg belangrijk te maken. Maar inderdaad, door de aanleg van de stadswal en -gracht in het eerste kwart van de twaalfde eeuw waren de 'gemeentelijke' bevoegdheden van de buurschappen, misschien in een geleidelijk proces, overgegaan op het zich ontwikkelende stadsbestuur. Dat de stad als

Vastenavondvierders in de vroege zeventiende eeuw. Verblijfplaats van de afbeelding onbekend. Uit: E. de Jongh en G. Luijten, *Spiegel van alledag*. Nederlandse genreprenten 1550-1700, Amsterdam-Gent, 1997, 356.

het ware in de voetsporen trad van de buurschappen blijkt uit het feit dat de oudste parochiekerk de Buurkerk werd genoemd en de bijeenkomsten van de burgers 'buurspraak'. Terecht wijst Bogaers op de overgang van buur naar burger, die zelfs uit de gebruikte terminologie valt af te leiden.⁵⁹ Maar het geeft ook aan hoe veelomvattend het begrip buur kon zijn en hoe belangrijk het daarom is om het steeds in zijn context te bezien. Van reglementen voor afzonderlijke buurten is binnen het stadsgebied in de Middeleeuwen geen sprake, zelfs niet voor zaken die men nog wel tot de bevoegdheden van de buurschappen zou kunnen rekenen en die ik niet ontken, zoals het verlenen van burenhulp bij verschillende gelegenheden, de aanwezigheid bij begrafenissen, het opleggen en betalen van boeten bij het niet voldoen aan de buurschapsverplichtingen en de bestemming van die boeten, onder meer ter bekostiging van gezamenlijke feestmaaltijden en vieringen, zoals op Vastenavond. Regelmatig krijgen de burendaarentegen door het stadsbestuur – en dus niet door de eigen buurschap – verplichtingen opgelegd: bijvoorbeeld voor het schoonhouden van straten, grachten en werven, voor het onderhoud van brandtrappen en het beschikbaar houden van haken, brandladders en -emmers.

Wat men nog als een oud, letterlijk tot de buurschap behorend recht zou kunnen beschouwen is het zogeheten zeventuig. Hierbij oordeelden zeven bezitters van naastgelegen grond en/of huizen⁶⁰ over de status van een perceel en deden daarover een bindende uitspraak. In de stad Utrecht was deze oude vorm van burerecht nog tot in de veertiende eeuw gebruikelijk wanneer het de omvang van een perceel betrof en het conflict om meer dan drie voet – ongeveer 80 centimeter – ging. Was het minder dan deden de stedelijke schepenen een uitspraak. In de loop van de veertiende eeuw lijkt het zeventuig in de stad verdwenen te zijn.⁶¹

Het is opvallend dat de middeleeuwse rechtsbronnen van Utrecht uit de veertiende tot de zestiende eeuw, die voor het een aanzienlijk deel uitgegeven zijn,⁶² nergens melding maken van stedelijke buurschappen als aparte officiële organisaties en bijvoorbeeld evenmin van buurtschouten, functionarissen die pas vanaf de zestiende eeuw vermeld worden en dan wél een officiële status hebben.⁶³ Integendeel, toen het stadsbestuur in 1492 besloot tot het innen van een gedwongen lening, werd daarvoor een register aangelegd, waarin de aangeslagenen werden verdeeld in negentwintig groepen.⁶⁴ Naast de categorieën schepenen, raden, 'meentemannen'⁶⁵ en vertegenwoordigers van de gilden betrof het twintig gespecificeerde delen van de stad en vijf van de stadsvrijheid. Ik spreek hier van 'delen' omdat men er noch de dagelijkse gerechten uit de veertiende eeuw noch de buurschappen uit de zeventiende eeuw in kan herkennen. Opvallend is verder dat het in de stad soms om een enkele straat gaat, dan weer om een uitgestrekt deel. Zo worden als afzonderlijke categorieën genoemd de 'Plaetse' (Stadhuisbrug), 'Lakesnyders' (noordelijk deel Choorstraat), 'Hantscoemakers' (zuidelijk deel Choorstraat) en 'die Lynmerct' (Lijnmarkt), terwijl de 'Scoemakerhal, Mersegast, Steenwech hoech ende leech, Sunte Katrijnen velt, Viesteech, after Sunt Jacob, op Sant' samen als één groep vermeld worden.

Laatstgenoemde straten vormden in hun geheel een aanzienlijk gedeelte van het noordwestelijk stadsgebied. Iets soortgelijks geldt bijvoorbeeld ook voor het noordoostelijk deel van de stad, samengevat in de categorie 'den Noede, hoech ende leech Jacopijnenstraet, Bredestraet, Sunt Jans velt, de Langen Ganck totten putt toe ende voert vanden putt tot Witte Vrouwen poert toe' (met de Lange Gang is de Voorstraat en de Wittevrouwenstraat bedoeld).⁶⁶ Wanneer er in deze tijd in de hele stad sprake was geweest van welomschreven georganiseerde buurschappen met eigen buurtschouten, dan zou men de inning toch zonder twijfel via deze organisaties hebben laten lopen.

Geen autonome instellingen

Dit brengt ons op de laatste vraag die beantwoord moet worden: waren de buurschappen en gerechten onafhankelijke, autonome, van onderop ontstane en zelfstandig functionerende instellingen?⁶⁷ Dit zal in de Vroege en Hoge Middeleeuwen, waarover we geen gegevens hebben, slechts het geval zijn geweest wanneer en voor zover de burenen vrijen waren. Hiervóór is al uiteengezet hoe het latere stadsgebied in 723 waarschijnlijk in zijn geheel bezit van de Utrechtse kerk is geworden. Een aanzienlijk deel van de bevolking zal daarom bestaan hebben uit in domaniaal verband levende onvrijen. Waarschijnlijk is hierin voor autonoom bestuur en regelgeving niet of nauwelijks plaats geweest. Verder is het de vraag of de vrijen die nog op dit grondgebied woonden – zoals bekend nam het aantal vrijen in de Vroege Middeleeuwen gestaag af – zodanig samenwoonden dat er van buurschappen met vastgestelde taken en bevoegdheden sprake was. Maar zelfs al zou dit, wat op zich al heel onwaarschijnlijk is, het geval zijn geweest, dan nog zouden deze buurschappen ingekaderd zijn geweest in het graafschapsbestuur, dat in hoogste instantie was afgeleid van de koning of keizer en later, door middel van mediatisering, van de bisschop. Het gerecht zou in dit geval voorgezeten zijn door de stadsgraaf van Utrecht of de voogd van de Utrechtse kerk, functies die overigens door een en dezelfde persoon werden uitgeoefend.⁶⁸

Het is hier niet de plaats om de geleidelijke emancipatie van de burgers – en dat was maar een beperkt deel van de 'buren' in algemene zin – van de stad te beschrijven. Vastgesteld kan worden dat dit een zeer langdurig proces is geweest, culminerend in het zogeheten gildenregime van 1304/5, waarbij ook de 'gewone' burgers, georganiseerd in de ambachtsgilden, deelname aan het stadsbestuur kregen.⁶⁹ Deze rechten moesten afgedwongen worden, niet alleen van de bisschop als lands- en stadsheer, maar ook van de geprivilegieerde bovenlaag van die burgers, die in 1127 de 'honestiores cives', 'de eerzaamste burgers' werden genoemd. Alleen zij hadden aanvankelijk toegang tot het ambt van schepenen en later ook tot de stedelijke raad.⁷⁰ Merk op dat het niet de buurschappen waren die deze rechten in 1304/5 wisten af te dwingen, maar een andere rechtskring dan de buurschappen, namelijk de in de gilden georganiseerde kleinhandelaren en ambachtlieden. Lang niet alle inwoners van Utrecht behoorden tot deze groep. Om lid te kunnen zijn

van een gilde was het burgerrecht noodzakelijk. Veel inwoners bezaten geen burgerrecht en hadden dus niet de privileges die aan dit recht verbonden waren. Zij werden door-gaans 'onderzaten' genoemd, woonden tussen de burgers en behoorden dus wel tot de burens in de zin van in elkaars omgeving wonende personen. Dat zij vol konden deel-nemen aan de buurschap is uitgesloten.

Tot 1528, toen de bisschop afstand deed van zijn landsheerlijke rechten aan keizer Karel V, hebben de gilden in Utrecht hun positie weten te handhaven. Op grond van dit alles acht ik het daarom niet onwaarschijnlijk dat de buurschappen in de stad, zoals ze in de bron-nen vanaf het eind van de zestiende eeuw voorkomen, voor een aanzienlijk deel hun oor-sprong niet eerder hebben gehad dan in de zestiende eeuw, en wel na de machtsover-nahme van de Habsburgers in 1528, toen de Utrechtse ambachtsgilden hun macht verloren. Hierdoor kan er behoefte zijn ontstaan aan nieuwe verbanden ter vervanging van de rechten en verplichtingen die de oude met zich meebrachten. Het is mogelijk dat dit pro-ces nog versterkt is toen de Hervorming in de loop van de zestiende eeuw nieuwe schei-dingen in en zelfs het opheffen van bestaande organisaties teweegbracht. Zoals Bogaers aantoonde namen in de eerste helft van de zeventiende eeuw – dus strikt genomen buiten de periode 1300-1600, die zij in haar dissertatie behandelt – katholieken en protestanten eensgezind deel aan het gereglementeerde buurschapsleven in de Snippevlucht, een stukje straat langs de Oudegracht.⁷¹ Het is spijtig – en eerlijk gezegd voor mij ook onbe-grijpelijk – dat het proces van de Hervorming in Utrecht, dat wél binnen de door haar gekozen onderzoeksperiode valt, in haar dissertatie slechts zijdelings ter sprake komt. Maar men mag met spanning uitzien naar de aangekondigde vervolgstudie, waarin de hervormingsbewegingen in de stad gepresenteerd zullen worden.⁷²

Conclusies

Samenvattend kan worden vastgesteld dat er op het grondgebied van de stad en de stads-vrijheid van Utrecht in loop der eeuwen grote veranderingen hebben plaatsgehad, niet alleen voor wat betreft de buurschappen maar ook inzake de lage jurisdictie, die wel in relatie tot de buurschappen kon staan maar er zelden mee samenviel. Van continuïteit is slechts in zeer beperkte mate sprake geweest.

Het is denkbaar dat vóór de aanleg van de stadswal omstreeks 1122 en de verlening van het stadsrecht op het latere territorium van de stad en de stads-vrijheid buurschappen heb-ben bestaan die samenvielen met een domein met een eigen hofgerecht, maar het is de vraag of een dergelijk ideaaltypen wel bestaan heeft. Waarschijnlijker is dat personen met een verschillende juridische status buurschappen met beperkte bevoegdheden hebben gevormd. In beginsel vielen deze personen in personeel verband onder verschillende ju-risdicties voor vrijen en onvrijen.

Vanaf de elfde eeuw vond de overgang plaats van het personenverband naar een territo-

riaal verband. Er werden door de kerkelijke instellingen op territoriale leest geschoeide jurisdicties gevormd, waarbij de rechtspraak werd uitgeoefend door een gerechtsheer of zijn vertegenwoordiger (de schout) als 'heerlijk' element en de in zijn rechtsgebied wonende 'buren' of hun vertegenwoordigers – buurraden of schepenen – als 'gemeentelijk' element. Het gerecht was sinds die periode in stad en stadsvrijheid wel gerelateerd aan de buurschap maar viel er niet mee samen. De burens – dit wil in dit geval zeggen niet alle samenwonende personen maar degenen die 'buurschap hadden gewonnen' – hadden op het gebied van regelgeving en bestuur enige mate van autonomie, maar in veel gevallen bezaten welgestelde grondbezitters die geen buur waren belangrijke beslissingsmacht. En belangrijker nog: binnen het eigenlijke stadsgebied kreeg het stadsbestuur zelfs nagenoeg alle belangrijke bevoegdheden van de buurschappen zelf in handen. De stad trad er als het ware op een groot aantal punten in de voetstappen van de buurschappen – en gerechten – zoals die op het land en in de stadsvrijheid functioneerden. De meeste taken van de burens werden binnen het stadsgebied van bovenaf opgelegd en gereguleerd.

Llewellyn Bogaers heeft een boeiend en in vele opzichten uitdagend proefschrift geschreven. Zoals zij zegt stelt zij de gangbare paradigma's – dit wil zeggen de algemene kaders van de theorievorming – ter discussie.⁷³ Ik heb die uitdaging aangenomen voor wat betreft de door haar over de middeleeuwse Utrechtse buurschappen ingenomen standpunten. Mijn conclusie op grond van de – overigens schaarse – bronnen is dat er in het territorium van de stad en de stadsvrijheid van Utrecht gedurende de Middeleeuwen slechts in zeer beperkte mate sprake is geweest van een autonome, van onderop ontstane, continue ontwikkeling in zowel de rechtspraak als het buurschapswezen, en dit zowel in territoriaal als in institutioneel opzicht. De continuïteit betreft eigenlijk alleen het samenleven van mensen in alle tijden en in alle culturen, met de hieruit voortvloeiende, vaak niet eens op schrift gestelde regels, normen en waarden. Alleen in die zin kan men de auteur nazeggen dat de buurschap of buurt een 'nagenoeg onaantastbaar instituut' was en ook nog steeds is.⁷⁴ Maar het is, vanuit sociologisch oogpunt beschouwd, ook het intrappen van een open deur.

Literatuur

- Berents, 1972 ▶ D.A. Berents, 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 78-92.
- Blickle, 2008 ▶ P. Blickle, *Das Alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne*, München, 2008.
- Bogaers, 2008 ▶ L.C.J.J. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht*, Utrecht, 2008.
- Broer, 2000 ▶ C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht*, Utrecht, 2000.
- Broer en De Bruijn, 2002 ▶ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Volc te voet. Gevolgen van de Guldensporenslag voor de opkomst van de burgerij in de Noordelijke Nederlanden*. Volkscultuur 14, Utrecht, 2002.
- Broer en De Bruijn, 2005 ▶ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Bonifatius en de kerk van Nederland*, Utrecht, 2005.
- Bruijn, De, 1985 ▶ M.W.J. de Bruijn, 'De Bemuurde Weerd', *De Trechter. Contactblad voor het onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van de stad Utrecht* 1 (1985) 5-10.

- Bruijn, De, 1991** ▶ ['Notities over de lage rechtsmacht in de stadsvrijheid van Utrecht in de late middeleeuwen'], *Jaarboek Oud-Utrecht 1991*, 207-215.
- Bruijn, De, 1994** ▶ *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht, 1994.
- Bruijn, De, 1996** ▶ M.W.J. de Bruijn, 'Consules civitatis. Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad', *Jaarboek Oud-Utrecht 1996*, 5-44.
- Bruijn, De, 2003** ▶ 'Voetangels en klemmen: inheems en uitheems, continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van het Nederlandse recht', in: O. Rieter en I. Strouken (red.), *Inheemse erfenis. Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis*. Volkscultuur 15 (Utrecht 2003) 41-46.
- Bruijn, De, en Van der Eerden, 1987** ▶ M.W.J. de Bruijn en M.A. van der Eerden, 'Het Utrechtse burggraafschap', in: C. Streefkerk en S. Faber (red.), *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden*, Hilversum, 1987, 55-81.
- Cosquino de Bussy, Le, 1925** ▶ A. le Cosquino de Bussy, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Marken in Utrecht*, 's-Gravenhage, 1925.
- Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997** ▶ C. Dekker en A.J. van den Hoven van Genderen, 'De jurisdictie', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht I*, tot 1528 (Utrecht 1997) 209-229.
- Dekker, 1983** ▶ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Utrecht-Zutphen, 1983.
- Immink, 1942a** ▶ P.W.A. Immink, *De wording van staat en soevereiniteit in de Middeleeuwen. Een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht I*, Utrecht, 1942.
- Immink, 1942b** ▶ P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht z.j. [1942]) 314-434.
- Iterson, Van, 1932** ▶ W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht I*. Inleiding – Markeverhoudingen in het Overkwartier en Eemland, Leiden 1932.
- Maris, 1954** ▶ A.J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht, 1954.
- Monté ver Loren, De, en Spruit, 2000** ▶ J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, bew. J.E. Spruit, Deventer 2000.
- Muller, 1883-1885** ▶ S. Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 's-Gravenhage 1883-1885.
- Renes, 2005** ▶ H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam, 2005.
- Vervaart, 1990** ▶ O.M.D.F. Vervaart, 'Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht 1990*, 39-57.
- Vijlbrief, 1950** ▶ I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht*, Amsterdam, 1950.
- Winter, Van, 2007** ▶ J.M. van Winter, 'Uit de voorgeschiedenis van Leeuwenbergh' in: E. Dijkhof en M. van Gent, *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Den Haag, 2007, 353-363.

Noten

1. Bogaers, 2008, 65-114 en 807-811 (bijlage 1).
2. Zie haar Verklarende woordenlijst, ald., 728.
3. Bruijn, De, 1991, 207-215; voorts Bruijn, De, 1994, met name 305-378. Een aantal belangrijke noties is opgenomen in Bruijn, De, 1996, 5-44.
4. Bogaers, 2008, 807: 'de organisatie van de dagelijkse gerechten, die samenvielen met een buurschap'. Merkwaardigerwijs zegt de auteur dan weer in een noot – zonder nadere toelichting of onderbouwing – dat de dagelijkse gerechten 'in de praktijk' samenvielen met één of meer buurschappen (ald., 952, nt. 6).
5. Bogaers, 2008, 65-114 en 807-811, passim. Bogaers gaat van een dergelijke continuïteit uit omdat zij zich eenvoudigweg 'geen absolute breukvlakken kan voorstellen, zeker niet op zo'n primair niveau als het buurtleven'. Merkwaardigerwijs voert zij ten bewijze hiervan geen gegevens aan over het sociale functioneren van de burens, wat toch voor de hand zou hebben gelegen, maar over hun juridisch handelen. Zij verwijst namelijk naar het 'echte of ongeboden ding' dat in de Frankische tijd op drie vaste rechte dagen per jaar plaatsvond en vermeldt vervolgens dat de drie dingdagen in de stad Utrecht tot 1578 van kracht bleven als de dagen waarop de stadsvrede werd afgekondigd en dat deze dagen ook een vaste termijn waren voor de overdracht van onroerend goed (ald., 71). In bijlage 1, 807, voert de auteur de gegevens over het ding zelfs terug tot in de 'vóór-Romeinse tijd', maar dat zal wel een verschrijving zijn. Het spreekt voor zich dat een zekere mate van continuïteit op bepaalde punten nog geen continuïteit in algemene zin inhoudt. Zie over deze problematiek bv. Bruijn, De, 2003, 41-46, en de daar aangehaalde literatuur.
6. Bogaers, 2008, 109 en 113.
7. Dat toetsen aan het werk van Bogaers is nog niet zo gemakkelijk, omdat zij over het geheel genomen forse standpunten inneemt – in haar conclusies bv. noemt zij de buurschap 'een nagenoeg onaantastbaar instituut' en 'de meest constante factor' (Bogaers, 2008, 110 en 113) – maar in detail soms nuanceringsaanbrengt die met die verregaande conclusies in strijd zijn. Zo zegt zij op blz. 78 dat in de stad schepbank en stedelijke raad met succes de invloed van de buurschap hadden kunnen beteugelen: 'zij hadden nagenoeg het monopolie over bestuur en rechtspraak verworven'. En op p. 90-91: 'Alle gegevens bevestigen dat in middeleeuws Utrecht de term buur(t) een vloeiend begrip was, waarvan de concrete betekenis alleen in de specifieke context kan worden vastgesteld.' Zo is het inderdaad, maar helaas heeft de auteur juist dit laatste grotendeels nagelaten.
8. Er wordt van afgezien steeds een opgave van de vindplaatsen en citaten uit de bronnen zelf weer te geven. Hiervoor wordt verwezen naar de in de noten genoemde publicaties.

9. In de theorievorming van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd wordt soms, met name in de Duitse literatuur, uitgegaan van het 'huis' of de huiscommuniteit als kleinste juridische, sociale en economische samenlevingsverband. Het is niet de opzet van dit artikel hierop nader in te gaan. Een aansprekende recente synthese vormt Blickle, 2008.
10. In een appartementsgebouw bv. heeft een eigenaar-bewoner een andere positie dan een niet-eigenaar-bewoner.
11. Zie Immink, 1942a.
12. Immink, 1942b. De Duitse terminologie spreekt doorgaans van *herrschaftlich* en *genossenschaftlich*.
13. Bruijn, De, 1994, 39-40.
14. Het gebied waarvoor dit gold is niet omschreven; waarschijnlijk betrof het het volledige territorium van het bisdom in wording.
15. Uitvoerig over de vroege ontwikkeling van de Utrechtse kerk: Broer en De Bruijn, 2005.
16. De Bruijn, 1996, 17.
17. Bruijn, De, 1994, 42.
18. Fundamenteel over deze goederending in Utrecht: Broer, 2000, 223-237.
19. Bruijn, De, 1994, 62.
20. Ald., 62-63, 315-317.
21. Immink, 1942b, 324-325. Bogaers, 2008, 808, neemt deze stelling ook voor de stad Utrecht en haar vrijheid over, maar lezing van genoemd artikel was al voldoende geweest om vast te stellen dat dit voor de stadsvrijheid niet opging. Uit mijn dissertatie had zij voorts impliciet kunnen afleiden dat het evenmin gold voor het eigenlijke stadsgebied binnen de wal. Dit zal in het navolgende nader worden verduidelijkt.
22. In grote lijnen stem ik in met de door Bogaers, 2008, 71-72, gegeven opsomming. Ook zij spreekt over deze nederzettingen als 'woonkernen', maar maakt hierbij niet duidelijk of we deze 'woonkernen' gelijk mogen stellen aan wat zij elders buurschappen of buurten noemt. In de Verklarende woordenlijst is de term woonkern niet opgenomen, maar in bijlage 1 bij haar boek (ald., 807) spreekt zij wel over 'buurschappen of woonkernen' als kleinste rechtskringen bij de Romeinse schrijver Tacitus. Vaststaat dat het aantal van deze woonkernen ver afwijkt van het getal van tachtig buurschappen dat Bogaers aanneemt voor de zestiende en zeventiende eeuw (zie hierna, nt. 57).
23. Wanneer de jongste van deze kerken, de Sint-Geertekerk, van na die tijd was geweest, zou zij zeker binnen de wal zijn opgetrokken. Zij stond er aanvankelijk echter buiten.
24. Aangezien er verschillende van deze woonkernen onder een parochiekerk vielen, kan dus niet gezegd worden dat in Utrecht buurschap en parochie (kerspel) samenvielen, zoals elders wel eens het geval was.
25. Bogaers, 2008, 72 en nt. 27, neemt in navolging van J.M. van Winter aan dat daar het Sint-Catharijneklooster al in 1125 bestond. Aanemelijker is echter dat het is gesticht door de Hollandse graaf onder het episcopaat van zijn broer Boudewijn (1178-1196) (zie Broer, 2000, 198-199).
26. Bruijn, De, 1994, 307-321.
27. Ald., 337-340.
28. Muller, 1883-1885, I, 311.
29. Ald., 13, 26-28, 80, 107, 211-212 enz.
30. Hier is in het afschrift een naam weggevalen.
31. Immink, 1942b, 428-431.
32. In de gerechten in de stad werd zowel gevonnist door burenen als door buurraden en schepenen. Bij Oudmunster zijn de burenen tussen 4 januari 1388 en 9 februari 1389 vervangen door buurraden. Bij Sint-Marie wordt in 1277 nog gesproken van 'burenen die tijnsgenoten worden genoemd', maar in alle volgende oorkonden, waarvan de oudste van 23 april 1305 dateert, is hier sprake van schepenen. Het verschil tussen buurraden en schepenen is niet duidelijk. Waarschijnlijk ging het in beide gevallen om gekozen of benoemde en bedigde vonniswijzers (De Bruijn, 1994, 362-363). Mogelijk is de rechtspraak door burenen bij Oudmunster en Sint-Marie vervangen door buurraden respectievelijk schepenen vanwege het grote aantal burenen. Bij een flinke opkomst kon dit gemakkelijk tot chaos of zelfs ongeregelheden leiden. Bogaers, 2008, 811, stelt dat Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 225, zeggen dat de bezetting van 'de raad' (!) soms aanleiding gaf tot partijdigheid en willekeur. Maar men leest bij hen slechts: 'De burengerechten met een onbepaald aantal burenen, wier aanwezigheid van tevoren door de partij die terecht stond verzocht kon zijn, gaven soms aanleiding tot partijdigheid en willekeur.' Bogaers voegt aan het bovenstaande toe: 'Alsof dat met schepenenbanken structureel anders zou zijn.' Vanzelfsprekend kwam ook in de schepengerechten partijdigheid en willekeur voor, maar hier hoefde men in ieder geval niet afhankelijk te zijn van opgetrommelde burenen.
33. Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 224-229.
34. Bogaers, 2008, 76-77, 808-809, 728.
35. Dit misverstand met betrekking tot de betekenis van de benaming 'buurraad' was eertijds ook al te vinden in het genoemde artikel van Vervaart, 1990, ald. met name 40 en 42-44. Zie hierover Bruijn, De, 1991, 207-208.
36. Immink, 1994b, 326-328 (Bemuurde Weerd) en 343-348 (Lauwerrecht). Over het ontstaan van de eerstgenoemde buurschap zie ook Dekker, 1983, 542, en Bruijn, De, 1985.
37. Op blz. 76 van Bogaers, 2008, zegt zij met betrekking tot de inhoud van deze overeenkomst dat 'de schout niet eigenmachtig mag handelen, hij moet zich houden aan de wensen van de burenen'. Maar zo algemeen wordt dat in de overeenkomst niet gezegd. De overeenkomst begint met: hij zal 'geen relieff poincten, of saecken aennemen, die de gemeene buijre tot hijnder of tot laste staen mogen'. Het afschrift is hier enigszins corrupt. In het origineel zal gestaan hebben: 'geen relieff poincten of saecken aennemen'. 'Relief' was mogelijk de heffing van de grondheer bij de overdracht of vererving van een onroerend goed, anders wellicht vermindering van belasting, en 'poincten' het vaststellen van de hoogte van de belasting (het zogeheten 'zetten'). Zie ook Immink, 1942b, 330.
38. Zie bv. Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 227-228.
39. Een zelfde conclusie trekt Immink, 1942b, 334.

40. Ook Dekker, 1983, 542, wijst op de navolging van de stedelijke organisatie.
41. Bv. in de Tolsteeg, Abstede en het Lijnpad (zie Immink, 1942b, 363, 370 en 383). In Abstede werden in een oorkonde van 2 augustus 1350 vermeld 'broeder Claes, conveers tot sinte Servaes t'Utrecht, Peter van Compestelle, Alaert vanden Doem, lantghenoeten'.
42. Dat kon overigens wel het geval zijn: in 1467 werden in Sterkenburg twee personen aangeduid 'als lantghenoten ende buer' en twee anderen slechts als 'buer'. In Tull en 't Waal is in 1435 zelfs sprake van 'buerlantghenoten' (Dekker, 1983, 543).
43. Ald., 535-552; een samenvatting bij Dekker en Van den Hoven van Genderen, 1997, 227-228.
44. Ald., 228-229.
45. Zie Cosquino de Bussy, Le, 1925, 98-100. Vergelijk Immink, 1942b, 385-393.
46. Voor de details verwijs ik naar mijn dissertatie: Bruijn, De, 1994.
47. Het dagelijks gerecht van de dom bleek overigens wat groter dan ald., 310-314, werd aangenomen. Uit een zestiende-eeuwse inventaris van het Magdalenagasthuis blijkt dat in een oorkonde van 11 januari 1392 een perceel aan de noordzijde van de Magdalenestraat in dit dagelijks gerecht gesitueerd werd (zie Van Winter, 2007, 357). Mogelijk strekte het genoemde dagelijks gerecht zich uit tot aan het terrein van het Sint-Servaasklooster.
48. Bruijn, De, 1994, 305-378.
49. Ald., 60 en 258-259.
50. Voor het Kromme-Rijgebied ging C. Dekker, 1983, 542, uit van de twaalfde eeuw. Voor de stad van belang was zeker de verkoop in 1220 door de graaf van het stadsgraafschap, of wat daar nog van over was, aan de bisschop (zie Bruijn, De, 1994, 252). Maris, 1954, 176, stelde voor het hele Sticht vast dat in de dertiende eeuw nieuwe rechterlijke functionarissen in de plaats zijn getreden van de vroegere graven-voogden.
51. Bruijn, De, 1994, 350.
52. Ald., 348.
53. Ald., 359-370.
54. Ald., 385-394.
55. In de stadsvrijheid werd omstreeks 1330 de Bemuurde Weerd afgebakend, onmuurd en verkaveld (De Bruijn, 1985, 5-10).
56. Bruijn, De, 1994, 321-325 (Oudmunster); 341-343 (Sint-Janskamp).
57. Bogaers, 2008, 72, gaat voor de zestiende en zeventiende eeuw, toen de dagelijkse gerechten al lang verdwenen waren, uit van een totaal van tachtig buurschappen. Zij zegt hierover: 'Op grond van de omschrijving van lagere gerechten en buurten uit de zestiende en zeventiende eeuw schat ik dat er in Utrecht zo'n tachtig buurten waren. (Er is geen lijst bewaard gebleven.) Zij bestonden uit een zestigtal families die samen zo'n 200 tot 250 mensen omvatten. Vaak bewoonden zij een (deel van een) straat, vaak met één of meer dwarsstraten.' Het is mij een raadsel hoe de auteur vanuit, zoals zij zegt, 'de omschrijving van de lagere gerechten en buurten' tot een getal van tachtig buurten kan komen. Een dergelijke omschrijving is mij onbekend en zelf zegt zij dat er geen lijst bewaard is gebleven. De aanduiding en specificatie van haar bronnen, die ook elders nogal eens te wensen overlaat, wordt juist hier node gemist.
58. Ald., 78.
59. Bogaers, 2008, 70 en 807.
60. Drie van 'boven' en vier van 'beneden'. Dit werd gezien vanuit de stroomrichting van de dichtstbijzijnde rivier. In Utrecht was boven doorgaans oost en zuid en beneden west en noord.
61. Bruijn, De, 1994, 294-295.
62. Muller, 1883-1885.
63. Het Utrechts Archief, Archief van het stadsbestuur II (1578-1795), 641 en 2066; Archief van het stadsbestuur, Supplement, 159.
64. Het Utrechts Archief, Archief van het stadsbestuur I (1122-1577), nr. 623.
65. D.w.z. het kiescollege voor schepenen en raad (zie Vijlbrief, 1950, 40).
66. Zie Berents, 1972, 78-92.
67. Bv. in de conclusies: Bogaers, 2008, 109 en 113.
68. Zie bv. Bruijn, De, 1996, 10-18. Bogaers, 2008, 112 en 807, wekt de suggestie dat de stad alleen is ontstaan van onderop. Maar ook de stadsheren en vooral de koningen en keizers van het Heilige Roomse Rijk hadden belang bij stadsstichting en stedelijke ontwikkeling. Op laatstgenoemde pagina stelt de auteur ten onrechte dat de stadsschout 'vooral invloed in en rond de burcht had' en dat de Utrechtse schepenen zich al in 1122 lieten 'adviseren door raden'. De stedelijke schout was bevoegd in het hele stadsgebied en de stadsraad verschijnt pas in 1196 voor het eerst in de bronnen, wat overigens voor West-Europa zeer vroeg is (zie Bruijn, De, 1996, 27-31). In 1996 heeft Utrecht met luister het achthonderdjarig bestaan van de raad gevierd.
69. Zie bv. Broer en De Bruijn, 2002, 36-50.
70. Bruijn, De, 1996, 5-44.
71. Bogaers, 2008, 100.
72. Ald., 13.
73. Zie haar synthese in Bogaers, 2008, 695, en nt. 7, ald., 1104.
74. Ald., 110. Of het ook 'de meeste constante factor' is (ald., 113) kan worden betwijfeld. Dit geldt toch eerder voor het gezin of het 'huis' (zie Blicke, 2008, m.n. 19-38).

Repliek:

**Wie organiseerde de straatfeesten
in laatmiddeleeuws Utrecht?**

Llewellyn C.J.J. Bogaers

Dupliek:

**Van binnenuit
en van onderop
of van bovenaf?**

Martin W.J. de Bruijn

Martin de Bruijn concentreert zijn recensie op een onderwerp waarvan ik in mijn boek nadrukkelijk heb aangegeven dat ik het niet zal bespreken: de juridische status van buurschappen. Zijn weergave van mijn visie is dan ook eenzijdig en onzorgvuldig. Omdat hij het bestaan

Llewellyn C.J.J. Bogaers is cultuurhistorica. In 2008 is zij gepromoveerd op een analyse van het sociale, culturele en religieuze weefsel van de laatmiddeleeuwse Utrechtse samenleving. Als historisch ondernemer doet zij historisch onderzoek en verzorgt zij publicaties, rondleidingen, lezingen en cursussen. Zij is bovenal schrijfster en verhalenvertelster (www.levendverledenutrecht.nl).

van buurschappen in de Late Middeleeuwen betwist, heeft hij geen oog voor de kern van mijn betoog: de reconstructie op basis van archivalische gegevens van de sociale dimensies van het toenmalige buurtleven. Maar ook rechts-historici ontkomen niet aan de vraag welke instantie de vele

openbare en sociale taken van de buurt organiseerde en in banen leidde. In feite grijpt Martin de Bruijn de recensie aan om zijn eigen visie weer te geven.

Repliek: Wie organiseerde de straatfeesten in laatmiddeleeuws Utrecht?

Op zoek naar 'de buurt'

Voor mijn doctoraalscriptie heb ik het straatleven in laatmiddeleeuws Utrecht in kaart gebracht. Ik was onder de indruk van het grote aantal jaarlijks terugkerende feesten met een ritueel karakter – onder meer Driekoningen, de Meiviering en St. Maarten -, de vele buurtfeesten en andere vormen van openbaar vermaak. Het was duidelijk dat er een orgaan moest zijn, dat al deze bijeenkomsten organiseerde. Het enige kader dat er voor in aanmerking kwam, leek een vorm van buurtorganisatie: de reglementen van gilden en broederschappen boden geen ruimte voor dergelijke activiteiten. En dus ging ik – in het kader van mijn promotie-onderzoek naar het dagelijkse leven in laatmiddeleeuws Utrecht – op zoek naar 'de buurt'. Wie schetst mijn verbazing dat daar nauwelijks informatie over te vinden was? Voor mijn eerste publicatie over dit onderwerp heb ik nauw overlegd met Martin de Bruijn, die ik in deze bespreking Martin noem, zoals wij in het dagelijkse leven ook doen. Op dit eerste artikel heeft hij geen commentaar geleverd. Het hoofdstuk in mijn dissertatie heb ik aan andere (rechts)historici voorgelegd. De verantwoordelijkheid voor de tekst berust uiteraard geheel bij mij.

Schrijven over het buurtwezen heeft een hoog speculatief gehalte: we moeten het doen met informatie uit de grond, bouwsporen en incidentele schriftelijke vermeldingen. Alleen door contextueel te denken is dit terrein in kaart te brengen. De literatuur over het Utrechtse buurtwezen heeft – tot mijn publicaties – een hoog institutioneel gehalte gehad. Het was het terrein van met name rechtshistorici en die houden zich – hoe kan het ook anders – bezig met de formele organisatie van de samenleving inclusief het buurtwezen. Doorgaans beperken zij zich tot de bovenlaag: de gegoede buurtgenoten en hun juridische en politieke bevoegdheden. De organisatie van het dagelijkse leven komt slechts terloops ter sprake, zoals ook nu weer in Martins artikel het geval is: hij wijdt er één alinea aan, waar hij alleen ingaat op de plichten, maar niet aangeeft hoe zij gerealiseerd werden. Ook stelt hij dat vanaf de elfde eeuw 'de meeste taken van de burens binnen het stadsgebied van bovenaf opgelegd en gereguleerd zijn'. Ik ben benieuwd naar zijn bewijsvoering. Belangrijk is wel dat deze uitspraak een vorm van buurtorganisatie impliceert die de verordeningen van bovenaf uitvoerde. Hoe die organisatie eruit zag is een vraag die Martin systematisch uit de weg gaat. Daarmee doet hij de daadkracht van bewonersorganisaties geen recht.

In mijn boek laat ik zien hoe belangrijk de buurt voor de samenleving was. Zij had zoveel taken en verplichtingen dat haar organisatie niet *ad hoc* geweest kan zijn. Denk alleen aan de brandbestrijding: de blusapparatuur moest permanent in orde zijn, het water te allen tijde toegankelijk. Dit betekent dat de straten, werftrappen en werven schoon en heel moesten zijn. Voorwaar geen sinecure. Dit soort zaken is niet goed te regelen zonder een bestuur met welomschreven bevoegdheden en zonder algemene betrokkenheid. Martin heeft voor dit alles geen oog. Uiteindelijk doet hij mijn reconstructie van het mid-

deleeuwse buurtleven af als het intrappen van een open deur. Maar als het buurtwezen zo evident is, dan moet je nadenken over de organisatiestructuur.

Ook rechtshistorici ontkomen niet aan de vraag wie de straatfeesten organiseerde en ervoor zorgde dat het openbare en sociale leven op rolletjes liep. Dit waren nadrukkelijk geen taken van het stadsbestuur: alle openbare werken die nu door de gemeente worden verzorgd waren de verantwoordelijkheid van de buurt: één keer per jaar kwam het stadsbestuur controleren of de buurt wel alle taken uitvoerde die voor de brandbestrijding van belang waren. Naast de openbare werken en sociale festiviteiten had de buurt een actieve rol bij de belangrijkste *rites de passage*: geboorte, sterven en begraven en de ondersteuning van zieken en armen. Anders dan Martin beweert hield het middeleeuwse stadsbestuur zich *qualitate qua* niet met de armenzorg bezig. Ook legde het geen zorgtaken verplichtend op aan buurschappen. Ondanks het sterk groeiende aantal particuliere zorginstellingen moet de informele zorg van hoog niveau gebleven zijn, zo wijst mijn onderzoek uit.

Het kan haast niet anders of er moet een vorm van buurtorganisatie gebleven zijn die veel overeenkomsten vertoonde met de organisatiestructuur van vroegere (Lauwerecht en Bemuurde Weerd) en latere Utrechtse buurschappen (de Snippevlucht) in het Utrechtse, om mij maar tot de bewaard gebleven buurtreglementen te beperken. In feite had Utrecht continue bewoning vanaf het moment dat de Romeinen hier hun eerste fort bouwden. Martin laat de buurschappen op het latere Utrechtse grondgebied pas in de Frankische tijd beginnen en noemt daarbij de jaartallen 630 en 723. Over de handelskernen aan de waterwegen, globaal het gebied van de latere parochies van de Buur-, Jacobi- en Klaaskerk, merkt hij terecht op dat het onwaarschijnlijk is dat zij een domaniale structuur hadden. Dit wordt zelfs evident als wij bedenken dat deze woonkernen van ouder datum zijn: daar zijn archeologische bewijzen voor. Hij neemt vervolgens aan dat 'hier personen met een verschillende juridische, economische en sociale status in elkaars omgeving hebben gewoond en aldus een buurschap hebben gevormd die slechts beperkte bevoegdheden en taken had'. Met zijn inschatting over de diversiteit van de bewoners ben ik het eens, maar waarom zou de buurschap slechts beperkte bevoegdheden hebben gehad? Vóór 1025 heeft Utrecht heel wat perioden gekend waarin de burcht verlaten was. Toch bleven de woonkernen bestaan. Is het een vreemde gedachte dat de woonkernen ook tijdens bestuurlijke *vacua* hun samenleving bleven ordenen volgens vanouds vertrouwde patronen? Met, natuurlijk, aanpassingen aan nieuwe ontwikkelingen. En als het bestuur hersteld was, kon het dan de buurschap regels opleggen op terreinen die het privé domein raken? Was het daar sterk genoeg voor? Was een goede verstandhouding met de lagere echelons niet belangrijker? In de Late Middeleeuwen laat het stadsbestuur het privé domein nagenoeg ongemoeid. Er werd hier alleen ingegrepen als de openbare orde in gevaar leek.

Vanaf het moment dat Utrecht een geordende stad werd, streefde het stadsbestuur naar het monopolie op rechtspraak. Met succes bond zij de strijd aan met lagere rechtbanken.

Zij had er geen behoefte aan om de macht van de lagere bestuurlijke eenheden te versterken en dat lijkt mij de voornaamste reden waarom de buurten in de laatmiddeleeuwse bronnen slechts indirect ter sprake komen en waarom het stadsbestuur de buurschappen in 1492 niet inschakelt voor de inning van een gedwongen lening. Dat de buurschappen na de Reformatie wel officiële taken hebben verraad de zwakte van het toenmalige bestuur (67).¹

Martin denkt in formele termen over het buurtwezen. Wat hij daarover zegt, is abstract en tijdloos. (Rechts)historici zouden meer moeten toetsen hoe regels in de praktijk werken.

Voor mijn buurthoofdstuk is de reconstructie van de juridische en politieke ontwikkeling van het buurtwezen maar tot op zekere hoogte relevant.² Voor mij was het voldoende om te weten dat er in Utrecht ook in de tijd dat de verschriftelijking nog op gang moest komen een actieve notie was van het begrip 'buur' en 'buurt', zoals bij uitstek blijkt uit de benaming 'buurspraakboek' voor het ordonnantieboek van de stad Utrecht (70-74). Mij ging het om de reconstructie van de sociale spankracht van de buurt, gedefinieerd als mensen die een woonomgeving delen, ongeacht hun sociale status. Dit heb ik nadrukkelijk in mijn boek verwoord. Met opgaaf van redenen heb ik daar aangegeven dat de juridische aspecten van de buurschap buiten beschouwing blijven (66, 74). Zij vormen echter de kern van Martins betoog. Als zodanig gaat zijn reactie niet over mijn boek. Dat is hooguit de aanleiding geweest om zijn visie op de buurschap expliciet te formuleren.

Een onzorgvuldige bespreking

Martin meent mijn betoog recht te doen door mijn standpunten over de problematiek tot drie hoofdpunten te herleiden. Uit mijn bespreking zal blijken dat zijn selectie niets met de kern van mijn betoog te maken heeft.

Hij verwijt mij op de eerste plaats dat ik de buurschap laat samenvallen met het dagelijks gerecht. Maar ik geef slechts – met bronvermelding – Immink's visie weer (Bogaers, *Aards*, 74, 808; Immink, 'De stadsvrijheid', 324-325). Die dagelijkse gerechten spelen in mijn analyse geen enkele rol, omdat – zo licht ik vervolgens toe – hun rol al in de veertiende eeuw is uitgespeeld. Martins commentaar is op dit punt dus irrelevant.³

Vervolgens legt Martin mij in de mond dat 'de continuïteit van de buurschappen – en dus ook van de dagelijkse gerechten – door de eeuwen heen groot was'. Voor deze uitspraak verwijst hij niet naar concrete pagina's en dat kan hij ook niet doen, om de eenvoudige reden dat ik dit niet beweer. De rol van de lagere rechtbanken was al in de veertiende eeuw uitgespeeld. Wel ken ik de buurschappen op sociaal niveau een zekere continuïteit toe, waarmee ik nadrukkelijk niet wil zeggen dat hun organisatiestructuur statisch was. Door de eeuwen heen bleven de buurten als organisatorisch medium bestaan. Het gaat hier om de micro-organisatie van mensen die dezelfde woonomgeving deelden, ongeacht hun persoonlijke status. Martin erkent het bestaan van deze sociale laag, maar on-

derzoekt haar functioneren niet. Zijn *topdown*-benadering is hier wellicht debet aan. Het dagelijkse leven waaraan buurtgenoten samen vorm gaven, viel nagenoeg samen met het privé domein en onttrok zich – anders dan Martin stelt – grotendeels aan de greep en waarneming van het stadsbestuur. Uit de verordeningen die het stadsbestuur op dit terrein uitvaardigt, blijkt dat het zich voornamelijk bezighoudt met de openbare orde: steeds weer worden mensen opgeroepen tot betamelijk gedrag. Veel verder kon de bestuurlijke arm niet gaan: de schout had maar enkele dienaren. Hoe hadden zij effectief toezicht moeten houden op de gang van zaken? Laat staan naleving afdwingen? In de organisatievorm en regelgeving van buurten speelden tradities een grote rol en ook in die zin was er sprake van continuïteit.

Tot slot stelt Martin dat ik de buurschap juridische autonomie en onafhankelijkheid toedicht. Dat beweer ik nergens, ook niet op de pagina's waar Martin in de eindnoot naar verwijst. Al in de veertiende eeuw kregen de stedelijke raad en de schepensbank het monopolie op de rechtspraak in handen. De buurt kon hooguit bemiddelen in burenruzies of de kwestie voorleggen aan het stadsbestuur. De buurt had de handen vol aan de dagelijkse verplichtingen. Met behulp van aloude organisatiestructuren, tradities en dagelijkse leefregels stroomlijnden buurtbewoners deze processen. De betrokkenheid en inzet van onderaf zijn onmiskenbaar. Op dit niveau was er dan ook sprake van een zekere autonomie en eigenheid. En dat is een goede zaak: de ruimte om creatief bezig te zijn en oplossingen voor problemen te vinden droeg (en draagt) bij aan het plezier en zelfbewustzijn van mensen.

Martins weergave van mijn tekst is teleurstellend. Hij probeert mij regelmatig op woorden te vangen en laat zich niet leiden door de teneur van mijn betoog. Ook blijkt uit het bovenstaande dat hij niet schroomt mijn woorden te verdraaien.⁴ Dit kan hij doen omdat hij mijn tekst niet zorgvuldig genoeg leest. Daarnaast valt het op dat hij mij weinig krediet kan geven voor de vele vernieuwende inzichten die ik aandraag: onder meer over de ouderdom van de parochiekerken, de woonkernen die door de stadswal van 1122 doorsneden worden, de grote diversiteit aan jurisdicties binnen het middeleeuwse stadsgebied en de complexiteit van het begrip 'buur'. Daarmee doet Martin geen recht aan mijn nuances.

Onze benadering is dan ook totaal verschillend: het juridische domein heeft voor hem – hoe kan het ook anders voor een rechtshistoricus – prioriteit. Daarnaast is hij sterk geneigd tot een *topdown*-benadering. Dit blijkt ook uit zijn analyse van de buurtreglementen van Lauwerecht en de Bemuurde Weerd. Hoe anders zijn de accenten die ik in mijn bespreking aanbreng (75-78). Bij mij vormen de continuïteit en kwaliteit van het buurtleven de rode draad. Maar goed, ik ben dan ook opgeleid als sociaal-economisch historica en uitgegroeid tot cultuurhistorica.

Vasthoudend aan zijn eigen begrippenkader doet Martin mijn visie op het buurtleven af als 'het intrappen van een open deur'. Maar zijn invalshoek is niet de mijne. Hij is te eenzijdig en bekijkt het buurtleven te weinig in de eigen sociale context. Niet voor niets kom

ik tot een ruime definitie van de sociale betekenis van het buurtwezen en wel nadat ik het brede spectrum van het laatmiddeleeuwse buurtleven in kaart heb gebracht:

'Dit alles in ogenschouw nemend stel ik voor om een buurt in de laatmiddeleeuwse stad Utrecht, waarin de bestuurlijke instituties al lang gevormd zijn, vaak naar analogie van de organisatie van de aloude buurschap, als volgt te definiëren: een buurt is een woongebied, waarvan de bewoners in het dagelijkse leven vooral langs informele weg met elkaar te maken hebben, ook al zijn er formele regels en verplichtingen die het contact een zekere structuur verlenen. Zowel de ongeschreven als nauw omschreven regels lieten ruimte voor persoonlijke invulling en voor initiatieven van onderaf. Het buurtreglement was door de eeuwen heen (mede) door de burens zelf opgesteld om het sociale verkeer in goede banen te leiden. Harmonie was het uitgangspunt. De vele taken waarvoor de burens zich gesteld zagen, zorgden voor cohesie. In dit opzicht waren de buurten een even vitaal onderdeel van de samenleving als al die andere netwerken waarvan de burens deel uitmaakten: familie, parochiekerk, gilde, broederschap, burgerwacht, schutterij, etc. Elk van deze instellingen had eigen (on)geschreven regels, die over het algemeen niet in tegenspraak waren met wat van elders bekend is. Samen vormden deze leefregels een coherent patroon dat wij 'cultuur' noemen' (91).

De bewoording maakt duidelijk dat Martins betoog mijn visie op het buurtleven geen recht doet. Het was zuiverder geweest als Martin deze definitie tot uitgangspunt had genomen.

Een vernieuwende visie

Martins reactie raakt de essentie van mijn buurthoofdstuk niet. Hij blijft binnen het juridische domein en stipt alleen het terrein aan dat naar mijn mening braak lag: de onderlinge samenwerking bij de dagelijkse noden, plichten en festiviteiten. Die samenwerking vindt hij zo vanzelfsprekend dat erover schrijven enerzijds niet nodig, anderzijds een open deur is. Maar hiermee formuleert hij een paradox en verhult hij een leemte. Mijn visie op het buurtleven is een uitvloeisel van mijn nadenken hoe Utrechters de uitdagingen die het leven hun stelde konden aangaan en hoe zij effectief aan hun verplichtingen op het gebied van de openbare en sociale infrastructuur konden voldoen. Op basis van archiefmateriaal ben ik tot deze reconstructie gekomen.

Het vernieuwende van mijn onderzoek is door de nationale media gesignaleerd. Kennelijk voldoet mijn onderzoek aan een maatschappelijke vraag. En dat kan ik mij voorstellen. In de huidige samenleving wordt om tal van redenen het belang van een vitaal buurtleven steeds meer onderkend. Het middeleeuwse buurtleven bestrijkt een breed spectrum en geeft een goede indruk van de vele aspecten die het buurtwezen aankleven. Als zodanig reikt het middeleeuwse model herkenningspunten aan die een richtingwijzer kunnen zijn voor de aanpak van hedendaagse problemen.

Noten

1. Het cijfer tussen haakjes verwijst naar de pagina in mijn boek *Aards, betrokken en zelfbewust*.
2. De literatuur lezend was het mij opgevallen dat de meeste rechtshistorici een ambivalente verhouding hebben tot het begrip 'buurschap'. Om tal van redenen lijken zij het begrip te willen marginaliseren. De oudste vermeldingen van het buurschapswezen dateren uit de twaalfde eeuw, maar slechts een enkeling, De Monté Verloren en Spruit en Van Iterson, ziet een vorm van continuïteit met oudere samenlevingsverbanden en tradities. Analogieën met andere, latere buurschapsregels en -praktijken blijven doorgaans buiten beschouwing. De meeste (rechts)historici maken het buurschapswezen ondergeschikt aan politieke ontwikkelingen. Ook beperken zij zich meestal tot de juridische componenten van het buurtwezen. Hun uitspraken zijn lang niet altijd op zorgvuldig onderzoek gebaseerd. In de verschillende visies zijn de nodige tegenstrijdigheden te constateren. Soms zijn uitspraken in strijd met de praktijk. De sociale componenten van het buurtwezen krijgen weinig aandacht. Van deze lacunes en inconsistenties maak ik melding in mijn eerste bijlage, waar ik aanbevelingen doe hoe een en ander nader te onderzoeken is.
3. Net als Immink stelt ook Dekker 'buurschap' en 'dagelijks gerecht' op één lijn (*Het Kromme Rijngebied*, 541-542). Het is mij een raadsel waarom Martin het debat niet met deze auteurs aangaat.
4. Nog een voorbeeld: als ik opmerk dat er tot 1578 data van rechtsdagen in ere worden gehouden die teruggaan tot de Frankische tijd doe ik dat om een vorm van continuïteit in het rechtsbestel tussen de Vroege en Late Middeleeuwen aan te geven (71). Dit gegeven trekt Martin in zijn noot 5 volledig uit de context.

Dupliek: Van binnenuit en van onderop of van bovenaf?

De repliek van Llewellyn Bogaers op mijn vorenstaand artikel zou een nieuwe verhandeling van mijn kant kunnen opleveren. Het samenstellen ervan is niet mogelijk in de paar dagen die mij hiervoor gegund zijn door de redactie van het *Jaarboek Oud-Utrecht* en door Llewellyn (hoewel dit in een wetenschappelijke discussie niet gebruikelijk is, noem ik haar hier verder – net als zij mij doet – bij haar voornaam). Dergelijke beschouwingen moeten dus noodgedwongen worden uitgesteld tot een later tijdstip.

Llewellyn zegt – zowel in haar dissertatie als nu ook weer in haar repliek – dat het haar doel is om het buurtleven van binnenuit en van onderop te benaderen en stelt dat tot nu toe de (rechts)historici dit doorgaans hebben nagelaten. Als rechtshistoricus voelde ik me aangesproken, en dit te meer omdat ikzelf al in een eerder in dit jaarboek verschenen reactie op een artikel van Otto Vervaart over de Tolsteeg de verhouding tussen gerecht en buurschap wél van onderop aan de orde heb gesteld. Dit is juist een belangrijke reden geweest voor het schrijven van het bovenstaande artikel, dat – zoals in de inleiding is opgemerkt – niet in de eerste plaats bedoeld is als een reactie of een recensie. Van een al dan niet onzorgvuldige bespreking – zie haar tussenkopje – is dan ook geen sprake.

Dat ik destijds niet op Llewellyns in 1997 verschenen artikel over het Utrechtse buurtleven heb gereageerd, komt omdat de meeste opvattingen uit haar dissertatie waar ik anders over denk in dit artikel nog niet voorkomen. Ik kon toen grotendeels met haar betoog instemmen, al heb ik wel mijn wenkbrauwen gefronst bij lezing van de in druk verschenen ondertitel 'Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van *de vroege Middeleeuwen* – cursivering van mij, MdB – tot in de zeventiende eeuw'. De oudste gegevens in het artikel gingen namelijk niet verder terug dan het eind van de veertiende (!) eeuw. Trouwens, wanneer op alles zou moeten worden gereageerd op mijn vakterrein waar ik het niet mee eens ben, zou mijn nachtrust erbij inschieten en kwam ik nog tijd te kort.

In mijn bovenstaand artikel wordt geprobeerd aan de hand van de beschikbare bronnen, die ik op basis van eerder onderzoek met name voor het stadsgebied van Utrecht heb onderzocht, een beeld te geven van de buurschap in verhouding tot de lage jurisdictie in het middeleeuwse Utrecht. In tegenstelling tot wat Llewellyn in haar repliek bij herhaling beweert, is dit juist gedaan vanuit de buurschappen en de dagelijkse gerechten zelf, dus van onderop en niet van bovenaf. Zoals de lezer heeft kunnen constateren, wijken mijn bevindingen op verschillende punten sterk af van die van Llewellyn. Anders dan wat zij concludeert – al ontkent zij dat nu in haar reactie – is mijn conclusie dat er in en rond Utrecht slechts in zeer beperkte mate sprake is geweest van een kenbare autonome, van onderop ontstane, continue ontwikkeling in zowel de rechtspraak als het buurschapswezen. Aan de hand van die bronnen en daarop gebaseerde argumentatie wordt vastgesteld dat er op tal van punten, zowel ruimtelijk als institutioneel, door de eeuwen heen sprake is geweest van transitie en transformatie.

Nu zegt Llewellyn dat dit niet de kern van haar verhandeling over de buurten is – en zelfs dat zij dit helemaal niet beweerd heeft –, maar dat het haar gaat om het ‘informele’. Dit laatste wordt graag door mij aangenomen, maar men kan zich dan wel afvragen waarom zij zelf in haar dissertatie zo veel aandacht juist aan de formeel institutionele aspecten van buurschap en gerecht heeft besteed. Aan de hand van die formele kanten heeft zij bijvoorbeeld uit de gerechten al in de Middeleeuwen formele buurtbesturen afgeleid met buur(t)schouten en buur(t)raden als bestuursorganen. Zij heeft het nodig gevonden om een aparte bijlage onder de titel ‘Oorsprong en functioneren van buurschappen in het Nedersticht’ aan haar proefschrift toe te voegen, waarin uitvoerig met name op de formeel institutionele aspecten wordt ingegaan. Niet alleen Julius Caesar en Tacitus worden hierbij aangehaald, maar zelfs worden er uitspraken gedaan over de ‘vóór-Romeinse tijd’. Verder levert zij – deels uitvoerige – kritiek op de auteurs die volgens haar eenzijdig aan ‘de formele organisatie’ aandacht hebben besteed.

Llewellyn heeft aan deze onderzoekers nogal eens standpunten toegeschreven die zij bij lezing van hun werk niet blijken te hebben. Hiervan worden in mijn artikel enkele voorbeelden gegeven (zie bijvoorbeeld noot 21 en 32). Het is opmerkelijk dat zij dit ook weer in mijn richting doet in haar repliek op mijn artikel. Want waar wordt door mij beweerd dat het Utrechtse stadsbestuur zich *qualitate qua* met armenzorg bezighield? Nergens, zoals de lezer zelf kan vaststellen. Is het waar dat wat ik zeg over het buurtwezen ‘abstract en tijdloos’ is? Dit is juist wat Llewellyn zelf in haar werk telkens weer benadrukt. Mijn betoog is er daarentegen op gericht duidelijk te maken dat er zowel in institutioneel als in ruimtelijk inzicht door de eeuwen heen veranderingen in de buurschappen en de jurisdictie hebben plaatsgehad. Verder zou ik volgens haar de buurschappen in Utrecht pas in de Frankische tijd hebben laten beginnen. Maar ik heb juist gesteld dat de buurschap van alle tijden is wanneer men haar definieert als een groep in een bepaald territorium wonende mensen. En zo zou voor wat betreft haar reactie nog wel even kunnen worden doorgegaan, wanneer de tijd daarvoor niet ontbrak.

Het doet hiertegenover toch wel een beetje vreemd aan dat zij juist mij bij herhaling verwijt dat ik haar standpunten niet goed weergeef en zelfs dat ik niet schroom haar woorden te verdraaien. Ik heb haar verhoor zorgvuldig gelezen en naar beste weten geprobeerd haar opvattingen correct weer te geven, zowel wat de teneur als de feitelijke inhoud betreft. Toegegeven moet echter worden – en dat heb ik ook in mijn artikel gedaan – dat dit niet gemakkelijk was, omdat zij vaak en juist in haar conclusies forse standpunten inneemt die zij elders in haar betoog nuanceert (zie noot 7 van mijn artikel).

In haar repliek zegt Llewellyn Bogaers nu dat zij in haar proefschrift niet beweert dat de continuïteit van de buurschappen – en dus ook van de dagelijkse gerechten, die zij ermee laat samenvallen – door de eeuwen heen groot was. Heb ik dan misschien een ander boek gelezen? Die continuïteit en ook het door haar veronderstelde samenvallen van de buurschappen met de gerechten wordt namelijk in haar dissertatie zo vaak benadrukt dat ik de passages met een ‘passim’-aanduiding en een globale opgave van de pagina’s gean-

noteerd heb. Maar nu zij mij hierop aanspreekt, wil ik – overigens zonder enige garantie van volledigheid – wel specifiek verwijzen naar de bladzijden 22-23, 71, 75, 91, 109-110, 113, 687, 807 en 809-810 van haar proefschrift. En ook nu zegt zij in haar reactie over de continuïteit onder meer: ‘Bij mij vormen continuïteit en kwaliteit van het buurtleven de rode draad.’ Verder ontkent Llewellyn nu in haar repliek dat zij de buurschappen en gerechten in haar dissertatie grote autonomie zou hebben toegedicht. Maar men leze daar met name de pagina’s 22-23 en 113 maar op na.

Zoals ik al heb opgemerkt, dwingt alleen de toegemeten tijd mij al om mijn dupliek kort te houden. Daarom kan onmogelijk worden ingegaan op alles wat Llewellyn te berde brengt en vooral de manier waarop zij dit doet. Ik zal mij daarom beperken tot een enkel voorbeeld in de vorm van een citaat uit haar repliek. Al in de tweede alinea zegt zij:

‘De literatuur over het Utrechtse buurtwezen heeft – tot mijn publicaties – een hoog institutioneel gehalte gehad. Het was het terrein van met name rechtshistorici en die houden zich – hoe kan het ook anders – bezig met de formele organisatie van de samenleving inclusief het buurtwezen. Doorgaans beperken zij zich tot de bovenlaag: de gegoede buurtgenoten en hun juridische en politieke bevoegdheden. De organisatie van het dagelijks leven komt slechts terloops ter sprake, zoals ook nu weer in Martins artikel het geval is: hij wijdt er één alinea aan, waar hij alleen ingaat op de plichten, maar geeft niet aan hoe zij gerealiseerd werden. Ook stelt hij dat vanaf de elfde eeuw “de meeste taken van de burens binnen het stadsgebied van bovenaf opgelegd en gereguleerd zijn”. Ik ben benieuwd naar zijn bewijsvoering. Belangrijk is wel dat deze uitspraak een vorm van buurtorganisatie impliceert die de verordeningen van bovenaf uitvoerde. Hoe die organisatie eruit zag is een vraag die Martin systematisch uit de weg gaat. Daarmee doet hij de daadkracht van bewonersorganisaties geen recht.’

Einde citaat.

Ik geeft deze passage volledig weer, omdat zij typerend is voor Llewellyns werkwijze, waarvan ook deze reactie weer blijkt geeft. Hierbij staan niet de bronnen voorop, maar ‘het middeleeuwse model’ – zie het einde van haar repliek – dat haar voor ogen staat en waaraan de bronnen en de opvattingen van andere onderzoekers ondergeschikt worden gemaakt. Door nader op dit citaat in te gaan, kan veel verduidelijkt worden zonder alle details verderop in haar betoog te hoeven behandelen. Helaas kan hierbij niet nauwkeurig worden verwezen naar de betreffende passages in mijn artikel, omdat ik bij het schrijven van deze dupliek nog niet over een opgemaakte proef beschikte.

Om met de analyse van het citaat te beginnen, moet een misverstand worden rechtgezet: ook de ‘informele’ organisatie van de samenleving heeft – om in de terminologie van Llewellyn te spreken – vanzelfsprekend ‘een hoog institutioneel gehalte’. En dit informele deel wordt door mij in mijn artikel ook behandeld, en wel in meer dan één alinea. Ik wijs in die passages op de ondersteuning die de burens elkaar gaven in een tijd waarin de overheid en maatschappelijke organisaties minder aanwezig waren dan tegenwoordig en

zelfs in de afgelopen eeuwen, en verder ook op de gezamenlijke vieringen en de uitvoering van de taken en verplichtingen die hun door de overheid werden opgelegd. Ook dit alles is institutioneel, al is het niet in geschifte gereguleerd of zijn althans de regels niet in geschifte overgeleverd.

Een tweede misverstand is dat rechtshistorici zich alleen bezighouden met 'de formele organisatie van de samenleving', al kan worden toegegeven dat de behandeling van de meer informele kanten in Nederland, anders dan bijvoorbeeld in Duitsland, een enigszins achtergebleven terrein is. Maar dit kan mij, ondanks mijn juridische verleden, gezien mijn veelsoortige publicaties niet verweten worden. Ik ben dan ook gewoon mijzelf te profileren als (rechts)historicus. En aangezien iedere historicus zich met cultuur in de ruime zin van dit begrip bezighoudt, is iedere (rechts)historicus per definitie ook een cultuurhistoricus. Tegenwoordig noemt men deze laatste aanduiding, met een even modieuze term, wel een 'containerbegrip'.

Dat ik niet aangeef hoe de plichten van de buurschappen gerealiseerd werden, zoals Llewellyn Bogaers stelt, is ronduit bezijden de waarheid. Waar de schaarse bronnen het toelieten, is dit door mij ook gedaan. Hierbij kan met name gewezen worden op mijn behandeling van de oorkonden betreffende de laatmiddeleeuwse buurschappen van de Lauwerecht en de Bemuurde Weerd in de stadsvrijheid, de enige die een zeker licht werpen op het intern functioneren van twee betrekkelijk jonge buurschappen in de Utrechtse stadsvrijheid. Op iedere activiteit waarvan in deze interessante stukken melding wordt gemaakt is door mij uitvoerig ingegaan. Hierbij kon worden vastgesteld dat de 'gemene geburen' in deze buurschappen een beperkte mate van autonomie genoten, maar dat de belangrijkste rechten aan de gerechtsheer en zijn dagelijks gerecht toekwamen. Verder is als activiteit van de burenen bijvoorbeeld ook gewezen op de toepassing van het zogenaamde zeventuig binnen het stadsgebied, welke typische middeleeuwse burentaak in het werk van Llewellyn niet genoemd wordt.

Ook de deelname aan de lage rechtspraak als vonniswijzers behoorde tot de plichten van de daartoe gerechtigde burenen, zoals in mijn dissertatie uitvoerig is geanalyseerd. Maar Llewellyn rekent de burenen die aan de rechtspraak en de buurspraken deelnamen als vertegenwoordigers van de gemene burenen al als behorend tot 'de bovenlaag'. In zekere zin is dit niet eens helemaal ten onrechte, omdat het om gekwalificeerde burenen ging. Daarom is in mijn artikel ook herhaaldelijk gewezen op het onderscheid tussen de ene buur en de andere, maar verder ook op de verschillen tussen de ene buurschap en de andere, en ten slotte op de veranderingen in samenstelling en functies die deze buurschappen in de loop van de eeuwen hebben ondergaan. Kortom, het is een gotspe te beweren dat ik de vraag naar de realisatie van de plichten van de burenen 'systematisch uit de weg' ga. Of Llewellyn moet bedoelen dat door mij duidelijk had moeten worden gemaakt wie er in laatmiddeleeuws Utrecht de straatfeesten organiseerde – zie de titel van haar reactie – en bij welke buurtslager of buurtsuper het vlees voor de barbecue besteld werd, wat voor vlees en in welke hoeveelheden, en vooral wat het kostte. Maar over dit laatste kan zij

evenmin veel vertellen als ik, omdat de bronnen daar nu eenmaal zelden iets over zeggen. Wanneer dit wel zo was geweest, had ik het met plezier in haar dissertatie gelezen, zoals ik dit ook met haar verhandelingen over de paar wèl gedocumenteerde zeventiende-eeuwse burensorganisaties heb gedaan. Met andere woorden: het dagelijks leven van de Utrechtse burens, dat nagenoeg samenviel met het privédoem, onttrok zich in de Middeleeuwen niet alleen aan de greep en waarneming van het stadsbestuur, zoals zij het uitdrukt, maar onttrekt zich nog steeds grotendeels ook aan de waarneming van Llewellyn en van mij en van iedereen. En dat zal ook wel zo blijven, tenzij er nog verhelderende bronnen tevoorschijn komen. Uit later tijd zijn er voor Utrecht gelukkig wel gegevens bewaard gebleven die meer licht op de details van de burensorganisatie en het buurtleven werpen.

Om met het boven weergegeven citaat verder te gaan: dat de meeste taken van de burens binnen het stadsgebied van bovenaf opgelegd en gereglementeerd zijn vanaf de elfde eeuw is door mij niet gezegd, wel dat dit binnen het stadsgebied het geval was. Het was dus na de aanleg van de wal omstreeks 1122 en dus vanaf de twaalfde eeuw. Maar dit is natuurlijk slechts een kleinigheid. De kritiek van Llewellyn op deze conclusie verbaast mij omdat zij dit standpunt in haar dissertatie zelf onderschrijft. Zij zegt immers op blz. 78 van haar boek letterlijk dat binnen de ommuurde stad 'schepensbank en stedelijke raad met succes de invloed van de buurschap [hadden] kunnen beteugelen: zij hadden nagenoeg het monopolie over bestuur en rechtspraak verworven.' Het spreekt voor zich dat dit door mij met instemming gelezen is. En nu vraagt zij mij naar de bewijsvoering hiervan, die zij nota bene zelf met name op de pagina's 79 en volgende en verder ook op bladzijde 85 en volgende van haar boek geeft, althans voor wat de zestiende eeuw betreft. De uitgegeven middeleeuwse rechtsbronnen – maar ook de niet gepubliceerde zoals het buurspraakboek en het raadsdagelijksboek – geven verder tal van voorbeelden uit de veertiende en vijftiende eeuw waarin aan 'burens' door het stadsbestuur verplichtingen worden opgelegd, onder andere voor het schoonhouden en onderhouden van straten, grachten, werven, werftrappen, putten en (andere) maatregelen ten behoeve van de brandveiligheid. Dit lijkt me toch voldoende bewijs dat het ook voor de Late Middeleeuwen gold. Opmerkelijk hierbij is dat dit binnen het stadsgebied steeds wordt opgedragen aan 'burens' of 'gebuurten' en – voor zover kon worden nagegaan – nooit aan de door Llewellyn veronderstelde welomschreven burensorganisaties met functionarissen als buurt(s)chouten, buurt(s)raden of buurt(s)meesters. De bewijslast omtrent het bestaan van dergelijke organisaties met dergelijke functionarissen binnen het Utrechtse stadsgebied in de Middeleeuwen rust dan ook niet op mij, maar op Llewellyn, die er, zoals gebleken is, vanuit haar continuïteitsdenken – 'het kan haast niet anders of...' – heilig in geloof.

Ik heb nu mijn commentaar gegeven op een deel van één enkele alinea uit haar repleik op mijn artikel. De lezer kan zich nu voorstellen hoe lang deze dupliek zou zijn geworden

wanneer haar hele vertoog op deze manier behandeld was. En daar bestaat op zich toch wel aanleiding toe, gezien het aantal aanvechtbare stellingen dat zij poneert en vooral ook de punten van kritiek aan mijn adres, die nogal eens het karakter hebben gekregen van regelrechte aantijgingen. Opnieuw moest worden vastgesteld dat Llewellyn nogal eens geen of weinig recht doet aan de opvattingen van anderen, met name die van de door haar verguisde rechtshistorici, onder wie ik ook mezelf reken. Welke invalshoek men voor een onderzoek ook kiest, niemand zal ontkennen dat altijd in alle opzichten zorgvuldigheid geboden is.

Tot slot: de tweede alinea van haar reactie op mijn artikel begint Llewellyn Bogaers met: 'Schrijven over het buurtwezen heeft een hoog speculatief gehalte: we moeten het doen met informatie uit de grond, bouwsporen en incidentele vermeldingen. Alleen door contextueel te denken is dit terrein in kaart te brengen.' Hier ben ik het roerend mee eens, al heb ik tot mijn spijt moeten vaststellen dat zij lang niet alle 'incidentele vermeldingen' in haar dissertatie gebruikt heeft. Maar wat belangrijker is: in haar beschouwingen over de middeleeuwse Utrechtse buurschappen – zowel in haar proefschrift als in haar repliek op mijn artikel – ontbreekt de bescheidenheid die het hoge speculatieve gehalte van een aanzienlijk deel van haar vertoog met zich mee had behoren te brengen.

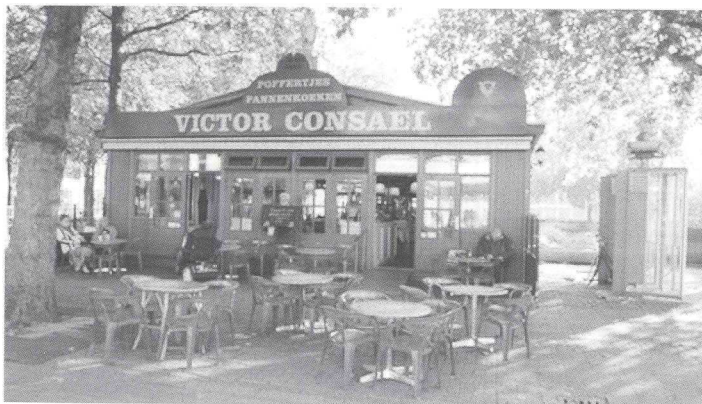
Kroniek over het jaar 2007

*Samengesteld door
Ingrid en Simon den Daas*

JANUARI

- 1 ► Het Grafisch Atelier Utrecht en het Provinciaal Centrum Beeldende Kunst fuseren. De nieuwe stichting gaat verder onder de naam Centrum Beeldende Kunst Utrecht en is gehuisvest aan Plompetorengracht 4 en 4bis.
- 3 ► Het Museum van Speelklok tot Pierement is als culturele instelling uitgeroepen tot winnaar van de één en twintigste Internationale Handelsprijs 2006. De afgelopen jaren heeft het museum haar contacten over de gehele wereld uitgebreid ter uitwisseling van hoogwaardige kennis.
- 23 ► Het is vijftig jaar geleden dat het orgel in de Nicolaïkerk in gebruik werd genomen. De restauratie van de kerk werd destijds bekroond met het orgel dat is ontworpen door de Deense orgelbouwer Marcussen. De bouw van dit instrument is van grote betekenis geweest voor de orgelbouw in Nederland en Noord-Europa.
- 23 ► De totstandkoming van de Unie van Utrecht wordt herdacht met de bijeenkomst 'In vrijheid verbonden'. Op 23 januari 1579 sloten in de kapittelzaal van de Dom de zeven toenmalige overwegend protestantse provincies een verbond als antwoord op de vereniging van de overwegend katholieke provincies in de Unie van Utrecht. De Unie van Utrecht geldt als voorloper van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.
- 29 ► Henk Scholten, directeur van de Stadsschouwburg en intendant van de Vrede van Utrecht, neemt na acht jaar afscheid en vertrekt naar Amsterdam. Lucia Claus wordt de nieuwe directeur van de Stadsschouwburg. Binnen de Vrede van Utrecht wordt Peter de Haan de nieuwe intendant, Han Bakker wordt programma directeur.

- 13 ► Na tachtig jaar heeft het Centraal Museum weer een catalogus waarin de vijftien-negentighonderd objecten zijn beschreven die van belang zijn voor de geschiedenis van de stad. Conservator Renger de Bruin en onderzoeker Maarten Brinkman hebben hier tien jaar aan gewerkt.
- 25 ► De poffertjeskraam van Victor Consael sluit tot verdriet van velen zijn deuren. De kraam moet verdwijnen in verband met de vernieuwing van het Utrechtse stationsgebied

25 februari

- 21 ► De geweldadige dood van een bewoner leidt tot hevige rellen in de wijk Ondiep. De wijk wordt daarom gedurende enkele dagen hermetisch afgesloten van de buitenwereld.
- 17 ► Burgemeester Brouwer onthult in het gebouw van Kunsten & Wetenschappen en in het Muziekcentrum Vredenburg twee bustes van de Utrechtse dirigent en componist Jan van Gilse (1881–1944). De bustes zijn gemaakt door respectievelijk de Maas-trichtse beeldhouwer Appie Drielsma en de Utrechtse beeldhouwer Paulus Reinhard.
- 21 ► Het Bestuur Regio Utrecht besluit om de oorspronkelijke waterloop van de Oude Rijn terug te brengen in het Leidsche Rijnpark. Dit gedeelte van de Oude Rijn, waarover de Vikingen in de negende eeuw voeren op jacht naar rijkdommen in Utrecht en Wijk bij Duurstede, is ongeveer vier kilometer lang.
- 21 ► Negen naoorlogse kerken in de stad worden, vanwege het feit dat zij karakteristiek zijn voor de tijd waarin zij zijn gebouwd, aangewezen als beschermd gemeentelijk monument. Dit betekent dat zij na eventueel verlies van hun kerkelijke functie, niet zomaar gesloopt kunnen worden.
- 26 ► De bouw op het Vredenburg wordt vertraagd. Een ekster heeft zich genesteld in een boom op het Vredenburg en de Utrechtse bomenstichting wil de kap van de ééntenwintig bomen daarom tegenhouden. Op last van de rechter moet de kap vier weken worden uitgesteld. Na deze periode worden de bomen alsnog zonder protest gekapt.
- 30 ► De Utrechtse politie heeft met het heropende onderzoek naar de moord op Sjaak Gerwig de Politie Innovatie Prijs gewonnen. De politie heeft internetters gevraagd mee te denken in de speurtocht naar de dader.
- 16 ► Jos van Veldhoven, dirigent van de Utrechtse ensembles De Nederlandse Bachvereniging en het Utrecht Barok Consort is benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij ontvangt de onderscheiding voor zijn baanbrekende werk op het terrein van oude muziek en barok.
- 7 ► De historische glazen kassen, de Glazen Kathedraal, van de Oude Hortus zijn gerestaureerd en weer in gebruik genomen als tentoonstellingsruimte. Nadat de botanische tuin in de jaren zestig was verhuisd naar De Uithof waren de kassen in verval geraakt.
- 12 ► Tijdens de Nationale Start Viering Bevrijding in de Domkerk ontvangt de Stichting Gilde Utrecht de Tolerantieprijs 2007 uit handen van burgemeester Brouwer. Volgens de jury zorgt Het Gilde voor sociale samenhang en voor het verminderen van vooroordelen in de stad.

- 13 ► Het Utrechts Jazz Orkest wint de eerste prijs op het Nationaal Big Band Concours te Hoofddorp. Het jongste bandlid, trompettist Mart van Baalen, ontvangt van het Amsterdams Conservatorium de solistenprijs voor aanstormend talent.
- 22 ► De restauratie van de Riddertoren van kasteel De Haar bereikt haar hoogste punt. In de jaren twintig van de vorige eeuw is de koperen ridder die boven op de toren stond, eraf gewaaid en verdwenen. Er is nu een bronzen ridder met het gezicht van de huidige baron Van Zuylen van Nijevelt teruggeplaatst. Beeldhouwster Joan van Marken Lichtenbelt heeft het beeld gemaakt op basis van tekeningen van Pierre Cuypers, de oorspronkelijke architect van het kasteel.
- 24 ► Het vernieuwde Geldmuseum wordt geopend door prins Willem-Alexander en minister Wouter Bos. Het museum is een bundeling van drie collecties: het Koninklijk Penningkabinet uit Leiden, de numismatische afdeling van De Nederlandsche Bank in Amsterdam en het Muntmuseum in Utrecht.

- 1 ► In het jaar dat handwerkwinkel De Vlijt aan de Lijnmarkt honderdzesentwintig jaar bestaat komt er een einde aan het voortbestaan van de winkel. Het pand is uniek vanwege het interieur dat grotendeels nog stamt uit 1847, het jaar van de oprichting.
- 1 ► Als oplossing voor de problemen in het Centraal Museum is Gert-Jan van der Vossen naast directeur Pauline Terreehorst aangesteld als interim-directeur. Hij wordt de eerst verantwoordelijke voor de interne bedrijfsvoering en het veranderingsproces in het museum.

16 juni

- 5 ► Het geplande feestje voor wethouder Giesberts en heemraad De Jong ter ere van de aansluiting van de laatste grachtenpanden op het riool, gaat niet door vanwege de verstoorde relatie tussen de gemeente en het Hoogheemraadschap. Oorzaak: de gemeente heeft een jaar lang een lekkend riool bij de Vismarkt genegeerd. De bewoners zijn tot november aangewezen op een ecotoilet. Giesberts overleeft, voor de derde keer in één jaar tijds, een spoeddebat in de gemeenteraad naar aanleiding van zijn functioneren
- 7 ► Burgemeester Brouwer ontvangt de jaarlijkse Prijs der Gemeenten, vanwege haar bestuurskracht, samenbindende gaven en expertise op het gebied van veiligheid.
- 13 ► Na een vier maanden durende restauratie heropent wethouder Giesberts begraafplaats Soestbergen. De door Zocher ontworpen toegangspoort is grondig gerestaureerd, het hekwerk is vernieuwd en de tuin is aangepakt. Soestbergen is één van de oudste begraafplaatsen van Nederland en mede bedoeld als wandelpark.
- 14 ► Directeur Mathieu Heinrichs neemt na dertig jaar afscheid van Muziekcentrum Vredenburg. Het afscheidsfeest is de laatste activiteit die plaatsvindt in de Kleine Zaal, die op korte termijn zal worden afgebroken.
- 15 ► De historische villa, voorheen sociëteit Oranjestad, Maliebaan 89 is in oude luister hersteld. Het rijksmonument was in 1901 en 1902 de residentie van Paul Kruger. Het pand is het enige gebouw aan de Maliebaan dat nog op de oude rooilijn ligt met een eigen oprijlaan.
- 16 ► Utrechtse archeologen hebben bij Grand Hotel Karel V een Romeins grafveld gevonden. Het is een zeer bijzondere vondst want gezien de vroege periode (40-70 na Chr.) gaat het om de eerste lichting Romeinen, en misschien zelfs wel om de bouwers van het Utrechtse castellum aan het Domplein. Het zijn de eerste Romeinse graven die in de Utrechtse binnenstad zijn gevonden. Het grafveld is voor langere tijd in gebruik geweest, of na enige tijd weer in gebruik genomen, want naast de vroege crematies zijn er ook twee latere begravingen gevonden. Een daarvan is een ruwwandige urn uit de periode 150-250 na Chr. Het andere betreft een graf van een kindje van ongeveer 6 maanden oud

20 juni

- dat ergens tussen 175-250 ter aarde moet zijn besteld. Net als veel van de andere begravingen had ook het kindje grafgiftten meegekregen, waaronder een ijzeren ringetje met een gem, een muntje, een ruwwandig kookpotje, een geverfde beker en een wit gladwandig potje. Ook lag er in het graf een klein rivierkiezeltje met een gaatje erin, wat erop duidt dat het steentje misschien als hangertje is gebruikt.
- 20 ► Kardinaal Simonis opent het nieuwe studentencomplex 'De Bisschoppen' in het universiteitscentrum De Uithof. Het complex omvat vijfhonderdvijftig kamers en woningen en is gebouwd in opdracht van de Stichting Studentenhuisvesting en de Hogeschool Utrecht.
- 21 ► Riet Lenting ontvangt bij haar afscheid als directeur van de Vrijwilligerscentrale de Domtoren in Goud voor haar inzet ten behoeve van het Utrechtse vrijwilligerswerk. Onder haar leiding leverde de centrale een bijdrage aan projecten als de Stimuleringsprijs Vrijwillige Inzet Gemeente Utrecht en aan MADD (Make A Difference Day).
- 22 ► Ruim tien jaar na de geplande oplevering vindt de officiële start plaats van de nieuwbouw van het sociaal cultureel centrum De Schakel in Vleuten. Het uitstel is veroorzaakt door procedures, de annexatie van Vleuten en het ontbreken van financiële middelen.
- 25 ► Konigin Beatrix opent het gebouw Domus Medica. In dit gebouw, ontworpen door architect Wouter Zaaijer, zijn ongeveer dertig medische organisaties gehuisvest die samen tachtig procent van alle artsen en negentig procent van alle verloskundigen in Nederland vertegenwoordigen. De gezamenlijke huisvesting moet bijdragen aan een betere samenwerking tussen partijen in de zorg.
- 29 ► Aan de Cartesiusweg is een treinenparkeerplaats geopend. Het nieuwe opstel terrein biedt plaats aan honderd zestig treinstellen. Bij de bouw is ruimte gelaten voor een overkapping over de sporen waarop huizen en kantoren gebouwd kunnen worden.
- 29 ► Voor de vijftiendertigste keer opent 'Kerken Kijken Utrecht' de deuren van twaalf monumentale kerkgebouwen in de binnenstad van Utrecht. Ter gelegenheid van dit jubileum worden er tal van extra activiteiten

29 juni

georganiseerd waaronder een straattekenfestival en een twaalf uur durende muzieketafette.

- 10 ► Vandaag is bekend geworden dat in de afgelopen maanden archeologen net buiten de kern van Vleuten vier zeldzame gouden munten (triënsen), vijf zilveren munten (sceatta's), waterputten en palen uit de vroege middeleeuwen hebben gevonden. De opgraving bewijst dat hier in de vijfde tot in de zevende eeuw een nederzetting is geweest. Waarschijnlijk worden deze vondsten in een latere fase tentoongesteld in het Centraal Museum.

25 juli

- 25 ► Vermoedelijk voor het eerst sinds vierhonderd jaar worden op de naamdag van apostel Jacobus door leden van het Utrechts Klokkenuidersgilde de klokken geluid van de Jacobikerk. Waarschijnlijk is de katholieke traditie van de Sint Jacobsleiding tijdens de reformatie in de zestiende-eeuw in onbruik geraakt. Maar de daarmee verbonden traditie blijft: nog altijd bezoeken pelgrims op weg naar Santiago de Compostella ook de Jacobikerk.
- 26 ► Wegwerkers stuiten bij het opbreken van de Marnixlaan op een skelet. Archeologen stellen later vast dat het waarschijnlijk gaat om het skelet van een monnik uit het middeleeuwse karthuizer klooster Nieuw Licht. Er worden in totaal zeventwintig skeletten gevonden. Naast de skeletten zijn ook vondsten gedaan die meer licht werpen op het karthuizer klooster, dat in 1392 is gebouwd en in 1580 is afgebroken. Later worden ook de fundamente van een tiendschuur opgegraven. De schuur was bedoeld om het tiende deel van de oogst die de boeren als belasting moesten betalen, op te slaan.
- 27 ► De orgelman van Utrecht, Joppie van Doorn, overlijdt op negenenzestigjarige leeftijd. Hij bracht jarenlang, samen met zijn moeder Jenneke Kentie, muziek in het na-oorlogse Utrecht.

- 18 ► Vandaag is bekend geworden dat één van de oprichters van het Johannes Hospitium in Vleuten, jonkheer Jan Aernout van der Does de Willebois op zesenzeventigjarige leeftijd is overleden. Het Johannes Hospitium is één van de eerste tehuizen in ons

land waar terminaal zieke mensen in een huiselijke omgeving kunnen sterven.

- 24 ► Het Bartholomeus Gasthuis viert haar zeshonderdjarig bestaan met een open huis voor belangstellenden. Directeur Willy van Egdome presenteeert de toekomstplannen voor het huis. Het huis voelt de verplichting om de oudere binnenstadsbewoners te ondersteunen tijdens het hele proces van ouder worden. Het gaat hierbij om zowel haar eigen bewoners als om zelfstandige wonende ouderen. Het gerestaureerde luidklokje in de gevel boven de ingang, wordt met een korte luiding weer in gebruik genomen.

2008

- 1 ► Daniëlle van den Broek is de nieuwe directeur van het Aboriginal Art Museum. Zij volgt Jan Willem van Rijnberk op. Van den Broek heeft haar functie als fractievoorzitter van de VVD in de gemeenteraad neergelegd en verlaat de politiek.
- 8 ► Na bijna tachtig jaar heeft Vleuten weer haar dorpspomp voor de Broederschapshuisjes. Het ontwerp van de pomp komt van de afdeling Monumenten van de gemeente Utrecht en is gebaseerd op oude foto's.
- 18 ► De Utrechtse kunstenares Erika Visser (1919) overlijdt in het Rosa Spierhuis te Laren. Zij was geruime tijd gehuwd met de schilder Joop Moesman. Zij heeft naam gemaakt met het schilderen van portretten van vele beroemdheden uit de wereld van kunst en wetenschap.

- 22 ► Vlak naast de Vleutensebrug wordt de Hogeweidebrug geplaatst. De omvang van de honderdzeventig meter lange en zesentwintig meter hoge brug maakt de plaatsing tot een spectaculaire precisieoperatie. De brug wordt de

22 september

- belangrijkste verbinding tussen de binnenstad en Leidsche Rijn en krijgt een autoweg, fiets- en voetpaden en vrijliggende busbanen. De Vleutensebrug zal in 2008 worden verwijderd.
- 22 ► Voormalige actievoerders, die precies vijfentwintig jaar geleden streden tegen de kap van een deel van Amelisweerd voor de aanleg van de A27 hebben het monument ontdekt dat vele jaren geleden is opgericht om de herinnering aan de acties tegen de A27 levend te houden. Het monument zal worden verplaatst naar een plek waarop deze beter zichtbaar is voor het publiek. De gemeente heeft haar medewerking

toegezegd en binnenkort wordt een fondsenwervingsactie gestart om de herplaatsing mogelijk te maken.

- 1 ► Erfgoedhuis Utrecht en Landschapsbeheer Utrecht fuseren en heten voortaan Landschap Erfgoed Utrecht. Het is de eerste organisatie in Nederland die erfgoed en landschap structureel combineert.
- 5 ► Het lot van Het Kleine Wijk in Ondiep is bezegeld. Het wijkje wordt gesloopt en moet plaatsmaken voor nieuwbouw. Het Kleine Wijk, een complex van tweehonderd-drie woningen is begin vorige eeuw, na de invoering van de Woningwet in 1901, als eerste sociale woningbouw gebouwd door de gemeente Utrecht. Bond Heemschut, de Vereniging Oud-Utrecht en bewoners hebben zich hard gemaakt voor het behoud van de wijk vanwege deze cultuurhistorische waarde.
- 8 ► De laatste Utrechtse paardenslager Wim van Beek overlijdt op achtenzestig-jarige leeftijd. Paardenslagerij W. van Beek in de Kanaalstraat was een begrip in Utrecht.
- 10 ► Het burgemeestersreferendum is mislukt. Slechts negen procent van de Utrechters gaat stemmen. Aleid Wolfsen krijgt zestig procent van de stemmen. Ralph Pans krijgt slechts één stembureau achter zich en gaat een boek schrijven over de campagne.
- 12 ► Het Utrechts Genootschap Kunstliefde bestaat tweehonderd jaar. Uit handen van burgemeester Brouwer ontvangt het genootschap voor beeldende kunst de Koninklijke Erepenning.
- 12 ► Het Grafisch Lyceum bestaat honderd jaar. Opgericht in 1907 als de Vakschool voor Typografie was het de eerste grafische opleiding in Nederland. De school is uitgegroeid van zeven naar tweeduizend leerlingen en van een technisch- naar een veelzijdig opleidingsinstituut.
- 12 ► Rector magnificus prof. dr. Willem Hendrik Gispens neemt afscheid van de universitaire gemeenschap. De medisch bioloog keert terug naar de wetenschap. Hij wordt opgevolgd door prof. dr. Hans Stoof, decaan Geneeskunde en vice-voorzitter van de Raad van Bestuur van het Universitair Medisch Centrum.
- 18 ► Bij de verbouwing van Leeuwenbergh worden op elke hoek zestiende-eeuwse 'toiletten' met waterdoorspoeling aangetroffen. Het is een unieke vondst, want deze poepdozen komen verder nergens voor in Nederland. Helaas lukt het niet om deze te behouden. De vondst is wel gedocumenteerd.
- 19 ► Het Centraal Museum koopt het schilderij 'Gezicht op de Weerdpoort' van Jan Hendrik Verheyen. De aankoop van dit schilderij past in het beleid van het museum om meer aandacht te schenken aan de stadsgeschiedenis.
- 24 ► Het Centraal Museum verliest twee schilderijen, waaronder 'Waldig' (1984) van Armando en 'L'Île d'amour' (circa 1852) van de Franse schilder Daubigny bij de brand in het Armando Museum in Amersfoort.

31 oktober

- 27 ► Na het verwijderen van een serie oude plankjes aan een pand in de Maliestraat komt een prachtige, antieke winkelgevel met geslepen glas en gouden sierletters te voorschijn: C. de Ven/Comestibles/Kruidenierswaren/Koffie Thee/Chocolade. Vermoedelijk dateert de gevel uit 1886. De huidige bewoner en zijn ouders die daar sinds 1942 woonden, wisten van niets.
- 31 ► Utrechtse bouwhistorici stuiten onverwacht op de resten van een soort stadskasteel op de hoek van het Vredenburg (bij hotel Smits). Het gaat vermoedelijk om een dertiende-eeuws groot dubbel woonhuis met flinke kap. Enige weken later wordt het raadsel opgelost. De opgegraven resten zijn van een chic, driedubbel woonhuis, dat deel uitmaakte van het veertiende-eeuwse woonblok De Teerling. De laatste bewoner was Gerrit Petersz. Stam, een rijke orgelbouwer.
- 6 ► De oude rode beuk op het Malieblad bij de Maliebaan is gekapt. De boom, de op één na oudste beuk in de stad, was ernstig verzwakt door zwammen en dreigde bij zware storm om te vallen.
- 7 ► Auteur en tekstschrijver Frans Crone, zoon van de schrijver C.C.S. Crone (1914-1951) overlijdt op zevenenvijftig-jarige leeftijd. Hij publiceerde vooral over de stadsgeschiedenis van Utrecht.
- 9 ► Sinds vandaag vormen groen licht en nevel een virtuele muur dwars over de Servetstraat. Het kunstwerk van de Stichting Domplein 2013 wil de voorbijganger tonen dat deze

het Romeinse fort op het Domplein binnentreedt. De Stichting Domplein 2013 wil de resten van het Romeins castellum uit het jaar 47 weer in herinnering roepen.

- 10 ► De watertoren aan de Vaartse Rijn bestaat honderd jaar en is op deze dag opengesteld voor het publiek.
- 17 ► Dankzij een zelf ontwikkeld nieuw soort asfalt kan de stad Utrecht in de komende jaren miljoenen euro's besparen op het wegenonderhoud. Het nieuwe asfalt, Modus geheten, is het resultaat van zeven jaar onderzoek door ir. Hendro Subroto van het Gemeentelijk Ingenieurs Bureau, het IBU.
- 28 ► Minister Gerda Verburg opent de geheel vernieuwde paardenkliniek van de faculteit Diergeneeskunde in de Utrechtse Uithof.
- 29 ► De dames Van den Dool, De Korne, Janse en Hoejenbos ontvangen uit handen van wethouder Van Eijk, de Domtoren in Goud, omdat zij al jaren de kloostertuin van de voormalige Mariakerk achter het Conservatorium aan de Mariaplaats, onderhouden.

- 6 ► Vredenburg Leidsche Rijn is feestelijk geopend met een concert door het Residentie Orkest waarbij violiste Janine Jansen als soliste optreedt. Het gebouw aan de A2 krijgt al snel de bijnaam 'de Rode Doos'. Concerten voor maximaal tweehonderdvijftig bezoekers worden gehouden in de voormalige kerk Leeuwenbergh aan het Servaasbolwerk, die hiervoor grondig wordt aangepast.

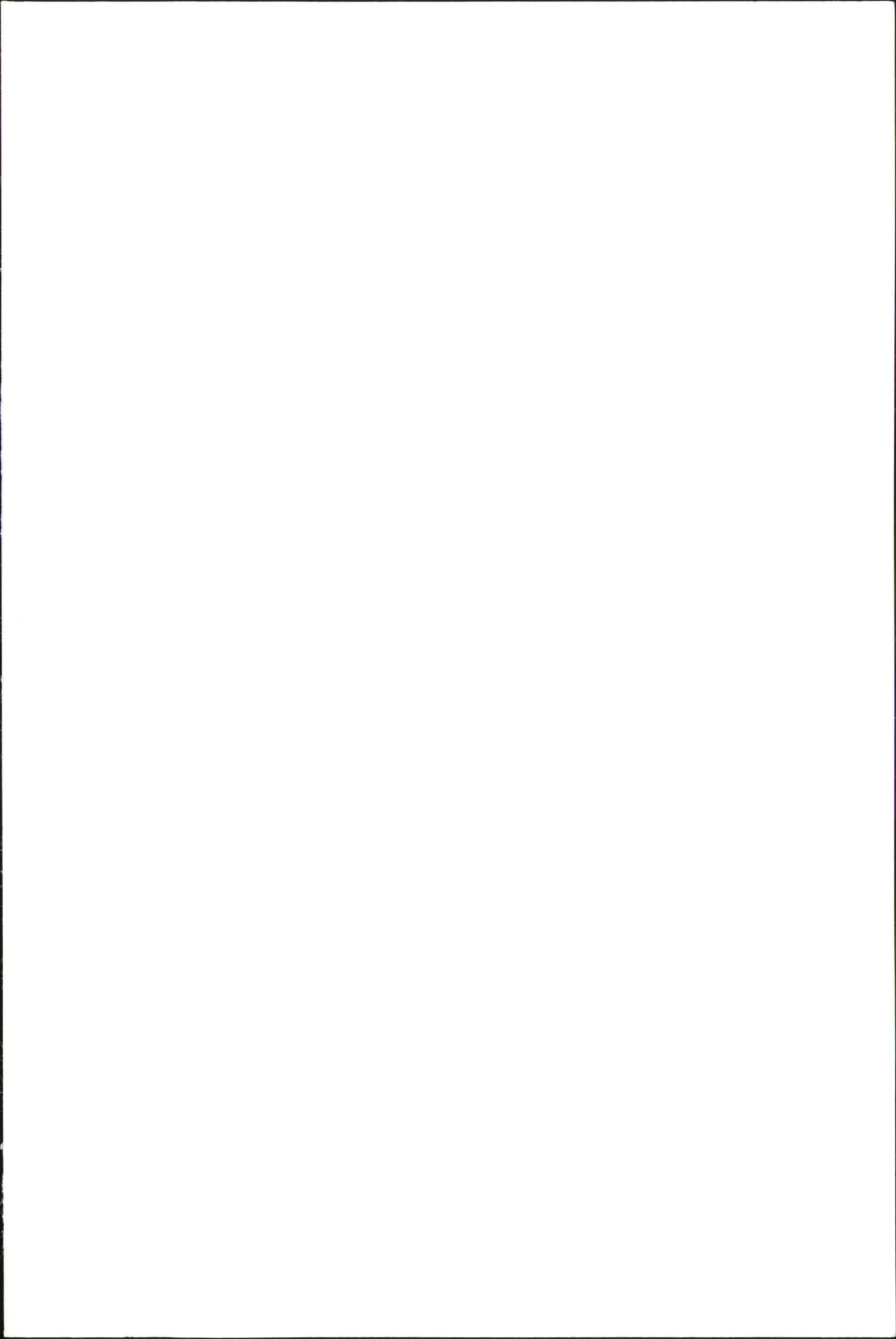

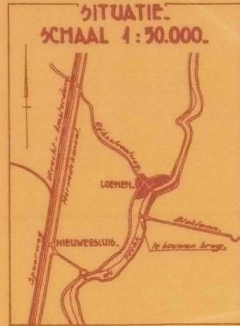
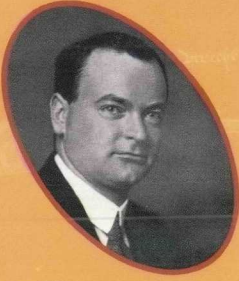
6 december

- 8 ► In de Catharijnekathedraal neemt kardinaal Simonis tijdens een plechtige mis afscheid als aartsbisschop van Utrecht. De mis wordt bijgewoond door vele binnen- en buitenlandse kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. De kardinaal wordt in zijn functie als aartsbisschop opgevolgd door bisschop Eijk uit Groningen.
- 10 ► De gemeente Utrecht ontvangt de Clara Meijer-Wichmann Penning vanwege haar bijzondere inzet voor illegalen in de gemeente.
- 11 ► De Rietveldprijs gaat dit jaar naar forumgebouw Het Zand in Leidsche Rijn, een ontwerp van Venhoeven c.s. Architecten in Amsterdam en naar het Hijmans van den Berghgebouw in De Uithof, een ontwerp van Erick van Egeraat van EEA te Rotterdam.
- 14 ► Na een voorzitterschap van acht jaar neemt Jeu Bielders afscheid van de Kamer van Koophandel. In 2008 gaat de Utrechtse Kamer samen met de Kamer Rivierenland op in één Kamer van Koophandel voor Midden-Nederland.
- 17 ► Als afscheid wordt voor burgemeester Annie Brouwer een surpriseparty georganiseerd

in Vredenburg Leidsche Rijn. Er wordt haar een kunstwerk aangeboden dat in Leidsche Rijn komt te staan.

- 18 ► Elsa van Ameijden-Lindauer overlijdt op zesennegentigjarige leeftijd. Zij was tot aan haar dood vrijwilliger van het Utrechts Documentatie Systeem. Waarschijnlijk was zij de oudste vrijwilliger in de stad.
- 31 ► Ingrid en Simon den Daas slaan voor de laatste keer de Utrecht-bijlage van het AD open om te zoeken naar items voor deze kroniek. Er wordt niets meer gevonden.

BEHOORT BIJ DESTEK NR 8, INGEZONDEN
BIJ BRIEF VAN 10 OKTOBER 1929, NR 2509,
VAN DEN HOOFD-INGENIEUR VAN DEN
PROVINCIALEN WATERSTAAT VAN UTRECHT,

Adlung

Heer Victor Schorel Vicarius s^{te} peter B: 96: 15. Septob. 167

ARCHIEF
ST. JANS
STREEKT

Voedmaat der Stadt Drecht

